

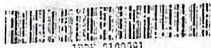
म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय - धरित्र

दा क्र ९९९

IRBK-0100991

IRBK-0100991

IRBK-0100991

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना : - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल

22 NOV 1977

E 3 JUN 1981

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.

सूचना : - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल

22 NOV 1977

3 JUN 1981

01 222
पं. 222
वरीग
९९९

मराठी ग्रंथ संप्रदाय
पं. 222
ना. १९९९९९
ठाणे.

मराठी ग्रंथ संप्रदाय
पं. नं.
ठाणे.

सदर लेखकांचें नाट्यविषयक काङ्मय

अण्णासाहेव किलोस्कर यांचें सचित्र चरित्र

[यांत नाट्यकलेचा १८८५ पर्यंतचा व पुणें शहरांतील सामाजिक चळवळीचा इतिहास आहे.] २-०-०

भाऊराव कोल्हटकर

किलोस्कर नाटकमंडळींतले आय व अद्वितीय संगीत नट यांचें चरित्र ०-६-०

महाराष्ट्रीय नाटककार-सचित्र

[यांत आयनाटककार विष्णुदास भावे यांच्यापासून पहिल्या पिढींतल्या १५ नाटककारांचीं चरित्रें आहेत. पृष्ठसंख्या १५०.] ०-१०-०

महाराष्ट्रीय नट-सचित्र

[यांत २८ नटांचीं चरित्रें व चित्रें आहेत. पृष्ठसंख्या ११०.] ०-६-०

चित्रमय नट-नाट्य

[इंग्रजींतील "फ्लू पिक्टोरियल"च्या धर्तीवर किलोस्कर मंडळींतील माजी नट कै० जोगळेकर, रा० गंधर्व, रा० बोडस यांचे रंगभूमीवरील फोटो व पाश्चिमात्य रंगभूमीवरील चुंबनाचे प्रकार व इतर नटांच्या फोटोचें पुस्तक.]

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें—

पूना प्रिंटिंग प्रेस, शनवार पेठ, पुणें.
कसबा, घर नंबर १९९, पुणें सिटी.

लवकरच प्रसिद्ध होणारी पुस्तक

किलोस्कर संगीत मंडळीचा ४५ वर्षांचा इतिहास

मंडळीच्या आरंभापासून म्हणजे सन १८८० पासून ते १९२४ अखेर किलोस्कर मंडळीचा साग्र इतिहास— अनेक उलाढाली, मंडळीने वाङ्मयात्मक व समाजदृष्ट्या केलेले कार्य, मंडळीत वेळोवेळी येऊन गेलेल्या नटांचे वर्णन व फोटो इत्यादि माहिती यांत येईल. पृष्ठे सुमारे २००. किंमत रु. २. ग्राहकांनी आगाऊ नावे नोंदवावी.

पुणे शहरचा पेशवाईनंतरचा इतिहास

सदर इतिहासांत पुण्यांत पेशवाईनंतर वेळोवेळी झालेल्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक चळवळी व घडामोडी, तसेच निरनिराळ्या गुणाने, विद्वत्तेने व कसबाने उदयास आलेले व प्रसिद्धीस आलेले पुरुष, पेशवाईतील पुणे शहरांत विद्यमान असलेली व नष्ट झालेली ऐतिहासिक स्थळे, इमारती, इत्यादीसंबंधाने माहिती यावयाची आहे. ग्राहकांनी आगाऊ नावे नोंदवावी.

कसबा, घर नं. १९९, }
पुणे शहर.

शं. बा. मुजुमदार.

हा० न० २२९

जगप्रसिद्ध नट

व.च.
३६०

ग्यारिक याचें चरित्र

लेखक

शंकर वापूजी मुजुमदार

प्रकाशक—श्रीधर शंकर मुजुमदार
पूना प्रिंटिंग प्रेस, ६१९ शनिवार पेठ, पुणे नं. २.

मुद्रक—अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनिवार, पुणे नं. २

[सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन]

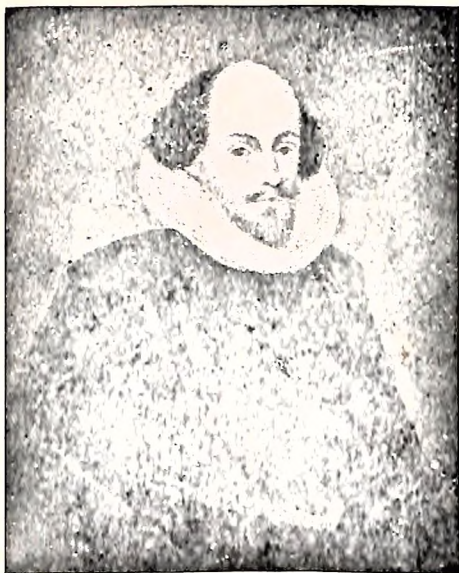

IRBK-0100991

IRBK-0100991

किंमत १। रुपया

बुईलयमशोकसपीयर.

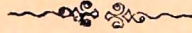

जन्म १५६४

मृत्यु १६१६

ज्यानें मनुष्य स्वभावाचें संशोधन करून तें नाट्यसृष्टीच्या द्वारे जगासमोर मांडलें व ज्याची कृति एक जगमान्य नट ग्यारिक यानें आपल्या अतुल नाट्याभिनयानें, आपल्या बरोबर अजरामर करून ठेवली त्याच्या मूर्तीला त्याच्याच शिष्याचें हें चरित्र अर्पण असो.

हे चरित्र कां लिहिलें ?

महाराष्ट्रभाषेंत नाट्यकलेच्या वाङ्मयाचा प्रसार अद्याप व्हावा तसा झाला नाहीं. याला कारण त्याला वाचक जितके असावयास पाहिजेत तितके नाहींत. नाटकाचा व्यवसाय करणारांकडून वास्तविक या वाङ्मयाला मदत झाली पाहिजे. परंतु तो वर्ग नाटकाच्या धंद्यावर पोट भरित असूनही, जो धंदा आपण करतो त्याचें ज्ञान करून घेण्याविषयी उदासीन आहे. ही उदासीनता नाहींशी व्हावी म्हणून नाटकाच्या वाङ्मयाला वाहिलेलें असें 'रंगभूमि' नांवाचें मासिकपुस्तक प्रसिद्ध करून त्याच्या द्वारे उपयुक्त वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; परंतु सदर मासिकाचे ग्राहक धंद्यांत असणाऱ्या लोकांपेक्षा बाहेरचेच विशेष आढळून आले. रंगभूमि मासिकानंतरचा, प्रस्तुतचें ग्यारिकचें चरित्र हा एक नाट्यविषयक इतिहास म्हणून आणखी प्रयत्न आहे.

महाराष्ट्र नाट्यसृष्टीच्या वियमान स्थितींत असें उदाहरण आढळून येत नाहीं कीं, एखाद्या नटाच्या सामाजिक पात्रतेचा, गुणांचा व नाट्यकौशल्याचा अनुकरणीय प्रभाव दुसऱ्या नटावर पडला आहे. महाराष्ट्रीय नटांना आदर्शभूत होईल असें सर्वगुणपरिपूर्ण चरित्र शोधण्याकरितां बाहेरचा इतिहास पाहावा लागला. या इतिहासांत, शेक्सपीयरच्या बरोबरीने इंग्लंडच्या नाट्यकलेच्या इतिहासांत ज्याचें नांव अजरामर होऊन राहिलें आहे, असें ग्यारिक नांवाच्या नटाचेंच चरित्र योग्य दिसलें. ग्यारिक, नट म्हणून प्रसिद्धीस आला व त्याच्याशीं स्पर्धा करून त्याचें अनुकरण करणारे किंवा स्वतंत्र बुद्धीचे काहीं नट त्याच्या वियमान काळीं व नंतरही आपल्या नाट्यकौशल्यांत प्रसिद्धीस आले; परंतु त्यापैकीं कोणीही ग्यारिकचें नांव लोपवूं शकले नाहींत.

शेक्सपीयरचा काळ (१५६४-१६१६) होऊन गेल्यास आज तीन शतकें झालीं; तरी इतिहासकारांना त्याचा इतिहास पूर्ण आहे असें वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच ग्यारिकच्या चरित्रकारांनाही त्याचें चरित्र लिहिण्यासारखें आर्तां काहीं राहिलें नाहीं असें वाटत नाहीं. नेपोलियनचें चरित्र

लिहिण्यास जितके चरित्रकार पुढे आले किंवा ग्लॅडस्टनचें चरित्र जितक्या चरित्रकारांनीं लिहिलें, तितकेच ग्यारिकचेही चरित्रकार झाले आहेत. पुसारे दीडशें वर्षे, म्हणजे ग्यारिक रंगभूमीवर गजून लागल्यापासून अलीकडे म्हणजे सन १९०५ पर्यंत त्याच्या चरित्रावर ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत व हें चरित्र लिहिण्यास एकेका चरित्रकारास पाऊणपाऊणशें मोठाले ग्रंथ धुंडाळावे लागले आहेत. यावरूनच या नटाच्या चरित्राचें महत्त्व इतिहासकारांस किती वाटलें असेल व तें चरित्र वाचणारे जिज्ञासू व उत्तुक वाचक किती असतील याची कल्पना करता येईल.

त्याच्या एका चरित्रकारानें म्हटलें आहे कीं, “आयुष्य सुखमय कसें करावें हें ग्यारिकनें दाखविलें आहे.” (Garrick gladdened life) ग्यारिकची स्मृति, ज्यांनीं जगांत आपलें नांव आपल्या गुणांनीं अजरामर करून ठेवलें आहे, त्यांच्या बरोबरीनें ठेवण्याच्या योग्यतेची आहे. इंग्लंडच्या इतिहासातील प्रसिद्ध वक्ता बर्क यानें ग्यारिकची योग्यता ओळखली होती. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, “ग्यारिकनें आपल्या धंद्याला वरच्या दर्जाच्या ज्या कला आहेत त्यांच्या पंक्तीला नेऊन बसविलें आहे.” आपल्याला शिष्ट समाजांत मान मिळावा व आपला धंदा शिष्टजनसंमत असा समजला जावा या अभिमानानें असा प्रयत्न महाराष्ट्रीय नाट्य-समाजांत फक्त संगीत नाट्यकलेचे उत्पादक अण्णासहिव किलोस्कर यांनीं केला. त्यांची परंपरा त्यांच्याच मंडळींतील भाऊराव कोल्हटकर, मोरोबा वाघुलीकर, नाटेकर, जोगळेकर इत्यादि प्रमुख नटांनीं राखली होती; ती परंपरा पुढें संगीत मंडळ्या म्हणून पोट भरणाऱ्या नाटक-मंडळ्यांनीं चालविली असती तर आजमितीस नाट्यकलेला जी कीड लागल्यासारखी वाटत आहे ती लागली नसती.

“ग्यारिकचें चरित्र कां लिहिलें?” याचें उत्तर-नाटकाच्या गुणांत तो अद्वितीय नट होऊन गेला, या त्याच्या गुणाबरोबर नाटकाचा व्यवसाय करणाऱ्या लोकांत न आढळणारे, अनुकरण करण्यासारखे, धंद्यांत व समाजांत उपयोगी पडणारे गुण त्याच्या अंगीं होते ते चरित्र-रूपानें महाराष्ट्रीय नटवर्गामें दाखवावे या उद्देशानें लिहिलें-हें आहे.

“An abridgment of all that was pleasant in man”

“मनुष्यस्वभावातील चांगुलपणाचें सार म्हणजे ग्यारिक ” असें गोल्ड-स्मिथनें म्हणलें आहे. त्याचे (ग्यारिकचे) दूसरे चरित्रकार म्हणतात कीं, कवि आणि तत्त्ववेत्ते, शिल्पज्ञ आणि मुत्सद्दी, श्रीमान् आणि गुणवान् हे ग्यारिकच्या गुणांचे दास बनले होते. त्याच्यावर द्वेष व मत्सरमूलक दोषांचे शिंतोडे उडविण्याचे जे प्रयत्न झाले होते ते चंद्रावरच्या डागा-प्रमाणें किंवा संगमरवरी शुभ्र शिळेच्या पुतळ्यावर बसणाऱ्या मच्छरा-प्रमाणें केवळ क्षुल्लक होते.

प्रस्तुत चरित्रलेखकाचा नाटकाच्या धंद्यातील स्वतःचा अनुभव ग्यारिकच्या चरित्राशीं एका बाबतींत पुष्कळ पटत असल्यामुळें हें चरित्र लिहिण्याची प्रवृत्ति त्याला झाली हें एक आणखी कारण आहे. ग्यारिकला धंद्यातील जे कट्टु अनुभव आले त्याच स्वरूपाचे लेखकाला आले आहेत. एक तर नाटकाचा धंदा बहुजनसमाजाच्या लहरीवर अवलंबून असणारा आहे. एक प्रकारें ती लहर संभाळता येईल; परंतु ज्यांच्यावर धंदा चालविणें अवलंबून आहे, त्या लोकांच्या लहरी, तब्येती, महत्त्वाकांक्षा, मत्सरी स्वभाव, दुष्ट मनोवृत्ति इत्यादि इत्यादि संभाळणें फार कठिण आहे. या एकंदर मनोवृत्तींची कल्पना धंद्याबाहेर असणाऱ्या माणसांस करून देणें कठिणच आहे. नाटकधंद्याच्या चालकाला सर्वतोपरी अशांच्या मनोवृत्ति संभाळून धंदा चालवावा लागतो; परंतु ह्या धंद्यांत हरीचे लाल असे असतात कीं, त्यांच्यापुढें सारासार विचाराचा काहीं उपयोग न होतां हात टेंकावे लागतात. ग्यारिकला आपला धंदा केव्हीं सोडीन असें झालें होतें :

[I shall shake my chains and no culprit in a jail delivery will be happier.]

“ हा धंदा सोडल्यावर तुहंगांतून मुक्त झालेल्या कैद्यालाही होणार नाहीं इतका मला आनंद होईल ” असे उद्गार ग्यारिकला काढावे लागले होते. याच प्रकारचे उद्गार आणखी जे जे प्रसिद्ध नट आणि चालक होऊन गेले त्यांचेही आहेत. म्याक्रेडी नांवाच्या एका प्रसिद्ध नटानें (१८४१) म्हणलें आहे कीं, “ ज्याला दुसरा कोणताही धंदा चांगला करतां येण्यासारखा आहे तो नाटकाच्या धंद्यांत फसून गेल्याशिवाय पडणार नाहीं. ” (No person who had the power of doing

anything better would unless deluded into it, take it up.)

संगीत नाट्यकलेचे उत्पादक अण्णासाहेव फिलॉस्फर यांनी निरक्षर लोकांना धंदा दाखवून दिला खरा; परंतु भोंवतालचें वातावरण पाहून त्यांनी उद्गार काढले कीं, “नाटकाचा धंदा केशराच्या शेतासारखा आहे. परंतु त्यांत गाढवें चरत आहेत.” नाटकगृहें म्हणजे सैतानाचीं घरे व नटवर्ग म्हणजे सैतानाचीं मुलें अशी समजूत ग्यारिकच्या वेळेचा मेथाडिस्ट लोकांचा म्हणून जो धर्मपंथ आहे, त्याची होती. परंतु ग्यारिकनें आपल्या प्रभावानें ती बदलून टाकली. ती इतकी कीं, याच पंथाच्या धर्माचार्यांनीं शेवटीं म्हटलें कीं, “सध्यांच्या वाह्य स्थितीवरून जरी नाट्यकलेच्या सुपरिणामाची आशा करतां येत नाही, तरी ही कला चांगल्या कामाला लावतां येईल अशी माझी कल्पना धावूं लागली आहे.”

सारांश, काटेरी रस्त्यांतूनही आपला मार्ग काढून तो ग्यारिकनें आपल्या पश्चाद् येणाऱ्या नटांना सुगम करून दिला व त्याचें फळ त्याला फसें मिळालें हें त्याच्या चरित्राचा शेवटचा भाग वाचला म्हणजे कळून येतें. आमच्याकडे नाट्यकलेचा इतिहास अद्याप बनावयाचा आहे. तो बनविणारीं कर्ती माणसें नाट्य-समाजांत निपजल्याशिवाय असा इतिहास होणे शक्य नाहीं. ग्यारिकच्या योगानें इंग्लंडच्या नाट्यकलेचा इतिहास तयार झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. “सूरत तो जाति रही कीरत कबू न जाय” असें म्हणतात, त्याप्रमाणें ग्यारिकची कीर्ति त्याच्या पश्चाद् राहिली आहे. नटवर्गांत आपली कीर्ति मार्गें ठेवणारा एवढा प्रसिद्ध नट दुसरा कोणी झाला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल.

हें चरित्र लिहितांना बरेच ग्रंथ धुंडाळावे लागले हें जागजागीं जे इंग्रजी उतारे दिले आहेत त्यांवरून समजून येईल. बहुतेक उताऱ्यांचें भाषांतर दिलें आहे. तथापि मूळ उताऱ्यांतील वर्णनशैलीची सर भाषांतरांत येईल का नाहीं याविषयी शंका आहे. परंतु निव्वळ मराठी वाचकांना भाषांतर अर्थबोध करून देईल यांत शंका नाहीं. चरित्रांत देण्यासारख्या आणखी कितीतरी गोष्टी राहिल्या असतील व कदाचिद् नको त्या आल्या असतील. तथापि ज्या आल्या आहेत, त्यांवरून एका जगप्रसिद्ध नटाची ओळख महाराष्ट्र-वाचकांस पूर्ण होईल अशी खात्री आहे.

आजपर्यंत परभाषेतील थोर व प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रं महाराष्ट्र-भाषेत पुष्कळ झालीं आहेत. साक्रेटीसचें चरित्र, ग्यारिवाल्डीचें चरित्र, नेपोलियनचें चरित्र, ग्ल्याडस्टनचें चरित्र अशा अनेक व्यासंगी पुरुषांच्या चरित्रांनीं महाराष्ट्र-वाङ्मयांत भर पडली गेली आहे, इंग्रजी नाटकें व कादंबऱ्या या आमच्या महाराष्ट्रीय लेखकांना भाषांतराला जीवनाधार आहेत; तर एका जगमान्य फलेतील प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र महाराष्ट्र-भाषेला जड आहे असें खर्चीत वाटणार नाहीं. नाट्यव्यवसायी लोकांना तर हें चरित्र मार्गदर्शक होईलच परंतु सामान्य जिज्ञासू वाचकांना हें इतिहास या दृष्टीनें बोधक होईल अशी आशा आहे.

चरित्राच्या अनुरोधानें तिकडील नाट्यसमाजाच्या इतिहासाशीं साम्य दाखविणाऱ्या आपल्या नाट्यसमाजाचेंही थोडेंसे दिग्दर्शन चरित्रांत केलें आहे. देश सुधारलेला असो किंवा मागसलेला असो, त्यांतील मनुष्य-स्वभावाची रचना बहुतेक सारखी असते, हें इकडील नाट्यस्थितीचे जे मधून मधून दाखले दिले आहेत, त्यांवरून समजून येतें. तथापि पाश्चिमात्य नटवर्गाच्या स्वभावांतील काहीं दोष असले तरी आपल्या देशाच्या इतिहासाचें एक पान तरी आपण आडवूं अशा महत्त्वाकांक्षेनें तिकडचे नट धंदा करीत असतात. म्हणून गेल्या चार शतकांतल्या प्रसिद्ध नटांचीं चरित्रं पाहावयास मिळतात. ती परिस्थिति आपल्या नाट्यसमाजांत दिसत नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें. महाराष्ट्र नाट्यकलेचें भवितव्य काय आहे? याची काळजी नाट्यसमाजाबाहेरच्या लोकांस जितकी वाटते, तितकी नाटकाचा धंदा करणाराला नाहीं हें आज स्पष्ट दिसत आहे. शिवाय अलीकडील सिनेमाच्या धंद्यानें नाटकाच्या धंद्यावर मोठी धोंड आणली आहे. तिचा प्रतिकार करण्याचा जर नाटकवाले उपाय शोधणार नाहीत व प्रयत्न करणार नाहीत तर ते आपल्या हातानेंच आपल्या धंद्याला मूठ-मार्ती देतील कीं काय अशी भीति वाटते.

ग्यारिकनें, शेक्सपीयरला रंगभूमीवर पुन्हा अवतीर्ण केलें असें इतिहासकार म्हणतात. (Restorer of Shakespeare to the English stage)-इलिझाबेथच्या फारकीदीपासून म्हणजे शेक्सपीयरच्या उदयापासून तो ग्यारिकच्या फारकीदीपर्यंत-मोठमोठ्या नटांना महत्त्वाकांक्षेनें आपलें कौशल्य दाखविण्याला क्षेत्र नव्हतें. नाटककलेची उन्नति व्हावी असें

अंतःकरणपूर्वक ज्यांना वाटत होते; त्या-सुजाण व प्रबुद्ध समाजाचे शोक्-
पीयरच्या नाटकांपासून मनोरंजन होत होते; परंतु ग्यारिकने मार्गदर्शित्व
पत्करून त्याच्या नाटकांत फेरफार केल्याने तीं लोकाना अधिक प्रिय झालीं.
ग्यारिकची एकंदर चाळीस वर्षांची नाटकग्रंथाची कारकीर्द नाट्यसृष्टीच्या
अंतर्वाह उलाढालींत गेलीं. कालानुरोधाने लोकरुचीला वळण लावण्याचे
काम त्याला करावे लागले. म्हणून इंग्लंडातील १८ वें शतक म्हणजे
नाट्यकलेच्या इतिहासांत नटाचे शतक (Century of the Actor) असें
म्हटले गेले आहे. या शतकांतच नटांना आपले कौशल्य दाखविण्याला
संधि मिळाली व या शतकांतच नाटकारपेक्षा नटांनाच प्राधान्य दिले गेले.

नटांची योग्यता ग्यारिकमुळे किती वाढली याचा हा १९ व्या शतकांत-
ला, इतिहास आहे. परंतु २० व्या शतकांत म्हणजे आयर्व्हिंगसारख्या
प्रमुख नटाच्या कारकीर्दीतही नटांचेच वर्चस्व स्थापित झाले. नटाच्या
संबंधाने जे पूर्वापार लोकमत फलुपित होते ते ग्यारिकपासून हळुहळू
मावळत गेले होते. व्हिक्टोरिया राणीच्या कारकीर्दीत नटांची योग्यता
समाजांत अधिक वाढली जाऊन नटांसंबंधाचे वाईट लोकमत ही गोष्ट
मागील इतिहासातील होऊन बसली. Public Life in England
(इंग्लंडमधील जनचर्या) या इंग्लिश ग्रंथांत म्हटले आहे की:-

Prejudices which, in England atleast, so far
concern actors of the best class are now quite things
of the past. Mr. Irving was offered some years ago
Lord Rectorship by the students of Glasgow
University. The drawing room of Mr. Bancroft in
Cavendish square is one of the most sought in
London. There is no literary or social gathering
which would not gladly welcome Miss Ellen Lerry
or any other actors who allied dignity of life with
professional talent. We may say that the social posi-
tion of actors is superior to that of dramatic authors.

वरील इंग्रजी उताऱ्यांत आयर्व्हिंग (१८३८-१९०५) ब्यांक्राफ्ट,
(१८४१ जन्म) याची बायको, एलन टेरी (१८४८ जन्म) हे प्रसिद्ध नट
व नटी यासंबंधाने जे वर्णन आहे, त्यावरून समजून येईल की, या

नटवर्गानें, आपल्या अंगच्या कलेच्या कौशल्याबरोबर आपल्या शीलानेंही आपली प्रतिष्ठा वाढवून घेतली. समाजांत कोणत्याही समारंभांत यांच्या-शिवाय पान हालत नसे. शेवटीं तो ग्रंथकार म्हणतो कीं, “म्हणून आम्हांस असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, नाटककारांपेक्षां नटांची योग्यता समाजांत श्रेष्ठ आहे.”

इंग्लिश समाज व प्रेक्षकवर्ग, नाट्य-व्यवसायाकडे किती उदार दृष्टीने पाहात आहे हें आमच्या नटवर्गाला समजावें म्हणून प्रस्तुत चरित्रांत इंग्रजी पुस्तकांतले आधार जागजागीं दिले आहेत. महाराष्ट्र नाट्य-समाजांत नटवर्गासंबंधानें उदारपणाचे उद्गार निघण्याचा योग नटवर्ग केव्हां आणील याबद्दल आजच भविष्य करता येत नाहीं म्हणून त्याच्या माहितीकरितां तिकडील नाट्य-समाजाचें चित्र ग्यारिकच्या चरित्ररूपानें दाखवीत आहों. आपले देशी वैद्य सोडून रोग्यांना परकी डॉक्टरांकडे धाव घ्यावी लागते, त्याप्रमाणें इकडेच्या नटांना परकीय नाट्यसमाजाचें चित्र दाखविलें जात आहे. त्यामुळें, सांप्रतच्या भारत-नाट्यसमाजाचें व पाश्चिमात्य नाट्य-समाजाचें चित्र या दोहोंकडेपाहून “हें चित्र पाहा आणि तें चित्र पाहा ” असें म्हणण्याची पाळी आली आहे.

तथापि या चरित्राच्या अनुरोधानें, आमचे महाराष्ट्रीय नाट्य-वाङ्मय सांप्रत रूक्ष आहे तरी, यांत महाराष्ट्रीय प्रसिद्ध नाटककारांचीं व नटींचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत; याही नाटककार व नटवर्गानें एके काळीं महाराष्ट्र रंगभूमि जागृत केली आहे व महाराष्ट्र नाट्य-इतिहास व वाङ्मय अस्तित्वांत आणलें आहे हें सांगून ठेवावेंसें वाटतें.

प्रस्तुत चरित्र बरेच दिवस पडून राहिलें होतें; परंतु रा० रा० अनंत सखाराम ऊर्फ आप्पासाहेब गोखले ‘विजय’ छापखान्याचे मालक यांच्या मेहेरबानानें यानें शेवटीं प्रकाश पाहिला याबद्दलचा आभारपूर्वक उल्लेख करणें जरूर आहे.

चित्रांचे ब्लॉक रा० रा० स. व. सहस्रबुद्धे, बालोद्यान प्रेसचे मालक यांच्या छापखान्यांत तयार होऊन छापून घेतल आहेत. पुणें शहरांत असलीं कामे सोर्यानें व चांगलीं होत आहेत हें पुणें शहरांतील औद्योगिक चळवळीचें निदर्शक आहे यांत शंका नाहीं.

कसबा पेठ, पुणें. }
घर नंबर १९९ }

शंकर बापूजी मुजुमदार.

चरित्रांत आलेल्या पात्रांची माहिती

स्याम्यूल जॉन्सन—(१७०९-१७८४) इंग्लंडच्या इतिहासांत हा एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. हा ग्यारिकचा गुरु होता. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेंतील निबंधानें महाराष्ट्र वाचकांस याची माहिती पूर्वीच झालेली आहे.

क्वीन—(१६९३-१७६२) ग्यारिकचा समकालीन व प्रतिस्पर्धी नट. ग्यारिक उदयास येण्यापूर्वी हा फार लोकप्रिय होता. परंतु ग्यारिकच्या प्रसिद्धीपासून याची लोकप्रियता मावळू लागली. हा १७५१ मध्ये धंदा सोडून घरीं बसला.

फ्लिटवुड—ग्यारिकचा समकालीन नट व एका नाटक-मंडळीचा चालक. रिच व हा भागीदारींत आपली मंडळी चालवीत होते.

रिच—(१६७१-१७६१) ग्यारिकचा समकालीन नट व एका नाटक-मंडळीचा चालक. या नटासंबंधानें अशी आख्यायिका आहे कीं, जे नावाच्या एका नाटककारानें “वेगर्स ऑपेरा” नावाचें एक नाटक लिहिलें होतें. व यांत रिच हा नटाचें काम करीत होता. या नाटकानें इंग्लंडांत मोठी खळबळ उडाली होती. या नाटकाबद्दल त्या वेळीं लोकांत अशी म्हण पडून गेली होती कीं, “जे”च्या नाटकानें रिचला “रिच्” (Rich) म्हणजे श्रीमंत केलें व रिचच्या अभिनयानें “जे”चें नाटक लोकप्रिय होऊन तो “जे” Gay म्हणजे रंगेल बनला.

बुफिंग्टन—(१७१८-१७६०) नाटककलेच्या इतिहासांत ग्यारिकच्या वेळीं इंग्लंडांत प्रसिद्ध होऊन गेलेली नटी.

बेलामी—(१७३३-१७८८) नाटककलेच्या इतिहासांत ग्यारिकच्या वेळीं इंग्लंडांत प्रसिद्ध होऊन गेलेली नटी.

सिवर—(१७१०-१७६६) नाटककलेच्या इतिहासांत ग्यारिकच्या वेळीं इंग्लंडांत प्रसिद्ध होऊन गेलेली नटी. ही स्वरूपवान्, अभिनय-निपुण; परंतु मोठी दुर्दैवी होती.

प्रिचर्ड—(१७११-१७६८) नाटककलेच्या इतिहासांत ग्यारिकच्या वेळीं इंग्लंडांत प्रसिद्ध होऊन गेलेली नटी.

फूट—(१७२०-१७७७) याच्याबद्दल इतिहासकारांनी असे लिहिले आहे की, हा मोठा नकल्या होता. त्याने लंडन शहराची आपल्या कारकीर्दीत फार करमणूक केली. ग्यारिकच्या बरोबरीचा नट. परंतु हा ग्यारिकचा फार द्वेष करित असे.

म्याक्लीन—ग्यारिकचा समकालीन नट. हा १०७ वर्षांचा होऊन वारला. “मर्चंट ऑफ व्हेनिस” नाटकांतील “शायलॉक”ची भूमिका याच्यासारखी उत्तम कोणास साधली नाही. म्हणून पोप कवीने याच्या या भूमिकेबद्दल असे म्हटले होते की,

This is the Jew
That Shakespeare drew.

शेक्सपीयरने जी शायलाकची भूमिका निर्माण केली ती यालाच (म्याक्लीनला) उत्तम वठवित आली.

अविंग्टन—(१७३१-१८१५) ग्यारिकच्या वेळची नटी. ग्यारिक इचा फार तिरस्कार करित असे. That most worthless creature, or that worst of bad women. असे उद्गार तिच्याबद्दल तो नेहमी काढी.

यंग—(१७४०-१७९७) ग्यारिकच्या चरित्रात त्याला सतावून सोडणाऱ्या ज्या तीन स्त्रियांचे वर्णन आहे त्यापैकी एक.

येट्स—(१७३७-१७८७) ग्यारिकच्या चरित्रात त्याला सतावून सोडणाऱ्या ज्या तीन स्त्रियांचे वर्णन आहे त्यापैकी एक.

सिडान्स—(१७५५-१८३१) ग्यारिकच्या अगदी शेवटच्या कारकीर्दीत इची व त्याची गाठ पडली; परंतु त्या वेळी ही एक पुढे नामांकित नटी होईल असे लोकांनी भविष्य केले होते. इंग्लिश नाट्य-विषयक वाङ्मयात इचे चरित्र प्रसिद्ध आहे. “वेस्टमिनिस्टर अँबे”मध्ये इचा पुतळा आहे.

व्यारी—(१७१९-१७७७) ग्यारिकच्या बरोबरीचा नट. “रोमियो” आणि “किंग लियर” या भूमिकांत हा ग्यारिकचा प्रतिस्पर्धी होता.

इंग्लंडच्या इतिहासांत बर्क, शेरिडन, गिवन इत्यादि जे ग्यारिकच्या वेळचे व त्याच्या ऋणानुबंधाचे इतिहासप्रसिद्ध पुरुष होते, त्यांची माहिती नसणारे वाचक असण्याचा संभव नाही, म्हणून त्यांच्यासंबंधाने येथे विशेष काहीं लिहिले नाही. इतर नटांची व नटींची माहिती चरित्रांत त्या त्या प्रसंगी आली आहे. ग्यारिकच्या चरित्रातील वरील माहितीवरून असे दिसून येईल की, या सर्वांचा नाटकाच्या धंद्यात प्रवेश, त्यांचा उदयकाळ व त्यांचे धंद्यापासून विराम पावणे किंवा शेवटी निधन हे जवळ जवळ काहीं वर्षांच्या अंतराने पुढेमागे झालेले आहेत. म्हणून या काळाला नटांचे युग (age of actors) असे म्हटलेले आहे. सुमारे १७व्या शतकाच्या अखेरीपासून तो १७७९पर्यंत म्हणजे ग्यारिकच्या मृत्यूपर्यंत व नंतरही काहीं वर्षे इतर व्यवसाय सोडून नाटकाच्या धंद्याकडे मनाची प्रवृत्ति धावलेले बरेच नट इतिहासांत दिसतात. यापैकी काहींतर प्रथम कायद्याचा अभ्यास करणारे, परंतु नाटकाच्या धंद्याच्या आवडीने महत्त्वाकाक्षेने व हौसेने त्यांनी कायद्याची काथ्याकूट सोडून लोकरंजनाचा मार्ग पत्करला व त्यांत ते प्रसिद्धीस आले. हे सर्व नट व नटी अमहामिकेने आपले नैपुण्य दाखविण्याकरिता प्रयत्न करीत असल्याने त्यांची कीर्ती, नाट्यकलेच्या इतिहासांत त्यांच्या पश्चात् एक शतक ओलांडून आली आहे.

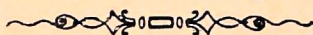

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
जन्मवृत्त } २	२	ग्यारिकविषयीं लोकमत ६०	६०
शिक्षण } ४	४	नाटककारांशीं प्रसंग ६६	६६
भावी उद्योग ४	४	गुणदोषविवेचन ६९	६९
लंडनच्या रंगभूमीवर प्रवेश ७	७	ग्यारिक आणि जान्सन ७४	७४
ग्यारिकचीं घरीं पत्रें ११	११	नाटकगृहांतील दंगे ७९	७९
ग्यारिकबरोवर नटांची स्पर्धा १३	१३	ग्यारिक आणि शेक्सपीयर ८२	८२
आयर्लंडची मोहीम १६	१६	एक खलपात्र ८६	८६
लंडनला परत येणे १७	१७	ग्यारिक ग्रंथकार म्हणून ८९	८९
पुन्हा डब्लिन येथे २२	२२	स्वभाव ९२	९२
मार्गारेट वुकिंग्टन २३	२३	मधलीं आठ वर्षे (१७६६-७४) ९९	९९
संयुक्त प्रयोग २६	२६	शेवटचे प्रयोग १०२	१०२
नाटकगृहाची मालकी २९	२९	ग्यारिकचें रंगभूमीवर अखेरचें येणें १०४	१०४
संसारंत प्रवेश ३४	३४	आणखी कांहीं गोष्टी १११	१११
मालकीचा अनुभव ३६	३६	ग्यारिकचा परिवार ११७	११७
प्रवेशक ३९	३९	शेवटचा पडदा ११८	११८
चढाओढीचे प्रयोग ४०	४०	प्रेतयात्रा १२०	१२०
अभिनयपटुत्व ४४	४४	राष्ट्राचा आनंद मावळला १२२	१२२
ग्यारिकचे टीकाकार... .. ५०	५०	ग्यारिकचें चरित्र संपलें १२५	१२५
नटांस उपदेश ५८	५८	उपसंहार १२६-१२८	१२६-१२८

चरित्रांतील चित्रांची अनुक्रमणिका

चित्रं.			पृष्ठ.
१	शेक्सपीयर-अर्पणपत्रिका	
२	ग्यारिकचें जन्मस्थान-लिचफील्ड	२-३
३	मार्गारेट बुफिंग्टन	२४-२५
४	ग्यारिकचा नटवर्ग व ग्यारिकच्या मालकीचें ड्यूरिलेन नाटकगृह	२८-२९
५	ग्यारिक व त्याची पत्नी	३४-३५
६	डॉ० सॅम्युएल जॉन्सन	७४-७५
७	स्वर्गदेवता ग्यारिकला घेऊन जात आहेत	११४
८	ह्यांपटन येथील ग्यारिकचें उद्यान	११५
९	ग्यारिकच्या प्रेतयात्रेचें प्रसिद्धिपत्रक व ग्यारिकचें निर्याण	११७	
१०	नाटककार व नट यांचें वेस्ट मिनिस्टर आवेमधील अक्षय्यस्थान (Poet's corner)	१२३

ग्यारिकच्या चरित्रावरील अभिप्राय

अ. नं. ३६०

रा० रा० नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर—

रा० रा० शंकरराव मुजुमदार यांस—

सा० न० वि० वि०—आपल्याकडून ग्यारिकच्या चरित्राचे सुटे फॉर्म आले ते वाचून पाहिले. हें तुमचें पुस्तक पुष्कळ दिवस लिहून तयार झालें होतें व तें यापूर्वी बरेच दिवस प्रसिद्ध होणार होतें असें माझ्या स्मरणांत आहे; पण मार्गातील अडचणीही तशाच असतील. कसेही असो, तुमच्या पुस्तकानें नाट्यविषयातील एका प्रमुख अंगावर पश्चिमेकडील प्रकाश पाडणारें एक पुस्तक वाचकांना मिळत आहे हें पाहून बरें वाटतें. दीडशें वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या एका परराष्ट्रीय नटासंबंधाची माहिती— अर्थात् परकीय ग्रंथकाराकडूनच—मिळावयाची. तशीच ती तुम्हांस मिळवावी लागली. तथापि या एकाच विषयावर अनेक पुस्तकें असतां त्यातील वेंचक—निवडक भाग घेऊन त्याचा यथाप्रमाण व मानिक उपयोग करून दाखविण्यांत तुम्हीं बरेंच कौशल्य दाखविलें आहे. तसेंच कित्येक चटकदार व अर्थपूर्ण अशा वाक्यांचें भाषांतर जरी तुम्हीं काळजीपूर्वक दिलें आहे, तरी मूळ अवतरणांचे शब्दही दिले, ही योजना चांगली आहे.

ग्यारिक हा एक मोठा नट होऊन गेला हें इकडे सर्वश्रुत आहे, तथापि त्याच्या मोठेपणाची सांगोपांग कल्पना तुमचें हें चरित्र वाचून जशी आली तशी ती मला पूर्वी नव्हती. त्याच्या काळीं त्याला प्राप्त झालेली मान्यता सर्वव्यापी व सर्वकष होती हें उघड दिसतें. या बाबतींत अगदीं वेगवेगळ्या लोकांचीं तीन उदाहरणें दिलीं असतां ही गोष्ट दळदळीतपणें नजरेस येईल. त्या वेळचा इंग्लंडचा राजा व पिट्सारखा मुख्य प्रधान हे त्याचीं नाटकें पहावयाला मुद्दाम जात व त्याला बहुमानपुरःसर भेटिला बोलावीत. जॉन्सनसारखा एककळी, खत्रुड, नीरस पण पहिल्या प्रतीचा जाडा वाड्मयसेवक याला ग्यारिक यास नाहीं नाहीं म्हणतां आपल्या सुप्रसिद्ध वाड्मयचर्चा-मंडळाचें सभासदत्व यावेच लागलें व ग्यारिकनें आपलें नाटक बसविणें हा आपल्यावर एक मोठा उपकार अशी अप्रत्यक्ष कंबुली घावी लागली. तिसऱ्या लोकांची गोष्ट म्हटली म्हणजे एक क्लेश नटी त्याचें नाट्यचातुर्य पाहून इतकी बेहोषीनें खुषींत आली कीं, तिनें

चार लोकांदिखत त्याच्या गळ्याला मिठी मारून त्याचें चुंबन घेतलें. आपल्या इकडे नाटकाचा धंदा खरा असा गेल्या पांचपन्नास वर्षांतलाच आहे; तथापि नाटक कंपनीतले नट, मालक व मॅनेजर यांचे अनुभव व दीडशें वर्षांपूर्वी विलायतेंत उत्कर्ष पावलेल्या या धंद्यातील धंदेवाइकांचे अनुभव हे दोन्ही एकाच जातीचे आहेत याचें कारण मनुष्यस्वभाव तेव्हां व आतां, तिकडे व इकडे एकसारखाच असणार. तथापि या पुस्तकांत तुम्हीं मधूनमधून एखादे ठिकाणीं इकडील अनुभवांचा ओझरता उल्लेख केला आहे, तो केला नसता तर अधिक चांगलें झालें असतें असें मला वाटतें. कारण या उल्लेखासुद्धें टीका करणारे काहीं वाचक भेटतील अशी भीति वाटते. असल्या ग्रंथवाचनाच्या वेळीं व्यक्तिविषयक आठवणी कोणासही न झालेल्या बऱ्या.

ग्यारिक हा गंभीर व विनोदी हा दोन्ही भावना प्रगट करणारा कुशल नट होता व आपल्या धंद्याला रामराम ठोकतांना त्यानें जे प्रयोग केले त्यांतला शेवटला प्रयोग एका प्रहसनाचा होता. यावरून जर कोणी असें अनुमान काढील कीं, विनोदाला तो गंभीर भावनेपेक्षा अधिक महत्त्व देत होता, तर तें बरोबर होईल असें वाटत नाही. कारण त्याच्या सर्व जन्माचा उद्योग या अनुमानाविरुद्ध आहे. तसेंच हाताशीं इतर नाटक-ग्रंथ असतां त्यानें शेक्सपीअरचीं नाटकेच हातीं घेतलीं आणि तीं पुढें आणलीं यावरून त्याची अभिरुचि उच्च दर्जाची असावी असें दिसतें; म्हणजे समाज हा थिल्लरपणाकडे झुकण्याला केव्हाही एका पायावर तयार असतोच, तसा तेव्हाही तो असणारच. तथापि आपण समाजाच्या आधीन न होतां त्यानें समाजाला आपल्या आधीन ठेविलें व शेक्सपीअरचें नाट्य-मर्म जगाला पटविण्याला मदत केली हा त्याच्या अंगचा मोठेपणा होय. स्वतः तो लेखक व कवि होता हें त्यानें लिहिलेल्या पद्यात्मक नाट्य-प्रयोग प्रस्तावनावरून उघड दिसून येतें व जॉन्सननें त्याच्याविषयीं दाखविलेला तुच्छतामिश्रित मत्सर हा अयोग्य होता असेंही वाटतें. ग्यारिकनें येऊन जाऊन दुसऱ्यानें लिहिलेले शब्द तोंडपाठ म्हणून कीर्ति मिळविली, असा डॉ० जॉन्सननें ग्यारिकला टोमणा दिला खरा; पण स्वतः जॉन्सनला ज्या शब्दकोशरचनेष्वदल जगविख्याति लाभली त्या कोशांतले शब्द झाले तरी जॉन्सननें स्वतः थोडेच निर्माण केले होते? शिवाय

स्वतःची शब्दरचना हीच महत्त्वाची असा दिमाख मिरविणाऱ्या जॉन्सन-
नें आयरिन नांवाचें जें नाटक लिहिलें तें ग्यारिकसारखा पुरस्कर्ता व
आश्रयदाता भेटूनही आठ दिवसदेखील प्रेक्षकसमाजापुढें तग धरूं शकलें
नाहीं याही गोष्टीवरून बराच बोध घेण्यासारखा आहे. असो. तुमचें हें
पुस्तक दृष्टिचें वर्षांपूर्वीच्या विलायतेंतील लोकसमाजाची व विशेषतः
रंगभूमीची वस्तुस्थिति समजण्याला बरेंच उपयोगी पडेल. कळावें.

पुणें,
ता. १७।७।३०. }

रा० रा० दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
'माझें रामायण' या पुस्तकाचे कर्ते—

इंग्लंडातील सुप्रसिद्ध 'नटसम्राट्' ग्यारिक याचें नाटककलेच्या दृष्टीनें
अत्यंत उद्बोधक असलेलें चरित्र प्रसिद्ध करून श्री०शंकरराव मुजुमदार
यांनीं मराठी वाङ्मयांत एका सुंदर ग्रंथाची भर टाकली आहे. शेक्स-
पीयर म्हणजे जगातील अत्यंत श्रेष्ठ कवि किंवा नाटककार, पण त्याची ही
प्रसिद्धि होण्यास त्याच्या मृत्यूनंतर बरोबर शंभर वर्षांनीं जन्मास
आलेल्या ग्यारिकचें अभिनयकौशल्यच कारणीभूत झालें आहे. शेक्सपीयर-
बद्दल इंग्रज लोकांना एवढा अभिमान आहे कीं, एकीकडे शेक्सपीयर व
एकीकडे ब्रिटिश साम्राज्य असा पेंच येऊन पडल्यास आम्ही साम्राज्याला
दूर सारून शेक्सपीयरला जवळ करूं असे उद्गार एका सुप्रसिद्ध इंग्रज
गृहस्थानें काढले आहेत; पण एवढ्या मोठ्या शेक्सपीयरलाही 'चिरंजीव'
बनविण्याचें श्रेय ग्यारिकनेंच मिळविलें. मनुष्यस्वभावाचें संशोधन
करून मानवी प्राण्यांच्या निरनिराळ्या मनोविकारांचें यथातथ्य चित्र
शब्दांत उमटवून दाखविणारा शेक्सपीयरसारखा बुद्धिमान व चतुर
नाटककार जगांत पूर्वी कधीं झाला नाहीं, कदाचित् पुढेही-पण पुढचें
कोणीं सांगवें-'कालोहयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी'-परंतु मानवी गूढ
मनोविकाराचें बरोबर आविष्करण प्रत्यक्ष रीतीनें रंगभूमीवर करून
दाखविण्याचें अवघुड कार्यही आजपर्यंत एकट्या ग्यारिकनेंच केलें.
अभिनय ही कला शब्दांनीं किंवा चित्रांनीं लिहून दाखविता येत नाहीं.

शेक्सपीयरचे ग्रंथ जिवंत आहेत, ते आज आपण प्रत्यक्षपणे वाचू शकतो; पण ज्या अभिनयकौशल्याबद्दल ग्यारिकची सर्वतोमुखी प्रशंसा झाली होती तो अभिनय कसा होता याचें दृश्य कधींच आपल्या दृष्टीस पडूं शकणार नाहीं. परंतु शेक्सपीयरच्या नाटकांतील मानवी गूढ मनो-विकारांचें आविष्करण रंगभूमीवर बरोबर रीतीनें करून दाखवून ग्यारिकनें त्या वेळचे प्रसिद्ध विद्वान्, मुत्सद्दी, वक्ते, तत्त्वज्ञानी, कवि व ग्रंथकार या सर्वांकडून वाहवा मिळविली. ह्यावरून त्याचें अभिनयकौशल्य किती उच्च दर्जाचें असलें पाहिजे हें उघड होत आहे. त्याच्या अभिनयकौशल्याचीं वर्णनें त्या वेळच्या मोठमोठ्या लोकांनीं प्रसंगोपात लिहून ठेवलीं आहेत. अभिनयासंबंधानें किंवा एकंदर नाट्यफलेसंबंधानें ग्यारिकनें आपले स्वतःचे विचारही निरनिराळ्या प्रसंगां प्रदर्शित करून ठेविले आहेत. त्यावरून आपल्या इकडील नटवर्गांला फारच फायदा होण्यासारखा आहे. शेक्सपीयरच्या बहुतेक सर्व नाट्यकृतींचीं मराठींत भाषांतरें किंवा रूपांतरें झालीं आहेत परंतु शेक्सपीयरच्या नाट्यकृतींना अत्यंत उच्च दर्जाच्या अभिनयाची जोड असल्याशिवाय त्यांचे प्रयोग रंगभूमीवर यशस्वी होऊं शकत नाहींत, हा अनुभव इंग्लंडांतील लोकांना पूर्णपणें आला होता म्हणूनच त्यांना ग्यारिकचें महत्त्व विशेष वाटतें. या दृष्टीनें ग्यारिकचें चरित्र मराठी भाषेंत आजपर्यंत कोणीही लिहिण्याचें मनांत आणलें नाहीं हें मराठी रंगभूमीचें दुर्दैव होतें. ती उणीव भरून काढून मुजुमदार यांनीं मराठी रंगभूमीला उपकृत करून ठेवलें आहे यांत शंका नाहीं.

मुजुमदार यांनीं सदरील पुस्तक केवळ तादात्म्य वृत्तीनें लिहिलें आहे. ग्यारिकनें रंगभूमीवर प्रथम प्रवेश केला त्या वेळीं इंग्लंडांत नाट्यफलेला जसें ओबडधोबड स्वरूप होतें तसेंच ओबडधोबड स्वरूप सन १८८० सालापर्यंत मराठी रंगभूमीचेंही होतें. त्या सुमारास अण्णासाहेब किर्लोस्करांनीं मराठी रंगभूमीचें नवीन युग सुरू केलें व त्याच वेळीं स्वतः मुजुमदार यांनींही रंगभूमीवर त्यांच्याबरोबर आपलें पाऊल टाकलें. तेव्हांपासून आज पन्नास वर्षांचे अवधीत त्यांना ग्यारिकप्रमाणेंच त्यासंबंधींचे बरे-वाईट-अर्थात् बऱ्यापेक्षा वाईटच जास्त-अनुभव आले. त्यामुळें नट, नाटकें, नाटककार किंवा एकंदर नाटकाचा धंदाच ह्यासंबंधीं ग्यारिकनें जे प्रसंगोपात उद्गार काढले आहेत ते जसे काय आपल्या स्वतःलाच

तंतोतंत लागू पडतात, अशा भावनेनेच त्यांनी ग्यारिकच्या चरित्रातले ते ते प्रसंग केवळ समरस होऊन मोठ्या चित्ताकर्षक रीतीने वर्णिले आहेत.

सुजुमदार हे मराठी भाषेतले एक चांगले लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पुस्तकाची भाषा सुबोध व सरस आहे; परंतु काहींशी जुन्या वळणावर गेली आहे. त्याचप्रमाणे ठिकठिकाणी आपल्या लिखाणाला त्यांनी इंग्रजी पर्याय देण्याचा जो अट्टाहास केला आहे, त्यामुळे भाषेचे सौंदर्य नाहक कमी झाले आहे. उदाहरणार्थ 'हातकाठी', 'रांड', 'संसारग्रंथी पडली', 'आख्यायिका चालत असतात' यासारखे काहीं शब्दप्रयोगही कानाला कसेसेच लागतात.

आपल्या इकडल्याप्रमाणेच ग्यारिकच्या वेळेस तिकडे नाटकाचा धंदा हीन दर्जाचा समजला जात असे. नटांच्या किंवा नटांच्या शीलाबद्दल कोणालाही खात्री देता येत नसे. केवळ धंद्याच्या दृष्टीनेसुद्धा त्यांचे वर्तन उदात्तपणाचे व अडवणुकीच्या मार्गाचे असे. ह्या सर्व गोष्टींचे हुबेहुब प्रतिबिंब मराठी रंगभूमीवर सुजुमदारीना प्रत्यक्ष पाहाण्यास मिळाले असल्यामुळे त्यासंबंधीचे तुलनात्मक परंतु खेदजनक उद्गार त्यांनी पुस्तकात ठिकठिकाणी काढले आहेत; पण असल्याही दुर्गुणांच्या भोवऱ्यातून मराठी रंगभूमीला बाहेर काढून तिला बऱ्याचशा उच्च दर्जावर नेऊन ठेवण्याचे कार्य महाराष्ट्रातही झाले आहे. या कार्याला स्वतः सुजुमदारींनीही पुष्कळ हातभार लावला आहे. परंतु स्वतःला आलेल्या फट्टे अनुभवांच्या दडपणा-मुळे मराठी रंगभूमीच्या ह्या उज्ज्वल स्वरूपाविषयी पुस्तकात चार चांगले शब्द लिहिण्याचा हुरूप शंकररावांना राहिला नसावा. इंग्लंडातल्या ग्यारिकप्रमाणेच शेक्सपीयरच्या नाटकांचे हृदय बरोबर ओळखून मानवी मनोविकारांचे बरोबर प्रदर्शन मराठी रंगभूमीवर करून दाखवून आपल्या अभिनयनैपुण्याने महाराष्ट्रातील विद्वान व रसिक लोकांनाही ज्याने काहीं काल दिपवून टाकले होते त्या महाराष्ट्रीय ग्यारिकचा उल्लेख तुलनात्मक दृष्टीने पुस्तकात अवश्य यावयास पाहिजे होता. ग्यारिकचा अभिनय प्रत्यक्ष पाहिलेला कोणताही माणूस आज हयात नाही; परंतु त्याच्या अभिनयाच्या वर्णनावरूनच त्याची परीक्षा करावयाची असेल तर गणपतराव जोशांचे अभिनयकौशल्य ग्यारिकच्याच तोडीचे असले पाहिजे असे निःसंशय म्हणता येईल. कदाचिदु असेही म्हणता येईल

की, गणपतरावांचें हॅम्लेटचें काम व ग्यारिकचें हॅम्लेटचें काम हात काहीं उजवा डावा फरक असंल तर गणपतरावांचेंच काम जास्त उजवें होत असावें ! त्याचप्रमाणें भाऊराव फोल्हटकर व नारायणराव राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व यांनींही ह्या फलेंत फार उच्च दर्जाचें स्थान संपादन करून ठेवलेलें आहे. अभिनयाच्या कलेच्या दृष्टीनें मराठी रंगभूमीवरच्या ह्या त्रिमूर्तीचें तुलनात्मक वर्णन प्रसंगोपात ह्या पुस्तकांत आलें असतें तर पुस्तकाला जास्त शोभा आली असती. दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग आल्यास ही उणीव मुजुमदार भरून काढतील अशी आशा आहे.

प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक भावे यांच्या शब्दांत म्हणावयाचें म्हणजे, या पुस्तकाचेद्वारे शंकरराव मुजुमदार यांनीं नाट्यदरबाराचें एक 'नवें दालन' उघडलें आहे. उतारवयांतही त्यांनीं घेतलेल्या ह्या श्रमाबद्दल त्यांचें कोणीही कौतुकच करील.

मुंबई, }
ता. १५।७।१९३०. }

रा० रा० वसंतराव देसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी. 'विधिलिखित'
नाटकाचे कर्ते—

श्री० शंकरराव मुजुमदार यांनीं लिहिलेलें ग्यारिकचें चरित्र मीं समय वाचलें आहे. कादंबरी किंवा नाटकाप्रमाणेंच चरित्रलेखनांतही एकसारखी संगति कायम ठेवणें ही गोष्ट अवघड असते; परंतु ती कामगिरी मुजुमदारांनीं यशस्वीरीतीनें पार पाडली आहे. विशेषतः 'ग्यारिकचे टीकाकार', 'ग्यारिक व जॉन्सन', 'ग्यारिक व शेक्सपीअर' वगैरे व शेवटचे सर्वच भाग मनोरंजक, बोधप्रद आणि हृदयस्पर्शी आहेत. ग्यारिकच्या चरित्रातील वेगवेगळे प्रसंग रंगविताना, चरित्रकारांनीं स्वानुभवावरून महाराष्ट्र-रंगभूमीवरील असमाधानकारक गोष्टींची आठवण वाचकवर्गास करून दिली आहे. परंतु आमच्या रंगभूमीवरील वाइटाबरोवरच तिचा चांग्लपणादेखील नमूद असावा, या हेतूनें, नाट्यक्षेत्रांत प्रायः होणाऱ्या प्रगतिपर सुधारणांचा उल्लेख, शेक्सपीअरच्या नाटकांतील नांवाजलेल्या भूमिका रंगवून दाखविण्याच्या बाबतींत

ग्यारिक इतकें जरी नव्हे, तरी युरोपियनांनीही तारीफ करावी अशा प्रतिष्ठेचें यश मिळविलेल्या कै० गणपतराव जोशांचा उल्लेख, किंवा उत्तम नाट्यगुणांच्या बाबतींत आजही उत्तमच यश मिळविलेले श्री० नारायणराव राजहंस यांचा प्रसंगविशेषीं गौरवानें उल्लेख करणें अवश्य होतें.

थोरांच्या चरित्रलेखनाचा एक हेतु त्यांची स्मृति जागृत ठेवणें हा असला तरी आपल्या चरित्रनायकाच्या जीवनकथेपासून आजच्या जनतेनें बोध घ्यावा हा हेतु चरित्रकाराच्या मनांत प्राबल्यानें वास करित असतो. ग्यारिकसारख्या अद्वितीय आणि त्रिभुवनबंध नटाचा जीवनवृत्तान्त महाराष्ट्रीय नटवर्गासमोर मांडण्यांत श्री० शंकरराव यांचा हाच हेतु आहे हें त्यांच्या 'उपसंहारा'वरून दिसून येईल. उत्कृष्ट नट म्हणून नांवाजलेला ग्यारिक, कर्तबगार मालक म्हणून नांवाजलेला ग्यारिक, प्रतिपक्षीयांचे टीकाप्रहार संधपणें सहन करून त्यापासून स्वतःची सुधारणा करून घेणारा ग्यारिक, समकालीन आणि समगुणी नटांचा मत्सर न करिता त्यांचे गुण कबूल करून, क्वचित्प्रसंगीं आपल्यांत नाहीं तें त्यांच्यांत आहे हें दिलदारपणानें कबूल करणारा ग्यारिक, शेक्सपीयरच्या नाटकांच्या चिरंजीवतेला ज्याच्यामुळें नवचैतन्याचा लाभ झाला तो ग्यारिक, जॉन्सन, गोल्डस्मिथ, शेरिडन वगैरे तत्कालीन विद्वानांच्या बैठकींत हक्काचें स्थान पटकावून, ज्यानें उत्तम नटाची योग्यता समाजातील इतर कोणत्याही घटकांपेक्षा कमी नाहीं हें सिद्ध केलें व ज्याच्या रोमरोमांत स्वदेशा-विषयीचें प्रेम अहर्निश जागृत होतें त्या ग्यारिकच्या जीविताचा सौज्वळ इतिहास महाराष्ट्रीय नटवर्गाला आदर्शभूत झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. सारांश, ग्यारिकचें चरित्र लिहून रा० मुजुमदारांनीं आमच्या नाट्यसंबंधीं वाङ्मयांत चांगली भर टाकली आहे यांत शंका नाहीं.

पुणें,
ता. २६।६।३०. }

प्रो० नारायण केशव बेहेरे, एम्. ए., बी. एस्सी., एल्. टी.—

फिलॉस्फर संगीत मंडळीचे नेते व आधारस्तंभ श्री० शंकर बापूजी मुजुमदार यांनीं लिहिलेले ग्यारिकचें निबंधात्मक चरित्र मीं वाचून

पाहिलें. शेक्सपीयरचीं नाटके ग्यारिकच्या कलानेपुण्यानें व अभिनय-चातुर्यानें इंग्लंडच्या रंगभूमीवर लोकप्रिय झालीं. ग्यारिकच्या या काम-गिरीमुळें जॉन्सनसारखे पंडित, गोल्डस्मिथसारखे कवि, शेरिडनसारखे नाटककार आणि बर्कसारखे मुत्सद्दी व वक्ते संतुष्ट होऊन त्याला परो-परीनें नाणावूं लागले. ग्यारिकचा सर्वत्र जयजयकार होऊं लागला. ग्यारिक इंग्लिश रंगभूमीवर अवतीर्ण होण्यापूर्वी तिकडील समाजांत नटाला फारसा मान मिळत नसे. ग्यारिकनें आपल्या कामगिरीच्या जोरावर आपलें नांव तर अजरामर केलेंच; परंतु त्याबरोबरच नटाची थोरवी समाजाला पटवून दिली. अशा या थोर नटाचें चरित्र मराठी भाषेंत लिहिण्याची इच्छा नाट्यव्यवसायांत सर्व आयुष्य वेंचलेल्या नाना-साहेब मुजुमदारांना व्हावी हा योगायोग अपूर्व होय. चरित्राची भाषा गोड व सरळ असून ग्यारिकच्या आयुष्यांतिल अनेक उद्बोधक आख्या-यिकांचा त्यांत समावेश केला आहे. तत्कालीन थोर इंग्रजांच्या उत्कीर्णी सदर पुस्तक सजविलें आहे. हा चरित्रात्मक निबंध महाराष्ट्र रंगभूमीवरील आधुनिक व भावी नटांना स्फूर्तीदायक व मार्गदर्शक होईलच; परंतु सामान्य मराठी वाचकांना देखील तो मनोरंजक वाटेल अशी माझी खात्री आहे.

नागपूर,
ता. ३०।६।३०. }

नाट्यवाङ्मयाकडे व्यापक दृष्टीने टीका करणाऱ्या टीकाकारांचे चरित्र-नायकासंबंधानें काय अभिप्राय आहेत, हें समजून घेण्याला वरील अभिप्राय पुरे आहेत. महाराष्ट्र रंगभूमींत प्रसिद्ध असे नट होऊन गेले आहेत व प्रस्तुत त्रियमान् आहेत ही गोष्ट लेखकास कळूळ आहे, अशा नटांच्या संबंधानें नुसत्या त्यांच्या नामनिर्देशानें त्यांची योग्यता कळून घेणार नाहीं. महाराष्ट्ररंगभूमीच्या इतिहासाचीं कांहीं पृष्ठें अडलीं जातील अशी त्यांची योग्यता आहे. आणि तसा योग परमेश्वरकृपेनें लवकरच येईल.

शं. बा. मुजुमदार.

जगप्रसिद्ध नट

ग्यारिक याचें चरित्र

“The actor adds grace to the poet's labour, for what in the poet is but ditty, in him is both ditty and music.”

[नट हे कविकृतीला सौंदर्य आणणारे असतात. कारण कवीच्या ठिकाणी फक्त काव्यस्फूर्ति असते. परंतु नटांच्या अंगी काव्य आणि माधुर्य हीं असतात.]

महाराष्ट्र-नाट्यसमाजांत, नटवर्गाला अद्याप ग्यारिकच्या योग्यतेला बसविण्यासारखे नट उदयास आले नाहीत, इतकेंच नाही तर ग्यारिक म्हणून पाश्चिमात्य नाट्य-समाजांत एक जगमान्य नट होऊन गेला ही गोष्ट ही महाराष्ट्र-नाट्य-समाजांत फारच थोड्यांस माहीत असेल आणि तीही अलीकडच्या एक दोन पिढ्यांतच असेल. पाश्चिमात्य नाट्य-समाजांत हा एक अतिशय नाट्यनिपुण, बुद्धिमत्त व लोकमान्य नट होऊन गेला. यानें आपली बुद्धिमत्ता आपल्या काळच्या सर्व वर्गांच्या लोकांस जाणविली होती. कीर्तीच्या महत्त्वाकांक्षेनें नाटकाचा धंदा स्वीकारलेले नट पाश्चिमात्य नटांतच सांपडतात. त्यांचीं चरित्रें बोधप्रद व महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न करण्यासारखी आहेत. अशा नटांच्या मालिकेंत ग्यारिक हा अग्रणी नट आहे. यानेंच नाट्य-कलेचें महत्त्व जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें. याच्यासंबंधानें अनेक आख्यायिका प्रचलित आहेत. त्या कुटुंबातील मंडळी दिवाणखान्यांत (Parlour) शोगडीच्या मंद उष्णतेनें थंडीचें निवारण करीत एकत्र बसली असतां तेथें, किंवा पान-गृहे, विश्रांति-गृहे, वाचनालयें, मुत्सद्दी लोकांच्या करमणुकीकरितां एकत्र बसण्याच्या जागा (Clubs) या सर्वांतून चालत असतात.

ग्यारिकच्या चरित्रापेक्षा त्याच्या नाट्यनिपुणतेच्या गोष्टी व त्यावर रासिकपणाची टीका, त्याच्यासंबंधाच्या दंतकथा व आख्यायिका यांचाच एक ग्रंथ होईल.

जन्मवृत्त

ग्यारिकचा जन्म सन १७१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत झाला. ग्यारिकचें मूळचें कुटुंब फ्रान्समधलें होतें; परंतु त्याच्या आज्ञापासून तें लंडन येथें येऊन राहिलें. ग्यारिकचा बाप लष्करी नोकर होता. ज्या पलटणींत तो होता, ती पलटण हियरफर्ड नांवाच्या एका परगण्यांत आली असता, तेथें लिचफील्ड गांवांतिल एका धर्मोपदेशकाच्या मुलीशीं त्याचें प्रेम जुळून त्यानें तिच्याशीं लग्न लावलें. या संबन्धापासून झालेल्या संततींत ग्यारिक डेव्हिड हा क्रमानें तिसरा होता. स्ट्राटफर्ड शहराला जसें शेक्सपीयरची जन्मभूमि म्हणून महत्त्व आहे, तसेंच लिचफील्ड या शहराला ऐतिहासिक महत्त्व ग्यारिकची जन्मभूमि म्हणून आहे. याच लिचफील्ड शहरांत एका पिढींत दोन एरुष जन्मास येऊन कीर्तीनें अजरामर होऊन राहिले. अठराव्या शतकांतला तत्त्वज्ञ व पंडिताग्रणी स्याम्युयल जॉन्सन हाही लिचफील्डच्याच पुण्यभूमींत निर्माण झालेला नरमणि आहे. जॉन्सन आणि ग्यारिक दोघांनीं जरी निरनिराळे पंथ आक्रमिले होते तरी धर्मोपदेशकाच्या पायरीला पोचण्याच्या शर्यतींत एकापेक्षा दुसरा अगोदर फोण पुढें गेला हें सांगणें कठीण आहे.

ग्यारिकच्या बापानें ग्यारिकचा जन्म झाल्यावर आपली नोकरी सोडली. याचें कारण संसाराच्या मोहजाळांत त्याचें मन अधिक ओढूं लागलें. म्हणून तो लिचफील्ड येथें संसार थाटून सुखानें राहूं लागला. त्याची प्राप्ति बेताची होती; तरी काटकसरीनें त्यानें आपला संसार चालविला; व सौजन्यानें आणि चालचलणुकीनें वागून गांवच्या कुटुंबावरसल लोकांत भलेपणा मिळविला.

शिक्षण

डेव्हिडच्या शिक्षणाची काळजी त्याचा बाप घेत असे. त्यानें

त्याला दहाव्या वर्षी शाळेत घातले; परंतु ज्या गुरूच्या हाताखाली त्याला दिले होते, त्याच्या विक्षिप्तपणामुळे ग्यारिक पुढे थट्टेखोर मात्र निपजला; व गुरूविषयी त्याच्या मनात पूज्यबुद्धि राहिली नाही असे जर कोणी अनुमान बांधले तर ते अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

ग्यारिक लहानपणी बुद्धीने तरतरीत असे; परंतु अभ्यासपणा त्याच्या ठिकाणी नव्हता; इतकेच नव्हे तर तो खेळकर होता म्हटले तरी चालेल. लहानपणापासून दुसऱ्याच्या नकला करण्याकडे त्याचा कल असे. त्यामुळे आपल्या सोबत्यांत तो फार प्रिय झाला होता. त्याच्या याच गुणांत नाटकाची आवड उत्पन्न होणाचा अंकुर उद्भवला असे म्हटले तरी चालेल. प्रथम त्याच्या गावी एखादी नाटक मंडळी आली की, तिची नाटके करून दाखविण्याची त्याला हौस उत्पन्न झाली. त्या नाटकांत त्याला जी भूमिका आवडत असे ती तो आपल्याकडे घेत असे व इतर भूमिका आपल्या समवयस्क सोबत्यांना देत असे अशा रीतीने अकराव्या वर्षीच तो छोटेलानी नाटक मंडळीचा मॅनेजर बनला होता.

लिस्बन येथे त्याचा एक चुलता दारूचा व्यापार करून होता, त्याच्याकडे ग्यारिकला त्याच्या बापाने पाठविले. परंतु तो वयाने लहान व खेळकर असल्याने चुलत्याच्या दुकानावर विक्री करण्याचे काम त्याच्याकडून बरोबर होईना; म्हणून दुसऱ्या वर्षीच बापाकडे तो परत आला. बापाने पुन्हा त्याला पहिल्याच गुरूच्या हाताखाली शिक्षावयास ठेविले; परंतु अभ्यासापेक्षा छानदिव्याकडेच त्याचे लक्ष अधिक होते. त्याला नाटकाचा हुंद लागलेला पाहून त्याच्या बापाचे स्नेही धर्मी लंडन येथे जात तेव्हा ग्यारिकलाही घेऊन जात होते व त्याची नाटके पाहण्याची हौस पुरवीत होते. तथापि खेळतखेळतही त्याने काहीं अभ्यास केला होता; परंतु तो एखाद्या मुलाला, खेळावयास जाण्याची आतुरता असली म्हणजे घाईने व उतावळीने तो जसा आपले अभ्यास उरकून टाकतो, तशा स्वरूपाचा असला पाहिजे.

जान्सनने लिचफील्ड येथे प्राचीन भाषाशास्त्राचे शिक्षण देण्याचा वर्ग याच सुमारास काढला होता. त्यांत ग्यारिकला त्याच्या बापाने ठेवले. त्याच्याबरोबर सात-आठ विद्यार्थी होते. ग्यारिकने या ठिकाणी

मन लावून कांहींसा अभ्यास केला; परंतु जान्सनला ही गुरेहाक्री-
करण्याचा कंटाळा आला व ग्यारिकला खेडवळ वस्तींतल्या आयदी-
पणाचा कंटाळा आला. या वेळेला ग्यारिकचें वय १८ वर्षांचें होतें.
हाच्या बुद्धीची तीव्रता अधिक वाढूं लागली होती. आपल्याला कांहीं
उद्योग करतां येईल व आपल्या अंगची कर्तबगारी दाखवितां येईल,
अशी वेळ केव्हां व कशी येईल याचा तो विचार करूं लागला होता.
जान्सन व ग्यारिक यांच्या मनाची स्थिति एकच झाली होती. उभयतां-
चे विचार जुळले व दोघांनीं लंडनचा रस्ता धरला. ही गोष्ट सन
१७३६त घडली.

भावी उद्योग

आपली जन्मभूमि सोडून हे दोघे तरुण बाहेर पडले त्या वेळीं त्यांच्या-
जवळ साहस्री म्हणजे जान्सननें शाळा घातली तेव्हां त्यानें लिहून
देवलेले एक नाटक व ग्यारिकजवळ फक्त त्याच्या मनाचा हुरूप. लोकां-
मध्ये आपण ज्या मार्गानें प्रसिद्धीस येऊं तो मार्ग स्विकारावयाचा ही
त्याची महत्त्वादर्शना होती. कायद्याचा अभ्यास करावयाचा या विचारानें
जरी ग्यारिकनें घर सोडलें होतें, तरी तो पुढें त्यानें सोडून दिला.
जान्सन आपल्या उदरनिर्वाहाकरितां एखाद्या ग्रंथप्रकाशकाची गांठ घेऊन
आपल्या नशिवाची परीक्षा पाहणार होता. लिचफील्डच्या एका गृहस्थानें
दोघांनाही शिफारसपत्रे दिलीं होती. त्यांत ग्यारिकबद्दल असे उद्गार
होते की, हा हुलगा हुशार व होतकरू असून लहानपणापासून माझ्या
सहवासाला आहे व त्यावर माझे फार प्रेम आहे. जान्सनबद्दल थोड-
क्यांतच “जान्सन” नांवाचा एक कवि व हुशार विद्यार्थी ग्यारिक-
बरोबर आहे” एवढी शिफारस होती. दोघेही निघतांना निष्कांचन होते.
काय चारआठ आणे किंमतीचें नाणें प्रत्येकाच्या खिशांत होतें तेंवढेंच.

ग्यारिक लंडन येथें येऊन राहिल्यावर, त्याचा लिस्बन येथें जो
चुलता होता तोही लंडनमध्ये कायम राहण्याच्या उद्देशानें आला
होता; परंतु येथें तो आजारी पडून थोड्या दिवसांनीं वारला. मरतांना
त्यानें मृत्युपत्रांत एक हजार पौंड ग्यारिकच्या नांवानें लिहिले होतें.

ग्यारिकला कायद्याच्या अभ्यासाची मोठीशी आवड नव्हती. तेव्हां त्याने आपल्या भावाबरोबर लंडन शहराच्या डब्ल्यामयार्ड नांवाच्या एका भागांत दारू विकण्याचें दुकान काढलें. भावानें लिचफील्ड येथील दुकान चालवावें व ग्यारिकनें लंडन येथील चालवावें असें ठरलें. ग्यारिकचें दुकान ज्या भागांत होतें, त्या भागांत इतर लोकांचीं विश्रांतीचीं निरनिराळीं ठिकाणें असत. या ठिकाणीं कित्येक नट येत जात असत. ग्यारिकचीही बैठक तेथें होई. त्या वेळीं त्यांच्या, नाटकावर टीका चालत त्यांत ग्यारिकची मार्मिकता चांगली दिसून येत असे. ज्या विषयाकडे त्याच्या बुद्धीचा स्वाभाविक कल असे, त्याला अधिक उत्तेजन येण्याला ग्यारिकला ही आयतीच संधि मिळाली. त्यानें प्रत्येक नांवाजलेल्या नटाचें बारीक रीतीनें निरीक्षण करून ठेवलें व वर्तमानपत्रांत निःपक्षपान-बुद्धीनें आपलें नांव प्रसिद्ध न करता टीका चालविली. तेव्हां केव्हां स्वतःही तो नटांच्या नकला हुबेहूब करून दाखवी. अशा तऱ्हेनें दोन वर्षे त्याचा क्रम चालला होता.

या काळांत इंग्लंडमध्ये नाट्यकला निकृष्ट स्थितींत होती. व तिच्या-वर अवलंबून असणारे नटही कनिष्ठ प्रतीचेच होते. दुःखपर्यवसायी नाटक (Tragedy) म्हणजे मोठ्या आवाजांत ओरडणें, मृंगार म्हणजे काहींतरी अद्वातद्वा भाषण करणें, दुःख म्हणजे सुलूसुलू रडणें, भय म्हणजे आरडा-ओरड करणें, प्रीतीची याचना म्हणजे हेल काढून बोलणें किंवा मृदु शब्दांनीं बोलणें, सारांश नाटकाचें त्या वेळेचें चित्र म्हणजे स्वाभाविक-पणाचा येथूनतेथून अभाव. आनंदपर्यवसायी नाटक (Comedy) म्हणजे विदुषकी वाक्कलपणा व सावळामोंधळ. अशी एकंदर नाट्य-कलेची स्थिति होती. अशा स्थितींतही पात्रापात्र विचार करणारे, म्याक्लीन व क्लोन यांसारखे नट होते. (त्यांची माहिती चरित्राच्या अनुरोधानें येणार आहे.) अशी स्थिति असण्याला कारण लोकांची कमी दर्जाची अभिरुचि असें नटवर्ग दाखवीत असत. जणुं काय भ्रष्ट अभिरुचि हा आपोआप उद्भवणारा रोग आहे. व नट-वर्गांकडून क्रमाक्रमानें लोकरुचि विघडली जात असे हा दोष नव्हे.

ज्यांनीं आमचीं पौराणिक नाटके पाहिलीं असतील त्यांना वरील

स्थितीची वरोवर कल्पना येईल. पौराणिक नाटकाच्या काळांत 'ट्रॅजेडी' व 'कॉमेडी' हे शब्द जरी प्रचारांत नव्हते, तरी त्यांना समानार्थक 'शोकरसप्रधान' व 'शृंगाररसप्रधान' या नांवाच्या नाटकाच्या जाहिराती प्रसिद्ध करण्यांत येत असत. 'शोकरसप्रधान' हरिश्चंद्र आख्यान पिंवा 'शृंगाररसप्रधान' रासक्रीडा, मदालसा हीं नाटके 'ट्रॅजेडी' व 'कॉमेडी' या संज्ञेचीं निदर्शक होती. पौराणिक नाटकांतलीं पात्रे मोठे मोठे संस्कृत शब्दां घालून भाषणें करीत असत, बोलतांना हेल काढून बोलत असत, राक्षस-पात्रें रंगमहालांत प्रियेशीं एकान्त करीत असलीं तरी त्यांचें भाषण नाटक-शृंहावाहेरच्या प्रेक्षकांनाही चांगलें ऐकावयास येईल अनें हळू (!) असे. विदूषक हें पात्र तर वेळीं अवेळीं हास्यरस उत्पन्न करण्याकरितां राखून ठेवलेलें असें. याशिवाय 'स्टेज'वरची हमालगिरी म्हणजे खुर्च्या उचलणें, पात्रांची सरवराई करणें हीं कामें त्यांच्याबडे असत. तथापि अशा काळांतही समयसूचकता, प्रसंगावधान, कल्पकता, भूमिकेशीं एकरूप होणें इत्यादि गुण अंगीं असणारे कुशल नट इ०सन १८४३पासून ते इ०सन १८८० सालापर्यंत अनेक होऊन गेले आहेत. इंग्लिश नाटकाच्या पूर्व-काळाशीं पौराणिक नाटकाचें हें साम्य आहे.

सुमारे तीन वर्षे ग्यारिकने लंडन येथें नाट्यकलेवर व्यासंग चालविला; परंतु त्याचा धंदा मात्र त्याच्या महत्त्वाकांक्षेला पाठवळ मिळण्यासारखा चालेना. म्हणून आपल्या भावाशीं भागीदारी असलेला धंदा सोडून नाट्यकलेवर आपलें देव काढण्याचा त्यानें निश्चय केला व या निश्चयानुरूप त्यानें अंतस्थ तयारी चालविली. प्रथम त्यानें शेक्सपीयरच्या नाटकांतील वेंचक व ठळक भूमिकांचें मोठ्या आस्थेनें व बुद्धि खर्चून निरीक्षण चालविले; परंतु जशी शेक्सपीयरच्या नाटकांतील एकेका पात्राशीं त्याची ओळख होऊं लागली. तशी शेक्सपीयरनें तें कशाकरितां योजिलें आहे, याची साक्ष त्याच्या मनाला पटूं लागली, प्रत्येक पात्राच्या मनो-विकाराच्या नाजूक व स्पष्ट छाया त्याच्यापुढें उभ्या राहूं लागल्या. सारांश, शेक्सपीयरची नाट्यरचना अद्वितीय की, याचें जसें जसें त्याला ज्ञान होऊं लागलें तसें तसें आपण किती अल्पज्ञ आहोंत याबद्दल त्याच्या मनाची त्याला खात्री पटूं लागली. त्यानें विचार केला की, शेक्सपीयर

च्या भूमिका यथार्थत्वानें करून दाखवावयाच्या म्हणजे यापुढें-ज्या अभिनयाच्या पद्धतीवर आजपर्यंत प्रेक्षकजन संतुष्ट होत आले आहेत, तिच्यापेक्षा निराळी पद्धत आपण अनुसरली पाहिजे.

याच सुमारास ग्यारिकचे आईबापही वारले. त्यापैकीं एक कोणी जीवमान असतें तर त्याचें मनोराज्य जागच्याजागींच राहिलें असतें; परंतु आपल्या विचाराला आडकाठी आणण्याला आतां कोणी उरलें नाहीं असें पाहून त्यानें आपला मनोदय अमलांत आणला. गिफर्ड नांवाच्या एका म्यानेजराची व ग्यारिकची याच सुमारास ओळख झाली. त्याच्या विचारानें असें ठरलें कीं, प्रथमतः ग्यारिकनें शहरांत रंगभूमीवर न घेतां जवळच्या एखाद्या गांवीं जाऊन तेथें काम करावें. त्याप्रमाणें गिफर्ड व ग्यारिक हे इपस्विच नांवाच्या गांवीं एक नाटक मंडळी होती तेथें गेले; व तिच्याशीं ठराव करून ग्यारिकनें ल यडेल हें टोपण नांव धारण करून एका दःखपर्यवसायी नाटकांत भूमिका घेतली. त्यानें जी भूमिका घेतली ती काळ्या वर्णाची होती. ही भूमिका त्यानें पसंत केली याचें कारण एक, आपला खरेपणा झांकला जावा हें व दुसरें, ही भूमिका इतकी महत्त्वाची नव्हती. त्यानें प्रथम ही भूमिका घेली ती चांगली केली. काहीं चरित्रकारांचें म्हणणें आहे कीं, ही भूमिका लोकांस पसंत पडली नाहीं. काहीं चरित्रकार म्हणतात कीं, त्यानें पहिल्याच भूमिकेनें लोकांस चकित करून सोडलें. तथापि या ठिकाणीं हा त्याचा अभ्यास म्हणजे शर्थतीच्या मैदानावर जशी घोड्याची तालीम चालते तशी तालीम होती. त्यानें या ठिकाणीं ज्या लहानमोठ्या भूमिका केल्या, त्यांनीं त्याची प्रसिद्धि लोकांत होऊं लागली. भोंवतालच्या गांवचे लोक नाटकास जमूं लागले. सुमारे तीन महिने या रीतीनें लोकरंजन करून त्यानें आपलें खरें नांव प्रगट केलें. या वेळीं याचें वय २५ वर्षांचें होतें.

लंदनच्या रंगभूमीवर प्रवेश

ज्या नटाच्या अंगचे गुण प्रेक्षकांच्या प्रथमदर्शनींच लक्षांत येतील तो खरा नट. ज्या नटाचे गुण समजून घेण्याला काळ जावा लागतो, तो खरा नट नव्हे. तसेंच ज्या नटाला परिश्रम करण्यास नकोत त्यानें

आपल्या धंद्यांत कीर्तीची कधीही आशा करूं नये. ग्यारिकनें प्रथम अप्रसिद्ध ठिकाणीं दीर्घश्रम करून जें नांव मिळविलें, त्या योगानें त्याला त्याच्या भावी उदयकाळाची आशा उत्पन्न झाली. या अप्रसिद्ध ठिकाणीं, नाटकाच्या धंद्यांत प्रवेश केल्याबरोबर मिळालेल्या यशाचें त्याला जेव्हां जेव्हां स्मरण होई, तेव्हां तेव्हां त्याला आनंद वाटत असे; व त्या प्रसंगाचें तो कृतज्ञबुद्धीनें स्मरण ठेवी. तो नेहमीं म्हणें कीं, प्रथम मला अपयश आलें असतें तर मी कुठेंतरी दुसऱ्या धंद्यांत शिरलों असतो. त्याला ज्या गोष्टींचा लुसता हव्यास होता तो आतां कायम झाला; व त्यापासून लोकांस आनंद मिळण्याचें एक साधन झालें.

लंडनच्या रंगभूमीवर घेण्याचा सकल्प करून तो त्या तयारीस लागला; परंतु “प्रथम त्रासे मक्षिका पातः” या म्हणीप्रमाणें त्याला प्रथम एक अपमान सहन करण्याचा प्रसंग आला. शहरांत एका नाटक-मंडळीचे मालक फ्लीटवूड व रिच हे दोन प्रसिद्ध नट असत, यांच्या-कडे ग्यारिक आपल्यास मंडळींत ध्यावें म्हणून गेला; परंतु त्यांची ग्यारिक-बद्दलची कल्पना म्हणजे हा कोणी तरी भटपणारां नाटक्या असावा अशी झाली व त्यांनीं ग्यारिकला झिडकारलें. लोकांत पुढें घेण्याची आपल्या अंगीं पात्रता आहे, अशी मनाची पक्की खात्री असूनही एखाद्या दुष्टाचार्याकडून आपल्याला अपमान सोसण्याची पाळी येते; परंतु तोच पुढें लोकांत चमकूं लागला, म्हणजे ज्यानें त्याची परीक्षा केल्या-वाचून उद्धटपणानें त्याचा अपमान केलेला असतो, अशा मनुष्याला केलेल्या कृत्याचा पश्चात्ताप करण्याची पाळी केव्हां केव्हां येते. तसाच प्रकार ग्यारिकला झिडकारणाऱ्याच्या संबंधांत झाला. फ्लीटवूड आणि रिच यांनीं झिडकारल्याकारणानें गिफर्डबरोबरच त्यानें काम करण्याचें ठराविलें. प्रथम पांच पौंड आठवड्याचा तनखा ठरला. लंडनसारख्या राजधानीच्या शहरांत अगदीं फ्रॉपन्यांतल्या वस्तींत काम करण्याचा त्याला कमीपणा वाटूं लागला. ज्या ठिकाणीं हें नाटकगृह होतें त्याला “गुडमॅन्स फील्ड” हें नांव होतें. शहरांत भरवस्तींत दुसरीं दोन नाटक-गृहे होती. तीं अमीर उमराव, बडे लोक यांनीं गजबजलेलीं असत-कव्हेट व गार्डेन ड्यूरिलेन या नांवांनीं तीं प्रसिद्ध आहेत. त्या वेळीं

नाटकगृहे सरकारी परवानगीशिवाय चालत नसत, व नटांनाही परवानगी-शिवाय काम केलें तर दंडाची किंवा पैदेची शिक्षा असे. नाटकगृहा-संबंधाच्या अशा सक्त कायद्याने, धंदवाल्यांची नुकसानी होत आहे असें दिसतांच त्यांनीही कायद्यांतून खुटण्याची युक्ति काढली. “गुडमॅन्स-फील्ड” नाटकगृहाला “जुने नाटकगृह” असें नांव देऊन, त्यांत जीं नाटकें होत, त्यांना नाटकें न म्हणतां मजलस (concert) असें नांव दिलें; यामजलसीचे दोन भाग करून “मधल्या वेळांत एखादा प्रयोगाचा भाग फुकट करून दाखाविण्यांत येईल” म्हणून जाहिरातीवर प्रसिद्ध करण्यांत येत असे.*

या “गुडमॅन्स फील्ड” नाटकगृहांतच काम करून आपलें नांव गाजवीन ही ग्यारिकच्या अंगी हिम्मत होती. प्रतिकूल परिस्थितींतून पुढें येण्याची आपली बुद्धिमत्ता आहे असें त्याचें मन त्याला साक्ष देत असे. म्हणून अधिक उस्माहानेंच त्यानें या धंद्यांत मन घातलें व जणुं नशिवा-शीं झगडण्याच्या उद्देशानेंच शेक्सपीयरच्या ‘रिचर्ड दी थर्ड’ नाटकांतील रिचर्डची अवघड भूमिका घेऊन तो सन १७४१ च्या १९ व्या तारखेस रंगभूमीवर प्रगट झाला. पहिल्या प्रयोगानेंच चोहोंघडे शहरांत खळबळ उडाली. त्याच्या कामाची पहिल्याच खेळाला इनकी वाहवा झाली कीं, एका वर्तमानपत्रानें तर दुसऱ्या दिवशीं असें म्हटलें कीं, “आजपर्यंत असा नट पाहण्यांत आला नाही.” त्याची भूमिका पाहून हा मूर्तिमंत रिचर्ड पुन्हा दिसत आहे काय असा प्रेक्षकांस भास झाला. मनोविकार प्रगट करण्यांत त्यानें जीं एकतानता दाखविली, तिच्या योगानें प्रेक्षकांचें लक्ष त्याचेकडे वेधलें व त्याची भूमिकेच्या ठिकाणीं विलक्षण तद्रूपता पाहून प्रेक्षक आश्चर्यचकित होऊन गेले. ग्यारिकच्या नाट्यकुशलतेचा

* आमच्या पौराणिक नाटकाच्या पिढींत—“नाटक संपल्यावर वेळ राहिल्यास एक हास्यकारक फार्स करून दाखविण्यांत येईल.” म्हणून एक कलम जाहिरातींत असे. नाटक रात्रीं ११ वाजतां सुरू होऊन पहांटे ४ वाजेपर्यंत चालवायाचें व नंतर “फार्स” व्हावयाचा असा सुमारे सन १८८० सालापर्यंत प्रघात असे.

गवगवा जसा जसा सर्व शहरभर होऊं लागला, तसें सर्व शहर जागें झाल्यासारखें होऊन दुमरीं नाटकग्रुहें रिकामीं पडूं लागलीं. मोठमोठे सरदार त्याच्याकरितां नाटक पाहण्यास येऊं लागले. पोपसारखा वृद्ध व मान वाकलेला कविही आपली पर्णकुटिका सोडून ग्यारिकला पाहण्याकरितां आला व याची भूमिका पाहून म्हणाला, “या तरुण मुलाला आतां कोणी प्रतिस्पर्धी राहणार नाही. म्हणून वदाचिद् हा विघडण्याचा संभव आहे असें मला वाटतें.”

ग्यारिकच्या एका टीकाकारानें त्याच्या “रिचर्ड”च्या भूमिके-संबंधानें फार मार्मिक दृष्टीनें वर्णन केलें आहे, तें मूळांतच वाचलें असतां, रसिक प्रेक्षक व टीकाकार नाटक कसें पाहतात, व टीका कशी करतात हें चांगलें समजेल.

“From the moment the new actor appeared, they saw a Richard and not an actor of that personage, of the audience he seemed unconscious so thoroughly did he identify himself with the character. He surrendered himself to all its requirements, was ready for every phase of passion, every change of humour, and was as wonderful in quiet sarcasm, as he was terrific in the hurricane of the battle scenes. Above all the audience was delighted with his nature. Garrick spoke not as an actor but as King Richard himself might have spoken.”

[ग्यारिक, रिचर्डच्या भूमिकेनें रंगभूमीवर आल्याबरोबरच प्रेक्षकांस, रिचर्डची भूमिका घेणारा हा कोणी नट नसून प्रत्यक्ष रिचर्ड आहे कीं काय असें वाटावयास लागलें. भूमिकेशीं इतका तो तद्रूप झाला होता कीं, आपल्यासमोर प्रेक्षक म्हणून कोणी आहेत ही गोष्ट त्यानें ध्यानीतच घेतली नाहीं. भूमिकेशीं तादात्म्य होण्याला जें काय पाहिजे होतें, तें त्यानें पूर्णपणें मनांत बिंबवून

घेतलें होतें. मनोविकाराची प्रत्येक छाया किंवा मनोविकाराचे प्रत्येक फेरफार व्यक्त करून दाखविण्याची त्याची तयारी होती. रणसंग्रामाच्या वादळांत त्याचा उग्रपणा जसा दिसून आला, तशी वमीं न लागतां उपरोधिक भाषण करण्याची त्याची चतुराईही दिसून आली. सारांश, त्याच्या अभिनय-कौशल्यानें सर्व प्रेक्षक-समाज खूष झाला. ग्यारिकचें भाषण—नटाचें नसून प्रत्यक्ष राजा रिचर्डनें जसें केलें असतें तसें होतें.]

ग्यारिकनें ही भूमिका प्रथमच केली. तरीपण तिची प्रशंसा फार झाली. त्यामुळें त्या वेळच्या प्रसिद्ध नटांना, आपलें यश ग्यारिक हिरावून घेईल कीं काय अशी भीति पडली. ग्यारिकचें नाटकगृह शहर-च्या भरवस्तीपासून (Westminster) दूर अंतरावर होतें. तरी नाटक-गृहाबाहेरचा रस्ता लोकांच्या गाड्या-घोड्यांनीं भरला जात असे. कॅहॅट-गार्डन व ड्यूरीलेन हीं प्रमुख नाटकगृहे फ्लीटबुड व रिच यांच्या मालकीचीं होती. तीं सरकारी परवानगीनें चालत असत. त्यांनीं आपलीं नाटकगृहे रिंकांनीं पडूं लागलीं हें पाहून—ग्यारिकच्या नाटक-मंडळी-च्या मालकानें परवानगीशिवाय नाटकगृह चालविलें आहे ही सबब काढून त्यावर लुक्कसानीचा दावा लावण्याचा धाक घातला. फ्लीटबुड व रिच यांना ग्यारिकला प्रथम झिडकारल्याबद्दल हें एक प्रायश्चित्त मिळालें.

ग्यारिकचीं घरीं पत्रें

ग्यारिकची कीर्ति जसजशी पसरत चालली तसतशीं त्याच्या घरून त्याला पत्रें येऊं लागलीं. ग्यारिकनें आपण होऊन नाटकाचा धंदा मी पत्करला हें न कळवितो लिचफील्ड येथील आपल्या स्नेह्या-च्या मार्फत हळूहळू ही गोष्ट कळविण्यास सुरुवात केली. नाटकांत गेल्याबद्दल त्याच्या सर्व नातेवाईकांस वाईट वाटत होतें. भावास घरीं पत्रें लिहिताना त्यानें आपल्या मनाचा कल कोणीकडे आहे हें प्रथम कळविलें. एका पत्रांत असा मजकूर होता—

“ My mind has always been inclined to the stage. All my illness and lowness of spirits was

owing to my want of resolution to tell you my thoughts when here.”

[नाटकांत जाण्याकडे माझ्या मनाचा नेहमीं कल असे. माझे सर्व दखणें व मनाची खिन्नता याला कारण माझी इच्छा तुला कळविण्याचा मला धीर होईना हें होय.]

नाटकांत जाण्यापूर्वीं त्याच्या मनाची अस्वस्थता आणि त्यानें रंग-भूमिवर प्रवेश केला त्याच्या दुसऱ्या दिवशींवा त्याच्या मनाचा उल्लास यांतील अंतर त्यानें दुसरें पत्र लिहिलें, त्यावरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. तें पत्र हें—

“ Last night I played Richard The Third to the surprise of Every body, and as I shall make very near £. 300 per annum by it, and as it is really what I dote upon I am resolved to persue it.”

[काल रात्रीं आपण रिचर्डची भूमिका केली व सर्वांना आश्चर्यचकित करून सोडलें. आतां लोकरच ३०० पौंड वर्षांचा तनवा मला मिळूं लागेल आणि खरोखर जी गोष्ट आज कित्येक दिवस माझ्या मनांत घोळत होती ती शेवटास नेण्याचा निश्चय मीं केला आहे.]

नट म्हटला कीं तो दुर्गुणी असावयाचा, असा त्या वेळीं तिकडेही इकडेच्याप्रमाणें सर्वसाधारण ग्रह होता. म्हणून नाटकाचा धंश करण्याला आपल्या भावाचें अनुमोदन मिळणार नाहीं ही त्याला भीति होती. आपण या धंयांत शिरल्यानें आपल्या आतवर्गाला कमीपणा येईल व दुःख होईल हें तो जाणून होता; म्हणून तो भावाला यासंबंधानें पत्र लिहिणें झालें म्हणजे मोठ्या आर्जवानें लिहीत असे:

“ Though I know you will be much displeased at me yet I hope when you find I may have the genius of an actor, without the vices, you will think less severe of me, and not be ashamed to own me for a brother.”

[माझ्यावर तुझा राग झाला असेल हें मी समजतो; परंतु मला

अशी आशा आहे कीं, माझ्या अंगीं दुर्गुण न लागतां नट होण्याची पात्रता आहे, असें जेव्हां तुला आढळून येईल, तेव्हां माझ्यावरचा तुझा राग कमी होऊन, मला भाऊ म्हणावयास तुला लाज वाटणार नाहीं.]

इकडे जसजशी त्याची प्रसिद्धि वाढत चालली तसतशी सर्व हकीगत आपल्या भावाचें मन वळविण्याकरितां तो त्यास लिहून कळवीत असे. एका पत्रांत पुढील मजकूर आहे—

“Mr. Pit, who is reckoned the greatest orator in the House of Commonce, said, I was the best actor the English Stage has produced; and he sent a gentleman to let me know, he and the other gentlemen would be glad to see me. The Prince has heard so great a character of me, that we are in daily expectation of his coming to see me.”

[पिट ज्याला हाऊस ऑफ् कॉमन्समधील मोठा वक्ता म्हणून गणले जाते, त्यानें इंग्लिश रंगभूमीवर माझ्यासारखा नट आजपर्यंत झाला नाहीं असे उद्गार काढले आहेत. शिवाय त्यानें एका गृहस्थाला सुद्धा माझ्याकडे निराप देऊन पाठविलें आहे कीं, त्याची व काहीं सभ्य गृहस्थांची मला भेटण्याची इच्छा आहे. युवराजांनींही माझ्या कामाची तारीफ इतकी ऐकली आहे कीं, ते माझे काम पाहण्याकरितां येतात अशी आम्ही रोज मार्ग-प्रतिक्षा करून आहोंत.]

ग्यारिकबरोबर नटाची स्पर्धा

ग्यारिक व त्याच्या वेळेच्या इतर नटांमध्ये हा फरक असे कीं, त्यानें घेतलेली भूमिका, हास्यरसजीवि असो दिवा करुणारसप्रधान असो, ती चित्रित करण्यांत तो निष्णात झाला होता. तसेंच निरनिराळ्या मनो-विकारांच्या भूमिका तो घेत होता; परंतु त्या निरनिराळ्या नटानें घेतल्या

आहेत असें भासविण्याचीही कला त्याला साध्य झाली होती. रिचर्डची भूमिका तो जितकी तिच्याशीं तादात्म्य होऊन करीत असे तितकीच लियरचीही भूमिका तिच्याशीं तादात्म्य पावून करीत असे. सारांश, या दोन भूमिका घेणारे दोन निराळे नट आहेत असें तो प्रेक्षकांस भासवीत असे.

मोठमोठ्या लोकांना त्यानें आपलेंसें करून टाकलें होतें. लोकांच्या स्तुतीनें नट शोफारून जातात असा नाट्यसृष्टींतला अनुभव आहे. म्हणूनच गेल्या प्रकरणांत पोप कवीला “हा स्तुतीनें विघडून जाईल कीं काय” ही जी भीति वाटली म्हणून सांगितलें आहे, त्याला कारण नटाच्या मार्गे जो स्तुतिपाठकांचा घाळका असतो, तो होय. शहरांतील प्रतिष्ठित म्हणविणारे (The Best in town) अशा लोकांचे याला विघडविण्याचे प्रयत्न चालले होते. सरदार लोकांच्या पंक्तीचा लाभ त्याला नेहमीं होत असे. त्याला ते म्हणत कीं, “इंग्लंडमधली तूं शोक-रसमूर्ति (Tragedian) आहेस असेंच नाही तर ‘हास्यरसमूर्ति’ही (Comedian) आहेस. शेक्सपीअरचीं नाटकें प्रतिबिंबित करणारा तूंच जन्मास आला आहेस! (only born to act what Shakespeare has writ) ही स्तुति रोज रोज ऐकून मला बरे वाटते, (These things daily accruing give me great pleasure) असें तो म्हणे. परंतु विचारी व धोरणी असल्यामुळे तो अशा लोकांच्या स्तुतीला तितकीच किंमत देत असे. त्याला खरा आनंद होत असे तो, सिबरसारख्या* वृद्ध, प्रसिद्ध व अनुभविक नटाच्या साध्या शब्दाच्या टीकेंत होत असे. सिबरचे नेहमींचे उद्गार जवळच्या मनुष्याजवळ असे असत: “खरोखर पोरगा हुशार आहे” (i” faith the lad is clever) परंतु काहीं चरित्रकार म्हणतात कीं, हा सिबर, ग्यारिकची घोपनें स्तुति केल्यापासून त्याचा मत्सर करूं लागला होता.

ग्यारिकचा लौकिक वाढत चालल्यानें इतर नटांत त्याच्याविषयीं

* कालोसिबर हा ग्यारिकच्या पूर्वाच्या पिढींतला प्रख्यात नट होता. सन १७५७ मध्ये हा वारला. या वेळीं याचे वय ८६ वर्षांचे होते. याने काहीं नाटकेंही लिहिलीं आहेत. आपल्या पिढींतल्या नटवर्गावर टीका लिहिल्या आहेत.

मत्सर उत्पन्न होऊं लागला. किन् नांवाचा एक नट होता. हाही लोक-
प्रसिद्ध होता. त्यानें उघडपणें ग्यारिकची थट्टा करण्यास उरुवात केली.
तो म्हणे की, “ ग्यारिकसारखें नवें पोर आतां नाटकांत दृढाचार्य होऊं
पाहत आहे; व लोकही त्याच्या भजनीं लागले आहेत; परंतु आम्हीच बरे
आहोंत अस म्हणण्याची पाळी त्यांना लोकरच येईल.” मुळांतला मनकूर
असा आहे—

“ This is the wonder of a day. Garrick is a
new religion. The people follow him as another
White field, but they will soon return to
church again.”†

कोननें आपली कुचेष्टा चालविली आहे, हें ग्यारिकला माहित होतें.
परंतु त्यानें ती मनावर घेतली नाहीं. फक्त एक चुटका रचून त्यांत
कीनला पुढील उत्तर दिलें—

Pope Quin, who damns all churches but his own
Complains that heresy infects the town.
That Whitefield Garrick has misled the age
And taints the sound religion of the stage.
He says that Schism has turned the nations brain
But eyes will open and to church again.
Though grand infalible forbear to roar
Thy bulls and errors are rever'd no more.
When doctrines meet with general approbation
It is not heresy but reformation.

† व्हाइटफील्ड हा ख्रिस्ती धर्मांतून एक निराळाच धर्मपंथ काढणारा होऊन
गेलो. हा ग्यारिकचा समकालीन होता. आपल्या तन्हेवाईक वर्तनामुळेच हा
लोकप्रिय झाला होता. “ व्यासपांडावर, रात्रीची टोपी (night cap) घालून किंवा
एखाद्या झाडावर बसून जरी तो उपदेश करी तरी लोकांची गर्दी त्याच्या-
भांवता जमेल ” असें जान्सन् याच्याबद्दल म्हणत असे.

[क्रीन हा स्वतःला पोप (धर्माध्यक्ष) समजून आपल्याशिवाय इतर पंथ तुच्छ आहेत असें समजत आहे. शिवाय तो बडबडत सुटला आहे कीं, “ ग्यारिकनें धर्मप्रवर्तक बनून लोकांना वाकड्या मार्गांनीं चालविलें आहे, तसेंच नाट्यकलेचें धर्मशास्त्र भ्रष्ट करून, व त्यांत भेदभाव उरान्न करून समाजाचा मेंदू त्यानें बिघडवून टाकला आहे.” क्रीनला अशीही घमेड आहे कीं शेवटीं लोकांचे डोळे उघडून ते मूळपदावर येतील म्हणजे त्याच्याच सांप्रदायाला चिकटतील; परंतु अहो प्रतिष्ठित, आतां ही वटवट पुरे करा. तुमच्या या वटवटीला आतां कोणी किंमत देत नाहीं. कारण बहुमतानें जेव्हां एखादी गोष्ट चांगली ठरते तेव्हां तिला कोणी पाखंड म्हणत नाहीत तर सुधारणाच म्हणतात.]

ग्यारिकचे हें उत्तर त्या वेळीं सर्वतोमुखी झालें असलें पाहिजे. कारण त्याच्या बहुतेक चरित्रकारांनीं तें सुद्धांम चरित्रांत दिलें आहे.

आयर्लंडची मोहीम

रिचर्ड दि थर्डच्या भूमिकेचा चोहोंकडे बोलवाला झाल्यावर ग्यारिकनें दुसऱ्या नाटकांतील निरानिराळ्या मनोवृत्तीच्या भूमिका केल्या; व त्यांतही त्याला यश आल्याबरोबर आपल्या अंगीं अभिनय निपुणता आणण्याची शक्ति आहे अशी त्याची खात्री झाली. सुमारे नऊ महिने लंडनच्या रंगभूमीवर त्यानें काम केलें. सन १७४१च्या आक्टोबरपासून १७४२च्या मे महिन्यापर्यंत १३३ वेळां तो रंगभूमीवर येऊन गेला व तेवढ्या अवधींत त्याची कीर्ति लांबवर पसरत गेली. आयर्लंडमधून त्याला बोलावणें आलें. हें बोलावणें निकडीनें येण्याचें असें कारण झालें कीं, डब्लिनमध्ये जीं नाटकगृहे होती, त्यांपैकीं एका नाटकगृहांत क्रीन व मिसेस सिबर या दोन नामांकित नट व नटीकडे शहरांतले प्रेक्षक सुटून पडत व दुसरे जें नाटकगृह होतें-त्यांत तसें लोकांचें लक्ष आकर्षण करण्यासारखे कोणी नट नसल्याकारणानें तें जवळ जवळ रिकामें पडत असे. म्हणून त्या नाटकगृहाच्या मालकांना ग्यारिकला घऊन जाण्याची

आवश्यकता वाटली* व त्याप्रमाणे ग्यारिक व त्याचा मालक गिफर्ड हे डब्लिनला निघाले व आपल्याबरोबर बुकिंगटन नांवाची एक तरुण व सुंदर नटी त्याने नेली. इच्यासंबंधाने पुढे वर्णन यावयाचे आहे.

ग्यारिक व बुकिंगटन यांचे डब्लिन येथे फार अगत्याचे स्वागत झाले. अमीर उमराव, हौशी लोक नाटक-गृहाचे वारकरी बनले होते. दिवस उन्हाळ्याचे होते. त्यामुळे शहरात उकाड्याचा अतिरेक होऊन रोगाचाही प्रादुर्भाव झाला होता. अशा स्थितीत ग्यारिकला पाहण्या-विषयी लोकांची उत्सुकताही परमावर्तीला गेली होती. म्हणून या साथीचे नाव (Garrick fever) ग्यारिकची साथ असें पडले होते. नाटकाच्या इतिहासांत ही एक महत्त्वाची व आठवणीची गोष्ट म्हणून ग्यारिकच्या चरित्रकारांनी दिली आहे.

लंडन शहराचा १६६१ मधला प्लेग व १६६६ मधला अग्निप्रलय या जशा ऐतिहासिक आठवणी आहेत, त्याप्रमाणे १८ व्या शतकांत नाटका-कलेच्या इतिहासांत डब्लिन शहरांतली, ग्यारिकचा फोव्हर ही एक आठवण आहे.

डब्लिन येथील लोकांचे दोन अडीच महिने रंजन करून ग्यारिकने मान्यता मिळविली व तो लंडन येथे परत आला.

लंडनला परत येणे

अशा रीतीने मोठे यश संपादून ग्यारिक लंडनला परत आला. परत आल्यावर याचा लौकिक ऐकून, याला पूर्वी झिडकारणाऱ्या ड्र्यूरिलेन नाटक-गृहाच्या मालकाने विचार केला की, आता ग्यारिकशी

* नाटकाच्या इतिहासाकरिता वरील गोष्टीचे साम्य दाखविणारा आमच्या इकडचाही इतिहास आहे. धंयाची बाजू पडती दिसू लागली म्हणजे उसने नट आणून नुकसान भरून काढण्याची चाल आमच्या पूर्वीच्या व आतांच्या मंडयांत होती व आहे. गोपाळराव दाते व शंकरराव लोखंडे जे जुने नट यांना बोलावून 'नारायणरावाचा फार्स' लावला किंवा रा० बोडस यांच्या नांवाने "मानापमान" नाटक लाविले की, नाटक मंडळ्या आपला फायदा करून घेत असत.

स्पर्धा केल्याने आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेणे आहे. हा सामान्य योग्यतेचा नट नसून विलक्षण कर्तवगारीचा आहे अशी त्याची खात्री झाली व त्याच्याशी फ्लोटबुडने बोलणे सुरू केले, आणि त्याच्या एकमेकांच्या अटी ठरून ग्यारिकला ठरीव सुदनीपुरते † ५०० पौंड वेतन ठरवून आपल्या मंडळीत घेतले. इतके मोठे वेतन यापूर्वी धोणत्याही नटास देण्यात आले नव्हते. ग्यारिकच्या शिफारशीवरून त्याचा मालक गिफर्ड, त्याची बायको व आणखी जे कोणी चांगले नट होते तेही फ्लोटबुडने ठरवून घेतले. या नवीन व्यवस्थेने मंडळीचा संच चांगला जमला जाऊन लोकांसही तो पसंत पडला.

ग्यारिकने या संधीचा फायदा घेतला याचे कारण एक भाषले नाव लोकांत गाजविण्याची त्याची जी महत्त्वापेक्षा होती ती पूर्ण झाली व पुढेमागे आपल्याकडे नाटकगृहाची मालकी व व्यवस्था येईल असा संभव त्याला दिसू लागला.

ग्यारिकचे समकालीन नटही नामांकित होते. क्रीन, ब्यारी, फूट, मॅक्लीन, यांचीं नावे त्या वेळेच्या नाट्यक्षेत्राच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. तसेच बुफिंग्टन, बेलामी, प्रिचर्ड या स्त्रियांचीही स्वतंत्र चरित्रे प्रसिद्ध आहेत. ग्यारिकच्या चरित्राच्या अनुरोधाने हीं नावे त्याच्या चरित्रांत वारंवार आली आहेत. नाटकगृहांत ड्यूरिलेन व कव्हेंट-गार्डन हीं प्रमुख असून, प्रसिद्ध प्रसिद्ध नट यांत काम करून गेल्यामुळे या नाटकगृहांचेही स्वतंत्र इतिहास आहेत. केव्हा केव्हा या नटांचा एकाच नाटकांत व एकाच नाटकगृहांत काम करण्याचा योग आला म्हणजे तो पाहण्याची उत्तुक्ता लोकांत अपूर्व होती. केव्हा केव्हा दोन्ही नाटकगृहांत एकच प्रयोग एकमेक नाटक-मंडळ्याच्या चुरशीने लागत असत. फ्लोटबुडच्या व्यवस्थेखाली ग्यारिक, क्रीन, बुफिंग्टन इत्यादि निवडक मंडळी असे, तरी पुढे पुढे फ्लोटबुडला आपला धंदा

† नटाला ठरीव सुदनीपुरते गुंतवून ठेवावयाच्या सुदनीला (Season) म्हणतात. घरे किंवा बंगले भाड्याने घ्यावयाचे त्यालाही इकडे “सीझन-पुरते भाड्याने घेतले.” असे म्हणण्याची वहिवाट आहे.

फायदेशीर पडेना म्हणून त्याने मुख्य नटांचा तनखा कमी करण्याचा विचार केला व हा विचार त्याने मॅक्लीनला कळविला. मॅक्लीनचें या वेळीं ग्यारिकवर चांगलें वजन असे. कारण हे दोघे व बुकिंग्टन एकत्र राहात असत. तेव्हां मॅक्लीनच्या मध्यस्तीने ग्यारिक आपल्या म्हणण्याला रुकार देईल अशी फ्लीटवूडची कल्पना होती. परंतु मॅक्लीनच्या मध्यस्तीचा कांहीं उपयोग झाला नाही. कारण ग्यारिक व इतर नटांचा बराच तनखा थकला होता. फ्लीटवूडला जुगारीचा व झर्यतीचा नाद असल्यामुळे त्यांत त्याचे पैसे खर्च होत असत. त्यामुळे मंडळीला आपला पगार मिळण्याची आशा दिसेना. म्हणून ग्यारिक व इतर मंडळींनी निराळी मंडळी उभारण्याचा विचार केला.

मंडळीला वाटलें कीं, ग्यारिकच्या वजनानें आपल्याला दुसऱ्या नाटक-गृहांत नाटकें करण्याची परवानगी मिळेल. परंतु ज्या अधिकार्याकडे परवानगी देण्याचें काम होतें त्यानें ती साफ नाकारली त्यामुळे मंडळी तोंडवशीं पडली. इकडे फ्लीटवूडही हट्टास पेटला. तो आपलें म्हणणें मागें धेईना. शेवटीं प्रसंगावर नजर देऊन मंडळीनें त्याचें म्हणणें कबूल केलें. दोन्ही पक्षांचा समेट झाला. परंतु यांत मॅक्लीनला अघांती टांगल्यासारखें झालें. याचें कारण हा एका प्रसंगानें फ्लीटवूडच्या उपकारांत होता. तेव्हां तो आपल्या बाजूचा आहे असें फ्लीटवूडला वाटत होतें. परंतु तोही फूट पाडणाऱ्या मंडळीच्या कटांत सामील झाल्यामुळे त्याला पुन्हा आपल्या मंडळींत घेण्याचें त्यानें नाकारलें. ग्यारिकनें मॅक्लीनवद्दल फार रदबदली केली. आपला जो पूर्वी तनखा ठरलेला होता, त्यांतून शंभर पौंड स्वतःला कमी घेऊन ते मॅक्लीनला देण्याला तो तयार झाला. एवढा मनाचा मोठेपणा ग्यारिकनें दाखविला. परंतु फ्लीटवूडचा मॅक्लीनवरचा रोष कमी झाला नाही. शेवटीं ग्यारिकनें फ्लीटवूडच्या दुसऱ्या भागीदाराकडून मॅक्लीनच्या बायकोला आठवड्याचे तीन पौंड तनखावर ठेवविलें. व मॅक्लीनला, त्याची सोय जमेपर्यंत स्वतःच्या पगारांतून आठवड्याचे सहा पौंड देण्याचें कबूल केलें. परंतु मॅक्लीन मोठा हट्टी व खुनशी होता. त्याला ग्यारिकची ही योजना पसंत पडेना. ग्यारिक फ्लीटवूडला पुन्हा जाऊन निघाला.

याबद्दल त्याची त्यानें वर्तमानपत्रांतून नालस्ती चालविली. नाटकगृहांत गुंड लांक जमवून दंगा करण्याचे प्रकार सुरू केले. शेवटीं एके रात्री ग्यारिकच्या पक्षाचे सुमारे तीस पहिलवान फलीटवूडनें नाटकगृहाच्या मागील दारानें आधींच आणून पीटमध्ये बसविले. नाटक चाललें असतांना मॅक्लीनच्या लोकांनीं दंगा करण्यास सुरुवात करण्याबरोबर एकांनें पुढें होऊन सांगितलें कीं, “ आजच्या प्रयोगाला कांहीं लोक दंगा करणार आहेत असें मी ऐकतां. तरी अशा लोकांस मी सांगतों कीं, मी नाटक पाहण्याकरितां आलों आहे व त्याकरितां ऐसे खर्च केले आहेत, ज्यांना नाटक पहावयाचें नसेल त्यांनीं खुशाल बाहेर जावें; परंतु माझ्या करमणुकींत अडथळा आणूं नये.” या भाषणानें मोठी ओरडाओरड मात्र नाटकगृहांत माजली. तेव्हां या गृहस्थाच्या लोकांनीं शेरस सव्वाशेर होऊन मॅक्लीनच्या लोकांस धके मारून बाहेर घालविलें. पुढें नाटकाला सुरळीतपणें सुरुवात झाली [१७४३-४४].

रिचर्ड दि थर्डच्या भूमिनें ग्यारिकनें कीर्ति मिळविल्यावर दुसऱ्या कांहीं नाटकांतून भूमिका केल्या, परंतु तीं नाटके व त्यांचे ग्रंथकार मराठी वाचकांना व भाषेला अगदींच अपरिचित असल्यामुळें त्यासंबंधानें ग्यारिकच्या भूमिकांचें वर्णन देण्याची आवश्यकता नाही. त्यानें एवढ्या अवकाशांत (१७४४-४५) शेक्सपीयरच्याच नाटकांतील आणखी तीन भूमिका—“ लियर,” “ हॅम्लेट ” व “ मॅक्बेथ ” या अभ्यासपूर्वक तयार केल्या. पैकीं लियरच्या भूमिकेला एक प्रत्यक्ष पाहिलेली अशी हृदयद्रावक हकीगत उपयोगी पडली. त्याच्या ओळखीचा एक वृद्ध गृहस्थ होता व त्याला दोन वर्षांची एक मुलगी होती, तिच्यावर त्याचा जीव कीं प्राण असे. एके दिवशीं तो मुलीला घेऊन खिडकीशीं खेळत असतां, मुलीनें एकदम खिडकीबाहेर अंग टाकल्यानें ती बापाच्या हातून निसटून खालीं फरशीवर पडली व तत्काळ तिचा प्राण निघून गेला आणि त्याबरोबर बापाची स्मृति नाहीशी होऊन तो भ्रमिष्ट झाला. जवळ असलेल्या माणसांनीं, त्यानें पुन्हा शुद्धीवर यावें म्हणून मुलीचें प्रेत त्याच्याजवळ नेलें; परंतु त्याची शुद्धि गेली ती गेली! पुढें तो रस्तो-रस्तीं शोक करीत हिंडूं लागला. कधीं कधीं त्यानें खिडकीशीं यावें व

आपल्या हातांतून मुलगी निसटून पडली आहे असा त्याला भास व्हावा व पुन्हा याने तिच्याकरिता आक्रोश करावा अशी त्याची स्थिति झाली होती. ग्यारिक वरचेवर त्याच्या समाचाराला जात असे. या प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टीवरून “किंग लियर” नाटकातील, लियरची मुलगी जी “कार्देलिया” इच्या प्रेतावर पडतांना जो दुःखातिरेकाचा प्रसंग आहे, त्याची कल्पना ग्यारिकने घेतली होती. लियरच्या भूमिकेबद्दल ग्यारिकच्या चरित्रकारांनी काय लिहिले आहे याचे वर्णन पुढे येईल.

यानंतर त्याने “म्याकबेथ”ची भूमिका घेतली. आजपर्यंत “म्याकबेथ” नाटकात पुष्कळ फेरफार होऊन ती करण्यात येत असे. प्रत्यक्ष नटांना सुद्धा यात काय फेरफार केले आहेत हे माहित नव्हते. ग्यारिक, शेक्सपीयरच्या मूळच्या खऱ्या प्रतीप्रमाणे म्याकबेथ रंगभूमीवर आणणार आहे हे दुसऱ्या एका नटाला समजल्यावर तो म्हणाला, “याचा अर्थ काय? शेक्सपीयरच्या प्रतीप्रमाणे मी प्रयोग करित नाही काय?” येथून वादाला सुरुवात झाली. ग्यारिकवर चोहोंकडून टीका सुरू झाली. तेव्हा त्याने आपले शस्त्र सरसावून नांव प्रसिद्ध न करता टीकाकारांवर भडिमार केला, व आपल्या निश्चयाप्रमाणे तो म्याकबेथच्या भूमिकेत रंगभूमीवर आला.

ही शेक्सपीयरच्या नाटकातली एक महत्त्वाची व कठिण अशी भूमिका आहे; ग्यारिकने ती उत्तम करून दाखविली; परंतु ती सर्वथैव उत्कृष्ट झाली नाही असें एका चरित्रकाराचें मत आहे. याने या भूमिकेत वीरश्रीचा मनोभाव दाखविण्यापेक्षा स्वभावपरिपोष अधिक व्यक्त करून दाखविला व यातच त्याने आपली स्वभावनिरीक्षणाची विवेचक बुद्धि व सद्भिरुचि दाखविली म्याकबेथ ही भूमिका अशा काहीं संक्षोभक व उत्कट मनोभावनेत रेखाटली गेली आहे कीं, तिच्यांत अस्वाभाविक एखादी मनोवृत्ति दिसली असती कीं, तो एक दोषच झाला असता. म्याकबेथच्या भूमिकेत अनेक नट प्रसिद्ध होऊन गेले आहेत. Dagger scene-खंजिराचा प्रवेश-हा त्या नाटकातील विशेष महत्त्वाचा समजला जातो. यातच ग्यारिकची इतरापेक्षा खरी करामत दिसून येत असे.

पुन्हा डब्लिन येथें

इ० सन १७४५-४६-इंग्लंडमध्ये या सुमारास स्कॉटिश रेविलियनची धामधूम पुरू झाली होती. दुसऱ्या जेम्सचा मुलगा चार्लस एडवर्ड हा इंग्लंडच्या गादीवर आपला हक्क सांगण्याकरिता सैन्य घेऊन आला होता. तेव्हां राजाला व सरकारला मदत करण्याकरिता ड्यूरीलेन नाटकगृहाचा नवा मालक लेसी यानें दोनशें माणसें सैन्यांत भरती करण्याकरितां परवानगी मागितली. ड्यूरीलेन नाटकगृहाच्या सर्व नट-मंडळीनेंही या कृत्याला आपली संमति दिली. या स्कॉटिश रेविलियन-सुळें जी एक अस्वस्थता लोकांत उत्पन्न झाली होती, तिच्यासुळें लोकांचें लक्ष करमणुकीच्या गोष्टीकडे फारसें नव्हतें; तें लागवें व त्यांची सहानुभूति मिळावी म्हणून नाटककारांनीं राजकीय परिस्थितीला अनुसरून ऐतिहासिक नाटके लिहून तीं रंगभूमीवर आणण्याचा संकल्प केला; परंतु हा नाटकें रंगभूमीवर येण्यापूर्वीच बंड मोडलें जाऊन पुन्हा शांतता प्रस्थापित झाली. तथापि हे वर्ष नाटकाच्या धंद्याला थंडपणाचें गेलें. ड्यूरीलेन नाटकगृहाची मालकी फ्लोटवुडकडून लेसी नावाच्या एका गृहस्थाकडे आली. ग्यारिकला पुन्हा आयर्लंडमध्ये जावें लागलें. याचें कारण वराल राजकीय अस्वस्थता व नाटकगृहाची मालकी बदलणें हे तर होतेंच; परंतु या वेळीं आयर्लंडला लॉर्ड लेफ्टनंट लॉर्ड चेस्टरफील्ड हा होता. हा नाटकाचा शोकी अमून रंगेल होता, त्याप्रमाणें त्यानें आपला अंमलही ख्यालीखुशालीत चालविला होता. तेव्हां धंद्याला ही संधि बरी आहे असं विचार करून शेरिडननेंही ग्यारिकला आग्रह करून नेलें. डब्लिनचा हाही सुकाम धामधुमीचा गेला. शेरिडन, व्यारी व ग्यारिक हे एकापेक्षां एक सरस नट एकाच नाटकांत काम करण्याला असल्या-सुळें लोकांत नाटकाची चळवळ फारच उडाली. शेरिडन हाही एक चांगल्यापैकी नट असे. प्रसिद्ध नाटककार व वक्ता जो शेरिडन त्याचा हा बाप होता. विशेषतः डब्लिन येथेंच हा आपला नाटकाचा धंदा चालवून असे. यानें आपल्या ताब्यांत डब्लिनचीं दोन नाटकगृहे ठेविलीं होती. ग्यारिक व याचें असें ढरळें होतें कीं, एका हिंवाळ्यांत लंडन येथें नाटकें

करावीं व एका हिंवाळ्यांत डब्लिन येथें करावीं. असे दिवस दोघांनीं वाटून घेतले होते. दुसऱ्या नाटकगृहांत किन् व इतर प्रसिद्ध नट-नटी असत. त्यामुळें लंडनच्या खालोखाल डब्लिन शहरही नाट्यकलेचें शोका झालें होतें. येथील मुकाम संपल्यावर शेरिडन व ग्यारिक लंडन येथें परत आले.

मार्गरेट बुफिंग्टन

ग्यारिकच्या पूर्वचरित्राशीं या लोकोत्तर नटीचा संबंध चिकटला गेला आहे व नाट्यकलेच्या चरित्रांत तिचेंही चरित्र इतिहासकारांनीं दिलें आहे “ स्त्रियांनीं नाटकांत कामें करावीं कीं नाहींत ” हा अलीकडे महाराष्ट्र नाट्यसमाजांत वादविषय होऊन बसला आहे. अनुकरण-प्रिय लोक आहेत त्यांना पाश्चिमात्य नाट्यसमाजांत स्त्रियांचीं कामें नाटकांत स्त्रियाच करतात त्याप्रमाणें आपल्याकडेही स्त्रियांनींच हीं कामें करावीं असें वाटतें. असें जे लोक आहेत ते पाश्चिमात्य नाट्यसमाजांतील काहीं चरित्रें वाचतील तर समाजदृष्ट्या ही चाल आपल्या समाजांत चालू करावी दिवा नाहीं याबद्दल त्यांना विचार करावा लागेल. पाश्चिमात्य नाट्यसमाजांत नाटकाच्या धंद्यावर आपला उपजीविका करणारे एकेक कुटुंब असतें. मग तें कुटुंब एका नाटकमंडळींत काम करणारे असो, दिवा नवरा एका नाटकमंडळींत तर त्याची बायको दुसऱ्या नाटकमंडळींत काम करणारी असो. शिवाय, रंगभूमीवर नवऱ्याला बायको मिळावयाची ती त्याची स्वतःचीच मिळेल असा काहीं नियम नसतो. याचें कारण नवराबायको होण्याला अनुरूप तें जोडपें कदाचिद् नसतें. कदाचिद् आपली बायको रात्रीपुरती रंगभूमीवर दुसऱ्याची कुत्रिम बायको होऊं शकते. या पद्धतीचा निकडच्या समाजानें निषेध मानला नाहीं; तथापि अशा पद्धतींत राहूनही नाटकाच्या धंद्यावर राहणारीं कुटुंबें अब्रूनें राहूं शकतात. काहीं स्त्रिया अशाही असतात कीं, रंगभूमीवर त्यांची योग्यता माठी असली तरी समाजदृष्ट्या त्यांचें वर्तन दूषणीय असतें अशा प्रकारच्या मार्गरेट अथवा पेग बुफिंग्टन नांवाच्या एका नटीशीं ग्यारिकची नाटकाच्या धंद्यांत गांठ पडली. ही रिच नांवाच्या एका

नट व नाटकमंडळीचा मालक याच्या मंडळींत काम करित होती. नाटकांत शिरण्यापूर्वी, ग्यारिकचे नाटकमंडळीच्या पडद्यांत जाणेंयेणें असे व यामुळे त्याचे दळणवळण बुकिंगटनशीं वाढलें. तिची हुषारी, उपजत कुशाग्रबुद्धि व तिच्या भाषणातील मार्मिकपणा इत्यादि तिचे गुण पाहून ती याच्या मनांत भरली. याशिवाय तिचे सौंदर्य व तारुण्य हीं त्याला तिच्या मोहजालांत पाडण्याला सज्ज होती. त्यानें तिच्यावर कविता रचाव्या. त्या वाद्यावर म्हटल्या जात इतक्या त्या लोकप्रिय झाल्या होत्या. त्यानें रचलेल्या पद्यांपैकीं पुढील एक आहे—

“ Once more I'll tune the vocal shell
To hills and dales my passion tell
A flame which time can never I quell,
Which burn for you my peggy ! ”

एकमेकांच्या प्रेमाशांत सांपडल्यावर, माझी प्रीति तुझ्यावर किती अनावर झाली आहे हे दाखविणारें वरील पद्य आहे. हीं दोघेही पुढे एकत्र राहूं लागली. नाटकाच्या धंद्यांत ती ग्यारिक इतकीच प्रसिद्धीस आली होती. नाटकाच्या मनांत ती निपुण होती. स्त्रियांच्या भूमिका ती चांगल्या करीच; परंतु पुरुषांच्याही ती तितक्याच चांगल्या करित असे. तिच्या अभिनयावर पुढील एक गीत प्रसिद्ध आहे, त्यांत पुढील वर्णन आहे-

Blest in each art ! by nature form'd to please
With beauty, sense, with elegance and ease !
Whose piercing genius studied all mankind,
All Shakespeare opening to thy vig'rous mind.

लोकरंजन खऱ्या मनानें करणें हा तिचा प्रधान स्वभावधर्म होता. तसेंच ती धंदा म्हणूनही इमानानें करी. कधीं आजारीपणाचें सोंग करून तिने नाटकाची खोटी केली नाही किंवा लोकांची निराशा केली नाही. अगदीं सामान्य दर्जाचा नट असला तरी त्याच्या मदतीकरतां प्रयोग व्हावयाचा असला तरी ती त्याच्याकरितां काम करित असे.*

* एखाद्या नटाच्या मदतीकरतां स्वतंत्र खेळ करून त्याचे उत्पन्न त्याला द्यावयाचें याला Benefit night (बेनिफिट नाईट) म्हणतात.

मार्गरेट बुफिंग्टन. पृष्ठ २४-२५

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

मार्गारेट बुफिंग्टन

तिच्या एकच दुर्गुणाकडे दुर्लक्ष केले तर ती इतर दृष्टींनी सर्वगुणसंपन्न होती असे ग्रंथकाराचे मत आहे. ती रासिक व मार्मिक असे आणि अशाच लोकांशा संभाषण करण्यात तिला भूषण वाटत असे. हीं दोघे एकमेकांच्या प्रेमपाशांत पडलीं तेव्हां ग्यारिक चोविशीच्या भरांत व बुफिंग्टनचे वयही जवळ जवळ तितकेच होते. अशा ऐन तारुण्याच्या रंगांत तीं एकत्र राहूं लागलीं. इला या वेळीं आठवड्याचा तनखा ३ पौंड १० शिलिंग, ५० पौंड कपड्याबद्दल व १८० पौंड तिच्याकरितां स्वतंत्र प्रयोगाचे उत्पन्न याप्रमाणें तिची प्राप्ति होती, व ग्यारिकची प्राप्ति ठरलेल्या कराराप्रमाणें १००० पौंड होती. प्रत्येकानें संसाराचा खर्च आळीपाळीनें करावयाचा असें ठरलें होतें. बुफिंग्टन सटळ हाताची असे, त्यामुळें तिच्यापडे पाळी आली म्हणजे ती उधळेपणानें खर्च करी. ग्यारिक हात राखून खर्च करीत असे. बाळपणच्या घरच्या संसाराची काटकसर करून राहण्याची संवय त्यानें टाकली नव्हती. त्यामुळें ३ दूरदृष्टीनें वाटेल तसा उधळेपणा करण्याचे परिणाम नाटकाच्या धंद्यांतल्या लोकांप्रमाणें त्याला भोगावें लागले नाहींत; परंतु दोघांचा समागम दोन वर्षांपेक्षां जास्त दिवस टिकला नाहीं. ग्यारिकची इच्छा अंतःकरणपूर्वक तिच्याशीं वैवाहिक-विधीनें संसार करावा अशी होती; परंतु रंगभूमीवर जरी ती एखाद्या खऱ्या पतिव्रतची भूमिका बरोबर करून दाखविण्याला योग्य होती, तरी जगाच्या रंगभूमीवर सहधर्मचारिणी म्हणून राहण्याला ती नालायक होती. “एकावरी मन ठेवुनी नेत्रे खूण करिती दुसऱ्याला” अशी तिची वृत्ति होती. अशा चंचल वृत्तीच्या स्त्रीबरोबर संसार करण्याची ग्यारिकसारख्या समजदार व व्यवहारज्ञ मनुष्याला इच्छा व्हावी, हें आश्चर्य आहे. कदाचिद् तिची वृत्ति पालटेल व तिच्याबरोबर आपण खऱ्या प्रेमानें वागलों तर तीही आपल्याशीं तशीच वागेल अशी त्याची कल्पना असेल असे त्याचे चरित्रकार म्हणतात; परंतु आपला हा भ्रम आहे अस ग्यारिकच्या लौकिक ध्यानांत आलें. त्याच्या दोघांच्या प्रेमसंबंधाची चर्चा लोकांतून व वर्तमानपत्रांतून होऊं लागली. आपला प्रेमसंबंध लोकांच्या क्रमणुकीचा विषय होऊन बसला आहे, असें जेव्हां ग्यारिकनें पाहिलें, तेव्हां तिच्याशीं त्यानें आपला संबंध तोडण्याचा निश्चय करून, एकमेकांनीं ज्या देणग्या-

प्रेमाची खूण म्हणून एकमेकांस दिल्या होत्या, त्या त्यांनीं परत केल्या. ही गोष्ट घडून आल्याबद्दल त्याच्या भित्रवर्गास आनंद झाला. या प्रमाणें ग्यारिकच्या संसारमार्गांत जी एक मोठी थोंड येणार होती ती नाहीशी झाली (१७/५).

वुकिंग्टननें ग्यारिकचा संबंध सुटल्यावर पंधरा वर्षे नाटकाचा धंदा केला, संपत्ति पुष्कळ मिळविली व तिचा विनियोग परोपकाराच्या कृत्यांकडे केला. ही मोठी धोरणी व विचारी होती असें तिच्या एके दर चरित्रावरून दिसून येतें. तिनें ऐन उमेदीत असतांना नाटकाचा धंदा सोडला; यांत तिच्या मनाचा निग्रहीपणा व्यक्त होतो. एके दिवशीं एका धर्मोपदेशकाचा उपदेश चालला असतां, पापकर्मावर प्रायश्चित्त काय घ्यावें लागतें, हें ऐकून तिला आपल्या पूर्वचरित्राची उपरती झाली व तिनें एकदम नाटकाचा धंदा सोडून चांगल्या मार्गाने राहण्याचा निश्चय केला.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत केव्हांना केव्हां प्रमाद घडलेले असतात, निदान त्याच्या पूर्ववर्षांत तरी लहानसहान घडलेला असावयाचाच. नटांच्या हातून घडत असलेल्या प्रमादासंबंधानें तर बोलावयास नकोच. त्यांच्या सभोवार मोहजालाचें वेष्टन पसरलेलें असतें. त्यांतून आपली सुटका करून घेणारा एखादाच बहादूर. सौंदर्य व दुसऱ्यावर मोहिनी टाकण्याचा अंगीं गुण, यांमुळे ग्यारिकही तारुण्याच्या मोहजालांत एकवार गुरफटला गेला होता हें एक त्याच्या चरित्रातील पूर्ववर्षांतलें महत्त्वाचें सदर आहे.

संयुक्त प्रयोग

आयलंडमधून परत आल्यावर ग्यारिक सहा प्रयोगांकरितां क्वॅंटगार्डन नाटकगृहांत काम करूं लागला. रिच हा या नाटकगृहाचा मालक होता. यानें प्रत्येक रात्रीं ग्यारिकला ५० पौंड ठरविले होते. या सहा प्रयोगांपैकीं, क्वॅलियर, रिचर्ड दि थर्ड, हॅम्लेट, अथेलो व म्याकबेथ हीं शेक्सपियरचीं निवडक नाटकं—ज्यांत ग्यारिकची विशेष करामत दिसावयाची अशीं होती. व सहावें दुसऱ्या नाटककाराचें होतें. या सहा प्रयोगांत रिचला पुष्कळ फायदा झाल्याचें दिसताच

त्याने ग्यारिकला पुन्हा सहा महिन्यांकरिता ठेविले. हाही मोसम फायदेशीर झाला. या वेळेला ग्यारिकच्या बरोबरचा नटवर्ग व खिया हे प्रख्यात असलेले होते. याच्यापूर्वीच्या पिढींतला प्रसिद्ध नट क्विन व ग्यारिक यांचा या वेळेस एका मंडळींत असण्याचा योग आला. परंतु तो एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी म्हणून नसून मित्रत्वाच्या नात्याने, चढा ओढीने आपली करामत प्रेक्षकांना दाखवून त्यांच्याकडून वाहवा मिळविण्याच्या ईर्ष्येने होता. या दोघांनीं केव्हां केव्हां एका नाटकांत निगनिराळ्या भूमिका घ्याव्यात, तर कधी कधी एकाच एका प्रयोगांत जी भूमिका घेतलीं असेल तीच दुसऱ्याने त्याच प्रयोगांत करून दाखवावे इतिहासकारांनीं या दोघां नटांचें जें वर्णन दिलें आहे, त्याची गोडी सुळांतच तें वर्णन वाचून कळणार आहे. तें वर्णन पुढील प्रसंगाचें आहे:

“The last two (ग्यारिक आणि क्विन) met together for the first time in the same piece, on the 14th of November 1746 in the “Fair Penitent.” Horatio (Quin) Lothario (Garrick) The audience who now first saw them face to face, absolutely disconcerted them by a hurricane of greeting. When it had passed, every word was breathlessly listened to, every action marked. Some were won by the grand emphasis and the moral dignity of Quin; others by the grace, spirit and happy wickedness of Garrick.”

“फेअर पेनिटंट” नांवाच्या नाटकाचा प्रयोग होता व त्यांतील भूमिका “होन्याशियो” व “लोथ्यारियो” क्विन व ग्यारिककडे होत्या. या भूमिका समोरासमोर आल्याबरोबर प्रेक्षकांनीं त्यांचें स्वागत करण्याकरितां जो टाळ्यांचा वर्षाव केला त्यानें दोघेही गोंपळून गेले. आपली खरी कर्तवगारी दाखविण्याला या दोघांनाही नाटकांत जागा होती. त्यांत विशेषतः क्विनचें कौशल्य विशेष दिसण्यासारखें होतें. आज आपण आपली शिक्क करून दाखविणार असें दोघेही आपआपल्या ठिकाणीं

समजून होते. परंतु प्रेक्षकांच्या टाळ्यांचा गहजब पाहून त्यांची प्रथम कांही वेळ धादल उडाली. असें दोघेही सांगूं लागले. किंन प्रत्येक शब्दावर सुदाम जोर देऊन देऊन बोलूं लागला. त्याच्या भाषणांत जो एक गंभीरपणा असावयास पाहिजे होता तो नाहीसा झाला. ज्या वेळीं “लोथ्यारियो”ने (ग्यारिकने) “होन्याशियो”ला (किनला) “चल द्वंद्वाला उभा रहा” म्हणून आवाहन केले, त्या वेळीं तें किननें एकदम मर्दपणानें स्वीकारावयास पाहिजे होतें, परंतु तसें न करतां कांहीं वेळ थांबून त्यानें तोंडांतल्या तोंडांत रेंगाळत गोंधळून उत्तर दिलें कीं, “बरें-मी-तेंथें-भेटेन” (I will-meet-Thee-There.) उत्तर देताना ही त्याची धरसोड पाहून ग्यालरीतील एका प्रेक्षकानें विचारलें इद्दी कीं, “अहो, तुम्ही त्या गृहस्थाला भेटणार का नाहीं हें सांगत कां नाहीं?” (Why don't you tell the gentleman whether you will meet him or not?) हें ग्यारिकच्या एका चरित्र-धारानें वरील नाटकातील ह्या प्रसंगाचें वर्णन दिलें आहे व वर इंग्रजी जो उतारा दिला आहे तो दुसऱ्या चरित्रकाराचा आहे. ग्यारिक व किन समोरासमोर येऊन प्रेक्षकांघडून त्यांचें वर सांगितल्याप्रमाणें स्वागत झाल्यावर त्यांचें भाषण ऐकण्याकरितां प्रेक्षकांनीं आपला श्वासोच्छ्वास आवरून धरला. त्यांच्या प्रत्येक हालचालीवर लक्षपूर्वक दृष्टि टेवली. कांहीं प्रेक्षकांचें लक्ष किननें आपल्या गंभीर वाणीनें व भारदस्तपणानें वेधून घेतलें तर कांहीं प्रेक्षक ग्यारिकचा मोहकपणा, त्याचें अवसान व चेहेऱ्यावर प्रसंगाप्रमाणें उद्भवणारे स्पष्ट विकार पाहून तल्ली होऊन गेले. तथापि किनचें या प्रयोगांत ग्यारिकपुढें तेज पडलें नाही. ग्यारिक यावेळीं तरुणपणाच्या उमेदींत होता. (१७४६त) त्याच्या अंगांत चपळाई खेळत होती. त्याची प्रत्येक सुद्रा आणि स्नायु हीं सतेज

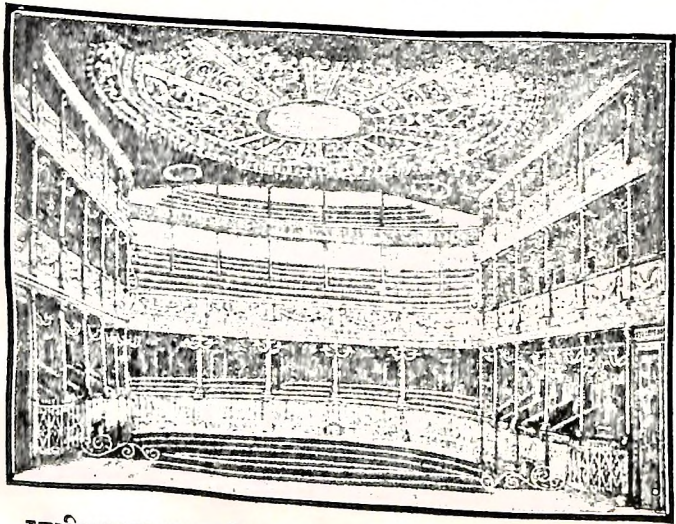
॥ द्वंद्व-Dual-आपल्याकडील पैलवानांच्या कुस्तीसारखा “द्वंद्व” हा प्रकार आहे. दोघांमध्ये कांहीं कारणानें वितुष्ट पडलें असतां त्याचें समाधान करून घेण्याकरितां एक दुसऱ्याला द्वंद्वयुद्धाला आवाहन करतो. दोघे मग एका झोक या जाणेंत जातात. हें शस्त्रयुद्ध असतें. वरोवर एक डॉक्टर व एक पंच म्हणून तिहाईत गृहस्थ असतो.

ग्यारिकचा नटवर्ग

पृष्ठ २८-२९

ग्यारिकच्या मालकीचे ड्यूरिलेन नाटकगृह. पृष्ठ २८-२९

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

असून त्याच्या ताब्यांत होती. हा रंगभूमीवर घेव्हा येतो म्हणून प्रेक्षकांच्याची वाट पाहत होते. एकसमयावच्छेदेकरून दोघांचें अभिनयशैल्य वाहण्याचा योग प्रेक्षकांना याच प्रयोगांत आला होता. ग्यारिकने रंगभूमीवर आल्याबरोबर प्रेक्षकांना एकदम चकित करून सोडलें एका प्रवेशांतच, जणुं कांय नाट्यसृष्टींत, गेल्या शंभर वर्षांपासून, ज्या असंबद्ध व भोळसट समजुती, रानटी हावभाव इत्यादि प्रकार चालत आलेले ते समूठ उखडून टाकण्याकरितांच माझा अवतार आहे असें त्यानें प्रेक्षकांस जाणविलें.*

नाटकगृहाची मालकी

लंडन शहराच्या नाटकगृहांत ग्यारिकाचा प्रथम प्रवेश झाला तो “ड्रूरिलेन” नाटकगृहांत इ० सन १७४२त झाला. हें नाटकगृह

* या प्रयोगावद्दल एकानें वर्णन केलें आहे तें हें—When after a long and eager expectation I first beheld little Garrick, then young and light and active in every muscle, and feature come bounding on the stage—Heavens, what a transition! It seemed as if a whole century had been slept over in the transtition of a single scene. Old things were done away, and a new order at once brought forward, bright and luminous and dearly destined to dispel the barbarisms of a tasteless age too long superstitiously devoted to the illusions of imposing declamation.”

— *ovent Garden Theatre.*

आमच्या नाट्यकलेच्या इतिहासांत अशा प्रकारची एका रात्रींत क्रांति झाल्याचें उदाहरण अण्णासाहेब किलोस्करांनीं संगीत शाकुंतल नाटकाचा प्रथम प्रयोग इ० सन १८८० सालीं पुण्याच्या माजी आनंदोद्भव नाटकगृहांत करून दाखविला त्या प्रसंगाचें आहे. यापूर्वी पौराणिक ज्यांस “अललडुरर”ची टुके म्हटलीं जात, त्यांचा सर्वत्र प्रघात होता; परंतु या नाटकाच्या पहिल्याच गाणें त्या नाटकावरची भक्ति अजिबात नाहींशी केली.

लंडन शहरांत सर्वांत वरच्या दर्जाचे समजले जात असे हे पूर्वी सांगितले आहेच. हे इ० सन १६६२ मध्ये प्रथम बांधले गेले. या नाटकगृहाच्या रंगभूमीवर नामांकित नट लोक रंजन करून गेले अशी त्याची ऐतिहासिक परंपरा आहे. याची आग लागून दानदां रक्षा झाली होती. परंतु प्रत्येक वेळीं या रक्षेतूनच त्यानें आपले डोके पहिल्यापेक्षा ही भरभराटींत वर केले. §

§ या नाटकगृहाचा इतिहास असा आहे—

१६६३ हे किलिग्र नांवाच्या एका सुसऱ्या चार्ल्सच्या खुषमस्कऱ्यानें प्रथम उघडले. हा नाटककारही होता.

१६७२ नाटकगृह आगीनें जळाले.

१६७२ पुन्हा बांधले गेले.

१६९० रिच नांवाच्या एक नट याचा मालक झाला.

१७१० कालियर मालक झाला व रिचला कमी केले.

१७११ वुडक, डागेट आणि सिवर हे कालियरवरोवर भागीदार झाले. हे तिघेही त्यांच्या वेळेचे प्रसिद्ध नट होते.

१७१२ डागेटनें आपली मालकी सोडली व त्या जागीं बूथ भागीदार झाला हाही एक प्रसिद्ध नट होता.

१७१४ सर रिचर्ड स्टील नांवाच्या एका संथ वार व नाटककाराला 'लाईफ पेटेन्ट' नांवाचे विशेष हक्क या नाटकगृहाचे मिळाले होते; परंतु १७१९ मध्ये ते परत घेतले गेले.

१७४७ ग्यारिक लेखीवरोवर भागीदार झाला.

१७७४ लेडी मरण पावला व ग्यारिक एका पूर्ण मालक झाला.

१७७६ शेरीडन, लिडगे व फोर्डे या त्रिवांनीं ग्यारिकपासून मालकी विकत घेतली.

१७८९ ड्यूरिल नाटकगृह पाडून पुन्हा नवे बांधले गेले.

१७९४ नवे बांधलेले नाटकगृह उघडण्यांत आले.

१८०९ पुन्हा आगीनें जळाले.

१८१२ पुन्हा नवे बांधले गेले.

सुमारें पावणतीन शतके हे नाटकगृह जग्यत असून, अनेक नट यांतून कीर्ति मिळवून गेले आहेत. आरुच्या इकडच्या नाटकगृहाचे इतिहास लाज उत्पन्न करत.

(but on each occasion has risen stronger from its ashes.)—(Guide to London) या नाटकगृहाची मालकी लेसी नावाच्या एका गृहस्थाकडे होती. याने २१ वर्षांच्या कराराने हे नाटकगृह घेतले होते. या करारातील फक्त सहा वर्षे बाकी राहिली होती; परंतु लेसीवर फर्जाचा बोजा वाढल्यामुळे नाटकगृहाची जबाबदारी एकट्याने चालविण्यास तो असमर्थ होता. आपल्याला कोणीतरी जोडीदार असावा म्हणून नाट्यसृष्टीत त्याची नजर हांतीच. तिच्यांत त्याला नाटकाचा धंदा चालविण्यास योग्य असा ग्यारिक पसंत पडला. त्याचा मनमिळाऊ स्वभाव, दूरदृष्टि व युक्तायुक्त विचार करण्याची हातोटी या गोष्टी विचारांत घेऊन लेसीने ग्यारिकला भागीदार होण्याबद्दल विचारले. ग्यारिकनेही आपला रुकार दिला व आपल्या मालकीच्या भागाकरिता आठ हजार पौंड स्वतःच्या फर्माईचे व स्नेहाच्या मदतीने उभारून त्याने भरले. नाटकाच्या धंद्यांत शिरतांना, त्याची जी एक महत्त्वाधिका शा होती ती सात वर्षांनी पुरी झाली व ती पुरी होण्याला वर सांगितलेले त्याचे गुण उपयोगी पडले (१७४७).

ग्यारिक व लेसीने कामाची विभागणी केली ती अशी—ग्यारिकने नाटकांची निवड करावयाची, नाटककाराशी देण्याघेण्यासंबंधी बोलणे करावयाचे, नट पसंत करणे, ठेवणे इत्यादि कामे करावयाची व लेसीने नाटकगृहाची व्यवस्था पहावी, देखावे, पोशाख यासंबंधीच्या खर्चाच्या बाबी पाहाव्या. सारांश, धंद्याचा दर्शनी भाग ग्यारिककडे व अंतर्गवस्था लेसीकडे अशी कामाची विभागणी झाली. दोघां भागीदारांनी पांचशे पौंड वर्षांचे ध्यावे. ग्यारिकने मात्र नाटकांत काम करण्याबद्दल आणखी पांचशे पौंड अधिक ध्यावे. ग्यारिकने दुसऱ्या नाटकगृहांत काम करावयाचे नाही व केले तर जी प्राप्त होईल ती दोघांनी ध्यावयाची. याप्रमाणे मालकीच्या कराराची कलमें ठरली होती.

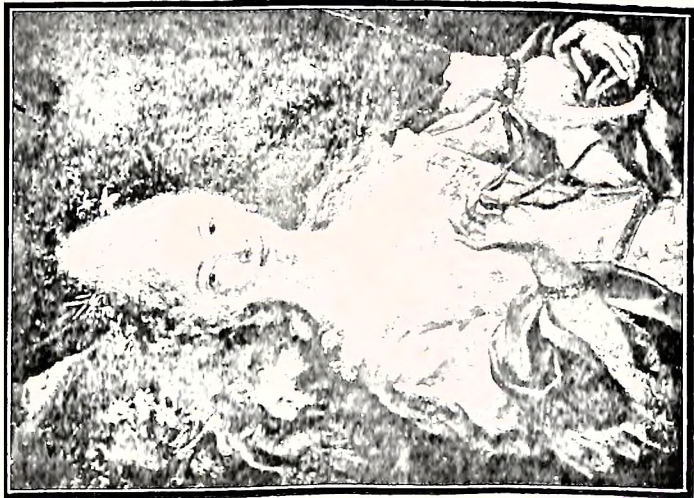
आपल्याकडील नाटक-मंडळ्यांची रचना व तिकडील नाटक-मंडळ्यांची रचना यांमध्ये थोडासा भेद आहे. तिकडे नाटकगृहाचा मालक दिवा नाही मुदतीपर्यंत नाटकगृह भाड्याने घेणारा, ज्याला "लेसी" म्हणतात ती आपल्या जबाबदारीवर नाटकमंडळी जमावितो, इकडेचा

नाटक-मंडळीचा मालक बहुतरून स्वतः नट असतो. तो एकटा किंवा भागीनें नाटक-मंडळी बनवितो. तिकडचं नट काहीं मुदतीपर्यंत मालकांशीं बांधलेले असतात. पूर्वीच्या पिढीतले इकडचे नट जरी घरांनिं बांधलेले नसत. तरी संस्थेशीं आपलेपणाच्या नात्यानें बांधलेले असत. प्रस्तुतच्या नटांना आतां कोणतेंच बंधन नाही. त्यामुळे नाटक-धंद्याची सुधारणा म्हणून कांहींच झाली नाही व होत नाही.

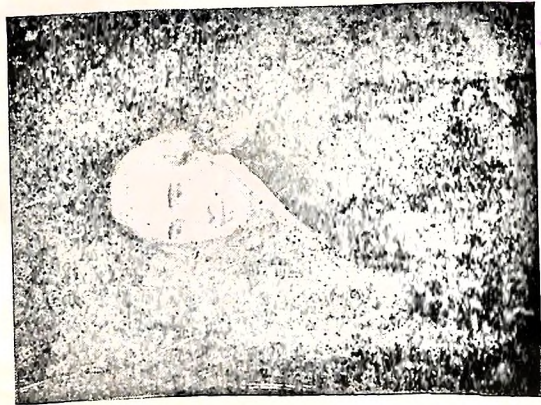
नाटकगृहाची मालकी मिळाल्याबरोबर, ग्यारिकनें नाटकगृहांत व नाट्य-कलेंत एवढर सुधारणा करण्याचा संकल्प केला. प्रथम प्रयोगाच्या आरंभीं म्हणण्याकरितां जॉन्सननें कविताबद्ध उपोद्घात तयार केला होता. त्यांत त्यानें दर्शविलें होतें कीं, पूर्वीचे रंगभूमीवर जे ढोंबाऱ्यांचे (Rope-dancers) करमणुकीचे प्रचार चालत असत किंवा अर्थ न समजतां नटांकडून जीं भाषणें होत असत, तसेंच प्रेक्षकांचीं अंतःकरणें हलवून सोडणारे मनोविकारादि अभिनय, ज्यांचा आजपर्यंत अभाव असे, त्या गोष्टींत आतां रूपांतर केलें जाईल. शेक्सपीयरसारखे कवि जे अंधःकारांत जणुं काय घोरत पडले आहेत, त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा प्रभाव रंगभूमीवर पाडला जाईल. ग्यारिकच्या पूर्वी रंगभूमीची स्थिति षशी होती याची कल्पना जॉन्सननें जो उपोद्घात लिहिला त्यावरून होतें.* शेक्सपीयरच्या पश्चात् आपला उद्धार होण्याची वेळ देव्हां येईल अशी जणुं काय नाट्य-कला वाट पाहत होती. (Parting time toiled after him invain) असें ग्यारिकचे चरित्रकार सांगतात. जॉन्सननें नाटकगृहाच्या गृह-प्रवेशाला जो उपोद्घात करून दिला तो लोकांस इतका पसंत पडला कीं, प्रत्येक प्रयोगाच्या सुरुवातीला तो म्हटला जाण्याविषयी लोकांचा आग्रह पडूं लागला; परंतु पुढें ग्यारिक आजारी पडल्याकारणानें तो छापून प्रसिद्धच करावा लागला.

* पुढील उद्गार उपोद्घातांतली आहेत—

From bard to bard the frigid caution crept
Till declamation roared while passions slept.
In glowing numbers now he fires the age
And Shakespeare's sun relums the clouded Stage

ग्यारिकची पत्नि.

डेन्डिहड ग्यारिक

पृष्ठ. ३४-३५

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

ग्यारिफ्की कारकीर्द सुरू झाल्याबरोबर प्रथम त्यानें नाटकें रंगभूमीवर चांगल्या तयारीनें आणण्याचा उपक्रम सुरू केला. मोठमोठे मृगविणारे नट आपल्या भूमिधेसंबंधानें निष्काळजी असत. त्यांची भूमिका कधी पाठ असावयाची नाही. ग्यारिफ्कीनें तालमी नियमानें झाल्याच पाहिजेत असा कडक नियम केला. जे नट आपल्या नकला तयार न करतां वेळेवर तोंडाला येईल ते बोलणारे असत त्यांना त्यांची तयारी होईपर्यंत काम करूं द्यावयाचें नाही असा कायदा अमलांत आणला.

नंतर नवीं माणसें ठेवण्याचा क्रम त्यानें सुरू केला. ब्यारीसारखे प्रसिद्ध नट आपल्याकडे गुंतविले. नायिकेच्या कामाला लायक अशा स्त्रिया संग्रहीं ठेवल्या. दुसऱ्या नाटकगृहातील नटवर्गापेक्षा आपला नटवर्ग अधिक सरस असण्याविषयी त्याचा प्रयत्न असे. नटांचा संग्रह चांगला झाल्यानें शेक्सपीयर व दुसऱ्या चांगल्या नाटककारांचीं नाटके बसविण्यास त्यानें सुरुवात केली.

ग्यारिफ्कीच्या वेळीं दोन चाली फार वाईट असत. एक रंगभूमीवर प्रेक्षकांच्या निष्कारण गर्दी. कीर्तनांत जशी हरिदासाच्या भोवती श्रोत्यांची गर्दी असते, तशी नटांच्या आजूबाजूस प्रेक्षक गर्दी करून बसत असत. त्या गर्दीतून नटांना आपला रस्ता काढावा लागत असे. एखाद्या नटाचें भाषण आत्मगत असलें, तरी रंगभूमीवर प्रेक्षक बसले आहेत ही कल्पना न करतां, ती एकटा आहे अशी त्यानें कल्पना केली पाहिजे व प्रेक्षकांनाही तो एकटा आहे अशी कल्पना करून घ्यावी लागत असे. रोमियो अँड ज्युलिएट नाटकातील एका प्रवेशांत ज्युलिएट स्मशानांत आहे, त्यांत तिच्या बापाच्या पूर्वजांचीं थडगीं आहेत असा देवावा आहे. या प्रवेशांत रंगभूमीवर शे-दोनशें प्रेक्षकांचीं डोकीं दिसत असत.*

* इंग्लिश लोकांत बऱ्या घराण्यांत प्रेतें पुरण्याची त्यांची स्वतंत्र जागा असते. प्रेतांवर थडगीं बांधून, त्यांवर मृत मनुष्याचा पुतळा ठेवण्याची चाल असते. ज्युलिएट स्मशानांत पडल्यावर तिच्या आजूबाजूला प्रेक्षकांचीं डोकीं दिसत. तीं जणुं काय थडग्यांवरील प्रेतांचीं डोकीं आहेत अशी कल्पना करावयास अर्थातच साधन मिळत असे.

रंगभूमीच्या आंतल्या जागेंत, पडयांत रिकामटेकड्या व नाटकांतील स्त्रीपात्रांच्या भक्तीची गर्दी आमच्या रंगभूमीवर काहीं कमी नसते. खऱ्या प्रेक्षकांची नाटकगृहांत गर्दी नसली तरी हरकत नाही; परंतु बिन पैशांच्या प्रेक्षकांची रंगभूमीवर गर्दी कीच कमी नसते. पाश्चात्य रंगभूमीची ही उपाधि आतां कमी आहे कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं; परंतु आमच्या रंगभूमीच्या मागची ही उपाधि अद्याप कमी झाली नाहीं.

दुसरी चाल, नाटकगृहाच्या दरवाजांत लुडबुड्या व आशाळभूत लोकांची गर्दी असावयाची, शंभर वेळां आंत-बाहेर करणारे लोकही असावयाचे. या दोन्हांही वाईट चालींचें उच्चाटन ग्यारिकनें केलें. लुडबुड्या लोकांना पैसे घेतल्याशिवाय दारांत उभें करावयाचें नाहीं व रंगभूमीवर कोणासही बसूं यावयाचें नाहीं हे नियम सक्तीनें अमलांत आणले.

सारांश, ड्यूरिलेन नाटकगृहाचा मालक झाल्यापासून-सदर नाटकगृहावर ग्यारिकचें राज्य, तो नाटकाच्या धंद्यापासून विराम पावेपर्यंत अव्याहत चाललें होतें.

संसारान्त प्रवेश

ग्यारिकचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष होत चालला. लोकप्रियता त्यानें संपादन केली होतीच, त्यानंतर क्रमानें नाटक मंडळीच्या मालकीचेंही वैभव त्याला मिळालें. यापुढची वरची पायरी म्हणजे, मिळालेल्या वैभवाला वाटिकरीण पाहाणें ही होय, व या कामांतही त्याला चांगलें यश मिळालें. त्यानें जी सहधर्मचारिणी पाहिली, ती अत्यंत सुशील, मन-मिळाऊ व संसाराला योग्य अशी पाहिली. इचा पूर्वइतिहास म्हणजे एक कादंबरी आहे. इचें नांव इव्हा व्हायवोलेटी होतें. ही एका संभावित घराण्यांत जन्मास आली होती. ऑस्ट्रियाच्या बादशहाच्या मुली-बरोबर ज्या इतर मुली नृत्य शिकत होत्या त्यांत ही शिकत होती; परंतु इच्यावर बादशहाचें मन बसण्याचीं चिन्हें दिसतांच राणीनें इला इंग्लंडमध्ये शिफारसपत्रें देऊन पाठविलें. ही पुरुषवेषानें चांगली सोबत घाहून इंग्लंडला आली. ज्यांच्या नांवानें शिफारसपत्रें होतीं, त्यांत लॉर्ड आणि लेडी बालिंग्टन यांनाही पत्रें होतीं. या दोघांनीं तिला आपल्या

आश्रयाला ठेवून घेतलें, इतकेंच नाही तर तिच्यावर इतकें प्रेम ते करून लागले कीं, ती त्याची प्रत्यक्ष मुलगी असावी अशीही बोलवा लोकांत सुरू झाली.

लंडनमध्ये आल्यावर “ड्यूरिलेन” नाटकगृहांत एका “आपेरा” त तिनें नाचकामाची नौकरी पत्करली. या कामाबद्दल तिची इतकी प्रासिद्धि झाली कीं, राजघराण्यापासून तों अमीर लोकांपर्यंत तिला बोलावणी घेऊं लागलीं, ग्यारिक या वेळेस “कव्हेटगार्डेन” नाटकगृहांत नौकर होता. तो कधीं कधीं इच्चें नाच काम पाहण्यास जात असे व ती याचें काम पाहण्यास येत असे. अगोदरच याची कीर्ति ऐकून तिचें मन याचेकडे ओढ घेऊं लागलें होतें. त्यांत याचा रंगभूमीवरचा प्रभाव पाहून तिला याचा ध्यास लागला. “रोमियो आणि ज्युलिएट” नाटकांतील नायक-नायिकेच्या मनावर प्रथमदर्जनीच एकमेकांच्या प्रेमपाशांत पडण्याचा जसा संस्कार झाला तसा ग्यारिक व इव्हा यांच्या मनावर झाला. ग्यारिकनें तर तिला स्त्रीविषांत स्वतःचीं प्रेमपत्रेही पांचविलीं होतीं.

या प्रेमभावनेचा परिणाम इव्हाच्या मनावर व शरीरावर दिवसेंदिवस होत चालल्याचें निदर्शनास आल्याबरोबर औषधोपचाराचे उपाय सुरू झाले; परंतु धन्वंतऱ्याच्या लक्षांत आलें कीं, इच्या शारीरिक रोगावर उपाय करण्यापेक्षा मानसिक रोगावर उपाय केले तर ते हितपरिणामी होतील. लेडी बलिंग्टनच्या मनांतून इव्हाकरितां एखादें घराणदार स्थळ पाहावयाचें होतें. वास्तविक ग्यारिकही या वेळेला इतक्या योग्यतेला चढला होता कीं, कोणाही उमरावाच्या मुलीनें त्याचें पाणिग्रहण करण्याची इच्छा करावी; परंतु लेडी बलिंग्टनला नाटकाचा धंदा करणारा मनुष्य कमी दर्जाचा वाटला. परंतु इव्हाच्या मनाचा कल पाहून शेवटीं बलिंग्टनला तिच्या इच्छेप्रमाणें रुकार थावा लागला व ग्यारिक वी इव्हा व्हायवोलेटीशीं संसारग्रंथी पडली. या वेळीं इव्हाचें वय चौवीस वर्षांचें होतें व ग्यारिकचें तेतीस वर्षांचें होतें. (इ० स० १७४९).

ग्यारिकनें बायकोच्या नांवानें ४००० पौंड आंदण म्हणून दिलें. शिवाय तिला आणखी लग्नाचे आहेर म्हणून आले होते. एका नाटकाचा धंदा करणाऱ्या सामान्य नटाचा एका नाचकाम करणाऱ्या मुलीशीं संबंध

व्हावा व त्याला बड्या बड्या सरदार लोकांची सहानुभूति असावी ही गोष्ट ग्यारिकची कशा प्रकारची समाजांत योग्यता वाढली. असावी व त्यानें नाट्यक्षेत्राला केवळ्या योग्यतेला आणलें असावें हें स्पष्ट दाखवितें. लग्न झाल्यावर एकांत सुखाचे दिवस (honey moon) घालविण्याकरितां ग्यारिक आपल्या गांवीं लिचफील्ड येथें जाणार होता; परंतु लेडी बलिंग्टनला हा विचार पसंत पडला नाहीं. एका नाटक्याशीं संबंध झाला तेवढा पुरे, यापुढें त्याच्या नातेवाईकांशीं तरी संपर्क नको असें तिचें म्हणणें होतें. ग्यारिक मोठ्या लोकांची मजीं संभाळणारा होता; परंतु त्यांची गुलामगिरीची खुशामत करणारा नव्हता. त्याचा व लेडीचा नेहमीं खटका उडत असे.

लग्न होऊन एकांत सुखाचे दिवस उपभोगून आल्यावर प्रथम तो रंगभूमीवर आला, त्या वेळीं Much ado about nothing या शेक्सपीयरच्या नाटकांतील बेनिडिकची भूमिका त्यानें घेतली होती. बेनिडिक हा लग्न करून घेण्याचा निषेध करणारा होता. तें भाषण घेऊन ग्यारिक जेव्हां बोलूं लागला. तेव्हां प्रेक्षकांत मोठा हंशा उडाला ! तें भाषण हें—

“ Here you may see the Benedick, the married man, I may chance to have some odd quirks and remnants of wits broken on me, because I have railed so long against marriage.”

[तुम्हापुढें एक चतुर्भुज झालेला मनुष्य उभा आहे. आजपर्यंत मी संसाराची बेडी पायांत अडकवून घेण्याच्या विरुद्ध होतो. त्याबद्दल आतां तुम्ही माझ्यावर पुष्पांजली कराल असें मला भय वाटतें.]

मालकीचा अनुभव

वैभवाच्या दृष्टीनें व संसारसुखाच्या दृष्टीनें ग्यारिकला चांगले दिवस आले खरे; परंतु गुलाबाचा वास घेताना जसे कांटेही बोंचून घ्यावे लागतात, तसे अधिकाराच्या मोटेपणाबरोबर, त्याच्या यातनाही सोसाव्या लागतात. “ जया अंगीं मोटेपण तथा यातना कठीण ” या उक्तीचा अनुभव

ग्यारिकला मालकी पतकरल्यापासून त्याच्या चरित्राच्या अखेरीपर्यंत येत होता. अगदीं आडमुठ्या नटांशीं त्यानें सरळ वागून पाहिलें, कडकरीतीनें वागून पाहिलें; परंतु ज्याचा स्वभाव तो स्वभाव. त्याच्याजवळ असलेल्या नटांना त्याची फोणतीच गोष्ट पसंत पडत नसे. रंगपटांत त्याच्याविरुद्ध नेहमीं बडबड चालावयाची; तिला (Rough passion of the green-room) असें ग्यारिकच्या चरित्रकारांनीं म्हटलें आहे. काम करावयाचें नसलें म्हणजे आजारीपणाची सबब आणून खोळंबा करावयाचा हें जणुं काय नटाचें सूत्र वाक्य ठरलेलें असावयाचें. व्यारी नावाच्या नटानें अशा तऱ्हेचा ग्यारिकला अनेक वेळां त्रास दिला. तरी ग्यारिक त्याची लहर संभाळतां येईल तितकी संभाळीत असे; परंतु या भडकलेल्या नटांचें (Spoiled lover of the stage) कशाचेच समाधान होत नसे. व्यारीबरोबर दुसरे जे असंतुष्ट नट व स्त्रिया होत्या त्यांनीं ग्यारिकबरोबरचा करार संपल्यावर संप करून ग्यारिकला सोडलें. ग्यारिकवर राग असण्याचीं प्रत्येकाचीं निरनिराळीं कारणें असत. कोणा स्त्रीचा आपल्यापेक्षां दुसरीकडे ग्यारिकचें लक्ष म्हणून त्याच्यावर राग, कोणा नटाचा आपल्यापेक्षां कमी योग्यतेच्या मनुष्यास वर चढविल्याबद्दल ग्यारिकवर कटाक्ष-अशीं कोणाचीं कांहीं कोणाचीं कांहीं कारणें ग्यारिकवर राग असण्याला असत. अशा वेळेला दुसऱ्या मंडळ्या अधिक लालूच दाखवून नटांना फोडतात; व हें नाटक-धंद्याचें एक व्रीद आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ग्यारिकच्या नटांपैकीं पांच सहा चांगलीं माणसें अशा तऱ्हेनें निराळीं झालीं. तथापि त्याच्याजवळ गेलेल्या माणसांची उणीव भासूं न देणारीं दुसरीं माणसें होतीं. कोणी गेलें तरी नेपोलियन जसा एकटा लढाईच्या वेळीं पुरा आहे, तसा मी कसल्याही अडचणी भागवून घेण्याला एकटा समर्थ आहे असें तो अभिमानानें म्हणत असे.

या फाटाफुटीमुळें लोकांची अशी समजूत झाली कीं; ग्यारिक आतां डोकें वर काढूं शकणार नाहीं. कारण ज्या नटांवर खोऱ्यानें पैसा मिळत असं व जे नट ग्यारिकच्या स्वतःच्या तालमीत तयार झाले होते, तेच नसल्यावर ग्यारिकचें चालणार कसें असें लोक म्हणूं लागले; परंतु

ग्यारिकनें पुढें येणारी अडचण जाणून अगोदरच नायिकेची भूमिका दुसऱ्या एका नटाला देऊन स्वतः आपण नायकाची भूमिका घेतली व “रोमियो आणि ज्युलिअट” हें नाटक बसविलें.

नव्या तयारीनें त्यानें आपलें नाटकगृह सन १७५०च्या सप्टेंबरमध्ये उघडलें. नाटकारांनीं त्यानें जो उपोद्घात केला, त्यांत जातां जातां, ‘पळपुठ्या नटां’ बदल विनोदानें पुढील उल्लेख केला—

Some few there are whom paltry passions guide,
Desert each day, and fly from side to side;
Others like swiss love fighting as their trade
For beat or beating they must all be paid.

[काहीं असे असतात कीं, त्यांच्यावर क्षुद्र मनोविकारांचा पगडा बसून ते नेहेमीं इकडून तिकडे भटकत असतात. काहीं कलहप्रिय असतात. त्यांचा भांडणें हाच व्यापार असतो. भांडणाला कारण असो कीं नसो, त्यांचा तनखा हा त्यांना दिलाच पाहिजे.]

शिवाय त्यानें नाटकगृह उघडताना केलेल्या प्रास्ताविक भाषणांत पुन्हा प्रेक्षकांस जाणविलें कीं. आपल्या अभिरुचीवर नाट्यकलेची मुधारणा होणारी आहे. लुकसान सोसून कोणाही नाट्यकलेच्या सूत्रधाराला मुधारणा करता येणार नाही. जर शेक्सपीयरच्या हॅम्लेट व लियरसारख्या उच्च दर्जाच्या नाटकांची लोकांस किंमत न समजल्यामुळे आमचीं नाटकगृहे रिकामीं पडूं लागलीं तर आम्हांला निरुपायानें तीं नाटके व ते कवि मागें टाकून भपक्याचे देखावे दाखविण्याकरितां कवींच्याऐवजीं सुतारांची मदत घेणें भाग पडेल. पोटाला मिळविणें हें आमचें मुख्य ध्येय आहे. (Our first ruling passion is to eat!)

ग्यारिककडून निघालेल्या मंडळींनीं थोड्या दिवसांनीं आपलें नाटक रंगभूमीवर आणलें. त्या दिवशीं ग्यारीनें आपल्या भाषणांत आपलें समर्थन केलें, त्यांत त्यानें ग्यारिकला अनुलक्षून पुढील उद्गार काढले—

“जर राजे लोक आपल्या प्रजेची कदर ठेवीनासे झाले तर ती प्रजा तें राज्य सोडून दुसरीकडे वसाहत स्थापूं लागली तर त्यांत आश्चर्य कसलें?”

“ When Kings allow no merit but their own,
Can it be strange that men for flight prepare,
And seek to raise a colony elsewhere ? ”

या प्रस्तावनेचा गर्भित अर्थ असा होता कीं, ग्यारिक स्वतःकडे महत्त्वाच्या भूमिका घेतो व आम्हांस काहीं करूं देण नाहीं; परंतु हा आरोप खरा नव्हता, ब्यारीस तो आपल्यासारखींच योग्यतेचीं कामे देण्यास नेहमीं तयार असे. यासंबंधाचा उल्लेख दुसरे ठिकाणीं आला आहेच.

ग्यारिक व त्याच्यापासून निघून गेलेले नट यांमध्ये जें कलहाचें कारण नटांनीं दाखविलें होतें, तें दुसरीकडे ते गेल्यावर नसावयास पाहिजे होतें; परंतु त्याच नटांत तेथेंही कलहाचें बीज पसरलें गेलें.—इकडे ग्यारिकवर सर्वांचा कटाक्ष होता, तर तिकडे त्यांचा मालक जो रिच त्याच्यासंबंधानेही तोच प्रकार. परंतु रिच हा कोणाचीच पर्वा करीत नसे, नटांपैकीं गोम्या आज तालमीला हजर नाहीं तर दुसऱ्या दिवशीं सोम्या नसावयाचाच. वायकाही एकमेकींस मत्सरानें अगदीं पाण्यांत पाहत असत. यांचा एकमेकींशीं द्वेष आहे हें रंगभूमीवर या एके ठिकाणीं असण्याचा प्रसंग आला म्हणजे प्रेक्षकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहात नसे. जो प्रयोग लावावयाचा ठरला असल तो लागेलच अशी खात्री नाहीं. नव्या मंडळींत अशा तऱ्हेची अनवस्था वाढल्यामुळें तिचा मालक रिचही नुकसानींत आला.

या फाटाफुटीनें दोघाही मंडळींत कमीजास्ती प्रमाणानें व्यंगें दिसत होती. शेक्सपीयरच्या नाटकांवर प्राप्ति कमी पडूं लागल्यानें ग्यारिकनें लोकांना रुचतील अशीं नवीं नाटके, भपक्याचे नवे पोशाख व देखावे इत्यादि साधनांनीं प्रेक्षक आपल्याकडे ओढून घेतले व आपल्या मंडळींत दिसणारें व्यंग झाकून टाकलें.

प्रवेशक

नाट्यसृष्टीतील मनुष्यस्वभावाची उपपत्ति लावण्याला ग्यारिकच्या चरित्रांत या प्रवेशकाची आवश्यकता वाढूं लागली आहे. ग्यारिकवर ध्याची जबाबदारी जोंपयंत नव्हती व आपल्या गुणांचा उत्कर्ष दाखविणें

हेंच जों र्थंत त्याचें कर्तव्य होतें, तोंपर्यंत समव्यवसायी लोकांच्या स्वभावाचा त्याला फारसा अनुभव नव्हता; परंतु धंद्याची जबाबदारी त्यानें पत्करल्यापासून नाटकधंद्याच्या मार्गांत किती कांटे पसरलेले आहेत हें त्याला कळावयास लागलें. नाटककारापासून तों हलक्या नटापर्यंत क्षुद्र मनोवृत्तीचें प्राबल्य असलेलें त्याला आढळून येऊं लागलें. उपकार केलेल्या माणसाकडून अपकार, मिथ्यापवाद, द्वेषमूलक निंदा हीं पिशाचें त्यांच्या मार्गें सारखीं असत; परंतु त्याचा स्वभाव धिमा असल्यानें या पिशाचांची बाधा त्यानें आपल्या मनाला होऊं दिली नाहीं. नटवर्गापासून त्याला पदोपदीं अपमान सोसावा लागलाच; परंतु नाटककार वर्गापासूनही त्याला कमी त्रास झाला नाहीं. या प्रवेशकांत मुख्यतः सांगण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या चरित्रद्वारा ज्या गोष्टी आपणास इतिहास म्हणून कळतील त्या प्रत्यक्ष कृतींनीं चढत असलेल्या आपल्या इकडच्याही नाट्यसृष्टींत पाहाण्यास मिळतील, जणुं काय तिकडच्या फक्त दुर्गुणांचा धडा आमच्या नाट्यसृष्टींतही गिरवला जात आहे. नाट्यसृष्टीतील मानवस्वभावाचें निरीक्षण करतांना असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, या सृष्टीतील मनुष्यस्वभाव बनवितांना सृष्टीकर्ता ब्रह्मदेव अगदीं वेतागून गेला असावा व सृष्टि निर्माण करतां करतां जें गवाळ बाकी राहिलें त्याची ही नाट्य-सृष्टि त्यानें बनविली.

नटवर्गांत ग्यारिकचा द्वेष करणारेही असत; परंतु त्यांतल्या त्यांत भर्फी, म्याकूलीन, फूट यांच्या इतके दीर्घद्वेषी शत्रू त्याला कोणी नव्हते, व आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, या सर्वांवर प्रसंगाप्रसंगानें त्यानें उपकार केले होते; परंतु या कृतधनांनीं त्या उपकारांचा असा अर्थ केला होता कीं, आम्ही ग्यारिकच्या विरुद्ध काहीं बोलूं नये म्हणून तो आम्हांस भीतीनें ही लाच देत आहे.

चढाओढीचे प्रयोग

ग्यारिक व क्वीन वेगळे झाल्यावर क्वीननें कव्हेटगार्डन नाटकशुद्धांत स्वतंत्र मंडळी उभारली. गेल्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें ग्यारिकशीं असंतुष्ट असणारे नट त्यानें आपल्याकडे घेतले व चढाओढीनें

प्रयोगास सुरुवात केली. रोमियो आणि ज्युलियेटच्या प्रयोगांत प्रथम चढाओढ सुरू झाली दोघांच्याही नाटकगृहावर प्रेक्षकांच्या उड्यावर उड्या पडूं लागल्या. कीनचा बारा वेळां त्याच नाटकाचा प्रयोग झाला व ग्यारिकचा तेरा वेळां झाला, व या झगड्यांत आपली सरशी झाली असें लोकांच्या प्रत्ययास त्यानें आपून दिलें; परंतु दोन्ही नाटकगृहांतल्या या झगड्याला लोक इतके धंटाळले होते कीं, “आज रोमियो आणि ज्युलियेट नाटक आहे” असें त्यांनीं ऐकलें कीं, ते “दोन्ही नाटकगृहांस आग लागो” म्हणून शिव्या देत असत.

“What play to night” says angry Ned
As from his bed he rouses.

“Romeo again!” he shakes his head
“A plague on both your houses.”

या नाटकाचे ग्यारिक आणि व्यारी या दोघांमध्ये जढाओढीचे प्रयोग चालले होते. यांत ज्युलियेटची भूमिका घेणाऱ्या दोन नटी यांना व्यारीची रोमियोची भूमिका वेव्हां आवडत असे, व ग्यारिकनें घेतलेली रोमियोची भूमिका कशी आवडत असे यासंबंधानें दोन विनोदपर चुटके ग्यारिकच्या चारत्रांत याचावयास मिळतात:—

“So reversed are the notions of Capulet’s*
daughters.
One loves a whole length and the other three
quarters.”

[ज्युलियेटच्या भूमिका घेणाऱ्या स्त्रिया बेलामी व सिन्नर यांची आवड कांहीं तऱ्हेवाईक आहे. एकीला पुरा उंचीचा रोमियो आवडतो तर दुसरीला त्याच्या पाऊण पट उंचीचा आवडतो.]
याच अर्थाचा दुसरा चुटका आहे—

[* रोमियो आणि ज्युलियेट नाटकांत क्यापुलेट हें ज्युलियेटच्या बापाचें पात्र आहे.]

“Fair Juliet at one house exclaims with a sigh
 ‘No Romeo’s clever, s that’s not six feet high’
 Less ambitiously t’other does Romeo adore
 Though in size he scarce reaches to five feet four.”

[एका नाटकगृहांतल्या ज्युलिएटला सहा फूट उंचीचा असलेला रोमियो आवडतो—तर दुसऱ्या नाटकगृहांतल्या ज्युलिएटची महत्त्वाकांक्षा कांहीं मोठी नाही. ती पांच फूट चार इंच उंच असलेल्या रोमियोवर फिदा आहे.]

ग्यारिक, ब्यारीपेक्षा ठेंगणा होता. म्हणून त्याला a little great man एक ठेंगणा वडा गृहस्थ—किंवा a great little man—एक वडा बुटवेंगण—असें म्हणत असत. या नटांच्या रोमियोच्या भूमिकेसंबंधानें तुलना करतांना प्रेक्षकांत द्विधा मत असे. कोणी असें म्हणत कीं, दुसऱ्या अंकांतील बागेच्या प्रवेशांत ब्यारीची भूमिका उत्तम होते व ग्यारिकची भूमिका रोमियोला हृदयपर केल्यावर—फायर (हा रोमियो आणि ज्युलिएट या दोन्ही घराण्याचा कुलोपाध्याय असे.) जवळच्या प्रवेशांत हृदयद्रावक होते.

जिच्याकडे ज्युलिएटची भूमिका असे, ती म्हणत असे कीं, ब्यारी रोमियो व मी ज्युलिएट असले तर बागेतल्या प्रवेशांत मी ब्यारीकडे खिडकींतून खाली उडी टाकून त्याची भेट घेईन, इतकें माझे अंतःकरण तो आपल्याकडे ओहून घेतो. व ग्यारिक रोमियो असून माझ्याकडे ज्युलिएटची भूमिका असेल तर ग्यारिकनें माझ्याकडे वर चढून यावें अशी मी इच्छा करीन. दोघांही नटांमध्ये रोमियोच्या भूमिकेसंबंधानें एकेक विशेषत्व असे. एकाचा दुसऱ्या पात्राचें मन आपल्याकडे ओहून घेण्याचा गुण, व दुसऱ्याची समोरच्या पात्राकडे जाण्याची आतुरता हीं स्पष्ट दिसत असत.

टीकाकार या प्रवेशाला “बालकनीचा प्रवेश” म्हणतात. या प्रवेशासंबंधानें ग्यारिकच्या वेळच्या एका नटानें एक विनोदपर टीका केली आहे. तो म्हणतो कीं, “बागेच्या प्रवेशांत ब्यारी हा (रोमियो) एखाद्या श्रीमंताचा उद्धट मुलगा बोलतो, त्याप्रमाणें एवढ्या मोठ्यानें बोलतो कीं,

आंतून नोकरांनीं येऊन त्याला चांगला चोप द्यावा; व ग्यारिक आपल्या रोमियोच्या भूमिकेंत रात्रीचे चोर जसे घरांत घुसतात तसा बागेंत प्रवेश करीत असतो.” ब्यारीच्या रोमियोचें वर्णन स्वतः ग्यारिकचुद्धा करीत असे. ब्यारीची अथेल्लोची भूमिकाही ग्यारिकपेक्षा चांगली होत असे. व ग्यारिक, ब्यारीची या कामांत स्तुति करीत असे.

ग्यारिक व ब्यारी यांच्यामध्ये लियरच्या भूमिकेसंबंधानेही मोठी स्पर्धा लागून राहिली होती. ब्यारीचा अभिनय गंभीर, मनावर ठसा उमटविणारा व अंतःकरण द्रवविणारा असे; परंतु लियरच्या भूमिकेला मात्र तितका अनुरूप नसे. वेड लागलेल्या प्रवेशांत तो असावा त्यापेक्षा अधिक होत असे; आणि ग्यारिकचा अभिनय याच प्रवेशांत अगदीं तंतोतंत पूर्ण होत असे. कंठशोष करून ओरडणें, दान ओढ चावून बोलणें, हातपाय आपटणें इत्यादि इतर पात्रांत असणारे दोष ग्यारिकच्या अभिनयांत नसून, क्षीण झालेला, दुर्दैवी! परंतु मी राजा आहे हें तो प्रेक्षकांस जाणवीत असे. मनोविकार व्यक्त करण्यांत धिमेपणा, अनिश्चित मुद्रा, अनिश्चित कृति, सर्व गोष्टींची विस्मृति, परंतु आगली मुलगी आपल्याशीं कृतज्ञ झाली याबद्दल व तिच्या निर्दयपणाबद्दल आपल्याला पूर्ण स्मृति आहे, या गोष्टी त्याच्या अभिनयांत व्यक्त दिसत असत. या दोघांची लियरची भूमिका पाहून लोक तुलना करून असें म्हणत असत कीं, “ब्यारी हा रोमरोमांगणिक राजा दिसतो, परंतु ग्यारिक हा रोमरोमांगणिक राजा लियर दिसतो.”

It was said for Barry that “he was every inch a King” for Garrick that “he was every inch a King Lear.”

लियरच्या भूमिकेसंबंधाने वरील दोघां नटांच्या भक्तांनीं पुढील चुटके लिहिले आहेत. हे चुटके लियरच्या नाटकाचे प्रयोग होत असत, त्या वेळेचे टीकात्मक आहेत.

The town has found out different ways
To praise the different Lears.
To Barry they give loud huzzas.
To Garrick only tears.

2

Critics attend and judge rival Lear.

While each commands applause and each
your tears.

Then own this truth, well he performs his
part

Who touches even Garrick to the heart.

ज्या अर्थी ग्यारिकच्याही अंतःकरणाला व्यारी आपल्या लियरच्या भूमिकेनें द्रव आणीत असे त्या अर्थी व्यारीची भूमिका सरस होते असे त्यांच्या भक्तांनीं म्हटलें आहे. या तुलनेत व्यारीचें अभिनयकौशल्य जितकें दिसून येतें तितकीच ग्यारिकची गुणग्राहकताही दिसून येते. ग्यारिक, व्यारीच्या इतर भूमिकेबद्दलही प्रशंसा करित असे.

या दोघां नटांसंबंधानें एके ठिकाणीं असें म्हटलेलें आहे कीं—

“व्यारीचें नांव पाण्यावर लिहिलेलें आहे व ग्यारिकचें संगमरवरी दगडावर खोदलेलें आहे.”

[Is not Barry's name writ in water, and
Garrick's in Marble.]

अभिनयपटुत्व

ग्यारिक राजकारणांत पडल्याचें त्याच्या चरित्रावरून दिसत नाही; परंतु राजकारणी पुरुषाप्रमाणें त्याचे उद्गार मात्र वाचावयास मिळतात. त्यानें एके प्रसंगीं म्हटलें आहे कीं, “राजा एखाद्या मूर्खाला उद्धा पाहिजे त्या अधिकाराच्या जागेवर नेसूं शकेल; परंतु नट उत्पन्न करणें हें एक ईश्वरच करूं शकतो.”

Sir, the King (God bless him) can make
any fool an officer, but it is only Almighty
that can make an actor.

ग्यारिकला अभिनयविद्येचें फार महत्त्व वाटत होतें. आपण आहोंत तें नाही असें भासवावयाचें, व नाहीत ते आहोंत असें प्रेक्षकांच्या अंतः-

करणावर बरोबर त्रिंवावयाचें हें खरें अभिनयपटुत्व आहे.* खऱ्या अभिनयपटुत्वाला मानवी स्वभावाची ओळख लागते. नटांच्या पुढें मनुष्य-स्वभावाची सर्व सृष्टि खुली असते. कल्पना-सृष्टीपासून असो किंवा प्रत्यक्ष समाजाशी दळण-वळण ठेवण्यापासून असो, नटांनीं आपल्या अंतःकरणांत निरनिराळ्या मनोविकारांचे संस्कार साठविले पाहिजेत व तेच त्यांच्या अभिनयपटुत्वाला साहाय्यकारी होतात. नाट्य-सृष्टींत शिरल्याबरोबर ग्यारिकनें मानवी स्वभावाची ओळख करून घेतली होती. नटांच्या पश्चात् त्यांच्या कृतीचें प्रत्यक्ष असें स्मारक कांहींच राखून ठेवतां येत नाहीं. त्यांच्या ह्यातींतच त्यांच्या अभिनय-कौशल्यापासून होणारा आनंद प्रेक्षकांना मिळावयाचा असतो. व त्याबद्दल त्यांनीं त्यांचा गौरव करावयाचा असतो. तसा प्रकार कवि, नाटककार, चित्रकार यांचा नसतो. त्यांची कृति त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या त्यांच्या पात्रतेप्रमाणें राहूं शकते. परंतु ग्यारिकस्मारक्या असामान्य नटांनीं आपलें नांव, जणुं काय, त्याची कृति त्यांच्या पश्चात् प्रत्यक्ष जागृत आहे असें राखलें आहे. नटांचें स्मारक म्हणजे त्यांच्या अभिनय-नेपुण्याच्या आख्यायिका प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लोकांकडून व पिढ्यान्-पिढ्यांच्या चाळणींतून पसरत आलेल्या या होत. ग्यारिकच्या आख्यायिका याच त्याचें स्मारक होय. व या कवि, नाटककार व चित्रकार यांच्या कृतींच्या स्मारकापेक्षां क्षमी योग्यतेच्या नाहींत.

नटानें एका क्षणांत रंगभूमीवर मिळविलेली वाहवा व नाटकाच्या रात्रीं त्यांचा झालेला जयजयकार हा एखाद्या अत्युत्तम चित्रकाराची कृति पाहून होणाऱ्या आनंदापेक्षां अधिक आहे. ज्या नटानें प्रेक्षकांच्या अंतःकरणाला द्रव आणला आहे, किंवा त्यांना पोटा धरधरून हंसविलें आहे व आपल्या मागून येणाऱ्या पात्राबद्दल प्रेक्षकांची आतुरता न ठेवतां

* हेनरी आर्यव्हिग्ननें अभिनयाचें तत्त्व असें सांगितलें आहे कीं, अभिनयांत आत्मस्फूर्ति पाहिजे. अभिनयाकरितां करावे लागणारे प्रत्येक प्रयत्न हे स्वाभाविक आहेत असें दिसलें, म्हणजे त्या त्या भूमिकेशीं तादात्म्य झालें असें समजावें. The essence of acting is its apparent spontaneity. Perfect illusion is attained when every effect seems to be an accident.

आपल्याकडेच त्यांची अंतःकरणवृत्ति वेधून ठेवली आहे, अशा वेळीं त्या नटाला ज्या उत्कट आनंदाच्या भावना होत असतील त्यांचें वर्णनच करता येत नाहीं. उत्तम नटाच्या भोंवतीं एक प्रकारची मोहकतेची प्रभा चमकत असते; तिच्याकडे प्रेक्षकांची दृष्टि असते. एखाद्या राजाची स्वारी निघाली असतांना नागरिकांचे डोळे आपल्याकडे लागून राहिले आहेत हें पाहून त्याच्या अंतःकरणांत जी भावना उत्पन्न होत असेल तीच भावना, आपल्यामुळें रंगभूमि गजबजून गेली आहे व सर्व प्रेक्षकांचे कान, दृष्टि व अंतःकरण हीं आपल्याकडे लागून राहिलीं आहेत हें पाहून नटाची होत असली पाहिजे; व अशा वेळीं त्याला स्वतःबद्दल धन्यताही वाटत असली पाहिजे. ग्यारिक आपल्या अभिनयानें प्रेक्षक कसे तन्मय होतात हें अनुभवीत होता. त्यानें ज्या ज्या नाटकांतून आपल्या कसबाची कमाल केली, त्या त्या नाटकांतील नुसतीं वाक्यें पुस्तकांतून वाचलीं तर काहीं कल्पना करता येत नाहीं; परंतु त्याचे चरित्रकार तीं वाक्यें देऊन त्या ठिकाणीं आपल्या अभिनयानें प्रेक्षकांस तो थक करीत असें म्हणून सांगतात. प्रत्यक्ष पाहाणाराच्या अंतःकरणावर त्या वेळीं त्या वाक्याचा ठसा कायमचा उठला असला पाहिजे; म्हणूनच तीं वाक्यें परंपरेनें त्याच्या चरित्रांत आलीं आहेत. त्याच्या बहुतेक चरित्रकारांनीं “ रिचर्ड दि थर्ड ” नाटकाच्या पांचव्या अंकातील चौथ्या प्रवेशांत, रिचर्ड घाबरलेला येत आहे त्या वेळेचें—

(A horse! a horse, my kingdom for a horse!)

“ माझा घोडा आणा! माझा घोडा आणा! त्याकरितां माझें राज्य देखील देण्यास मी तयार आहे.” हें वाक्य दिलें आहे. हें वाक्य वाचण्यांत अगदीं साधें दिसतें; परंतु हें उच्चारतांना ग्यारिकच्या एकंदर अभिनयाचा, मुद्रेचा व उच्चाराच्या स्वरांचा (intonation) परिणाम प्रेक्षकांच्या मनावर काहीं विलक्षण झाला असला पाहिजे. त्याशिवाय या वाक्याला ऐतिहासिक महत्त्व आलें नसतें.

ग्यारिकच्या अंभीं अभिनय-पटुत्व पूर्ण होतें, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्याचें अनुकरण हुबेहुब करून दाखविणें हीही कला त्याच्या ठिकाणीं पूर्ण होती. एक मनोविकार बदलून एकदम दुसरा दाखाविणें ही गोष्ट त्याला सहजा-

सहजां करून दाखवितां येत होती. त्याच्या मुद्रेंत जे फरक होत असत ते अंतःकरणापासून होत असत. कोणत्याही मनोविकारांत तो अतिरेक करीत नसे. चर्चिल नांवाच्या एका टीकाकारानें त्याच्या अभिनयाविषयीं असें म्हटलें आहे कीं—

Each start is nature and each pause is thought.

[त्याची प्रत्येक हालचाल अंतःकरणांतील विकाराला अनुरूप असते आणि जेव्हां जेव्हां, तो विराम घेतो, तेव्हां तेव्हां तो काहींतरी विचारांत असतो.]

ग्यारिकच्या चरित्राचें महत्त्व त्याच्या अभिनयपद्धतेवर आहे. आमच्याकडे उदाहरणार्थ दाखविण्याला सर्वांगानें पूर्णत्वाला पोचलेला नट कोणीच नाही, म्हणून ग्यारिकच्या अभिनयाचें जितकें विस्तृत वर्णन देतां येईल तितकें महाराष्ट्रीय नटाच्या दृष्टीनें अवश्य आहे. ग्यारिकचे मनोविकार आणि मुद्राविर्भाव हीं दोन, लोहचुंबकांप्रमाणें प्रेक्षकांची चित्तवृत्ति खेंचून धरीत असत. कित्येक नटांना नाटकाची तालीम चालली असतां आपल्या भूमिका रंगभूमीवर करावयाच्या तशा करून दाखविण्याची लाज वाटते. आम्ही नाटकाच्या वेळीं करून दाखवूं, असें ते सांगत सुटतान. अशा नटांबद्दल ग्यारिकचे उद्गार ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहेत. तो म्हणजे कीं, “ एखादें टेबल, खुर्ची किंवा संगमरवरी मूर्ति यांच्याशीं, मी एखाद्या सुंदर अप्सरेबरोबर भाषण करावयाचें त्याप्रमाणें प्रेमाविषयक भाषण करीन. ज्या नटाला दुसऱ्या वस्तूवर तद्रूपतेची कल्पना करतां येत नाही तो नटच नाही व पुढें कधीं होणार नाही. ज्या नटाला मनोविकार व्यक्त होण्याकरितां खऱ्या प्रसंगाची आवश्यकता लागते तो नट होण्यास अपात्र आहे स्वतः माझ्यासंबंधानें मी असें सांगतां कीं, एखाद्या खांब्याला देखील माझ्यासमोर एखादी सुंदर अप्सरा आहे असें समजून त्या प्रसंगाला योग्य अशा मनोविकारानें व अविर्भावानें मी भाषण करीन.”

चारचौथां मंडळींत असतांना एखाद्या नाटकांतला प्रवेश, ग्यारिक साध्या पोषाखांत, खऱ्यासारखा करून दाखवीत असे. म्याबूथ नाटकांतलें Dagger scene—खंजिराचा प्रवेश, तसेंच ज्या प्रसंगावरून त्यानें लियरची भूमिका तयार केली होती तो, म्हाताऱ्याची मुलगी

खिडकींतून पडली तो प्रसंग व म्हाताऱ्याचा दुःखातिरेकाचा देखावा हे दोन प्रसंग पॅरिस येथें त्यानें इतके हुबेहुब करून दाखविले कीं, ते पाहून जमलेली मंडळी आश्चर्यानें थक्क होऊन गेली. या जमलेल्या मंडळींत क्लेरान नांवाची फ्रेंच नटी होती, तिनें एकदम उठून ग्यारिकला आपल्या बाहुपाशांत कवटाळून धरलें व त्याचें प्रेमानें चुंबन घेतलें. ग्यारिकची वायको जवळच होती, तिच्याजवळ जाऊन तिला ती म्हणाली, “क्षमा करा, माझ्याच्यानें राहवलें नाहीं.” यांत विशेष गोष्ट ही कीं, जमलेल्या मंडळींत इंग्लिश भाषा न जाणणारेही होते; परंतु लुसत्या अभिनयानेंच त्यानें त्यांच्या मनावर परिणाम केला.

ग्यारिक रंगभूमीवर येऊं लागला म्हणजे, आपली भूमिका काय आहे हें तो लोकांस जाणवीत असे. प्रथम सावकाश पावलें टाकीत येऊन मग काहीं वेळ विचारांत थांबत असे. त्या वेळच्या त्याच्या मुदेवरून आतां याच्या तोंडून काय उद्गार निघतील याची कल्पना प्रेक्षक विनम्र करीत असत. जमजसे त्याचे मनोविकार बदलत जात, तसतसा त्याचा आवाज व त्याची मुद्रा बदलत जात असे. हॅम्लेट नाटककर्ताला मुनाच्या प्रवेशांत, तो इतके भेदरल्यासारखें दाखवी कीं, प्रेक्षकांना आपण खरोखरच भुताच्या समोर आहोंत कीं काय असा भास होई. प्रथम तो आश्चर्यचकित होऊन स्तंभासारखा उभा राही. त्याचा चेहरा फिक्का पडे, कांपत व हलक्या स्वरांत तो भाषणाला पुरुवात करी, व भीतीनें व क्राने तो भुताला प्रश्न विचारी. एक हॅम्लेटच्या भूमिकेवरून निरनिराळें विकार व्यक्त करून दाखविण्याची कला त्याच्या अंगी किती बाणली होती या बद्दल लोकांची खात्री झाली होती.

ग्यारिकचा मुख्य गुण म्हटला म्हणजे, मनापासून आपलें काम करावयाचें मग त्याकरितां स्वतःला कितीही कष्ट पडले तरी चिंता नाहीं लोकांना प्रसन्न करण्यांत तो आपली पराकाष्ठा करीत असे. एकदां रंगभूमीवर आला म्हणजे, स्वतःच्या सर्व मनोवृत्ति तो आपल्या कर्त्यांत ठेवून नंतर भूमिकेच्या मनोवृत्ति असतील त्यांच्या ताब्यांत जाई. अभिनय करण्यांत तो रंगून जात असे; परंतु त्याला स्वतःला त्या अभिनयाची क्रमणूक होत नसे. रंगभूमीवर येण्यापूर्वी, मला स्वतः-

बद्दल काळजी वाटली नाही, असें कधीच झालें नाही, असें तो आपल्या मित्रांजवळ म्हणत असे. स्वतःच्या बुद्धीबद्दल त्याला फाजील विश्वास नसल्यामुळे व स्वभावांत शांतपणा असल्यामुळे, नवेपणीं जसे तो आपल्या भूमिकेबद्दल परिश्रम करीत असे तसेंच शेवटपर्यंत घेत असे. प्रयोगाचे दिवशीं तो कोणाचीही भेट न घेतां आपल्या भूमिकेबद्दल चिंतन करीत असे. प्रयोग चालला असतांना इतर नटांशीं गप्पागोष्टींत न मिसळतां एकटा, रंगभूमीवर काय चाललें आहे, इकडे लक्ष देऊन असे. आपण रंगभूमीवर असतांना, आंत गडबड चाललेली त्यास खपत नसे. एकदा तो रंगभूमीवर असतांना जान्सन व मरफी नांवाचा एक नट व नाटककार बुईंगमध्ये बोलत बसले होते. आंत आल्यावर तो त्यांना म्हणाला कीं, “तुम्हा इतक्या मोठ्यानें बोलत होतां कीं, माझे अवधान माझ्या कामाकडे राहिलें नाही व त्यामुळे माझे मनोविकार मला व्यक्त करून दाखवितां आले नाहीत.” जान्सन, म्हणजे “निस्पृहस्य तृणं जगत्” अशांतले अमत्. ते ग्यारिकला म्हणाले, “तुम्हां नाटक्यांना कसले आले आहेत मनोविकार !”

नव्या प्रयोगाच्या रात्री ग्यारिक अगदीं अस्वस्थ असे. फिलिंडग नांवाच्या नाटककाराचें नाटक चाललें असतांना प्रेक्षक टाळ्या पिटूं लागले; तेव्हां ग्यारिक त्याला म्हणाला, “मी सांगत नव्हतां ? हा प्रवेश तुम्ही गाळून टाका म्हणून, आतां माझे कामाकडे लक्ष लागणार नाहीं इतकें या लोकांनीं मला घाबरून सोडलें आहे.” काम करीत असतां, कोणीं मध्ये व्यत्यय आणला तर त्याला खपत नसे. तो म्हणे, “प्रेक्षक चित्रासारखे बसले म्हणजे झालें, मला त्यांच्या पसंतीच्या टाळ्यांची कांहा किं त नाहीं.”

ग्यारिक रंगभूमीवर असला म्हणजे प्रेक्षकांचें सर्व लक्ष त्याच्याकडे जात असे. नटांनें सर्व प्रेक्षकांचें लक्ष आपल्या एकटाकडे आकर्षून घेणें, यांत त्याचें कोशल्य आहे खरें. परंतु रंगभूमीवर असलेल्या इतर नटांकडे दुर्लक्ष होणें ही गोष्ट विशेषशी चांगली नाहीं असेंही काहीं टीकाकारांचें मत आहे; परंतु हा दोष नटांपेक्षा प्रेक्षकांचाच अधिक असतो म्हटलें तरी चालेल. कारण रंगभूमीवर असलेल्या सर्व नटांच्या हालचालींकडे लक्ष असणें हा प्रेक्षकांत सावधानपणा जरूर पाहिजे आहे.

ग्यारिकनें शक्य तितके आपल्या संग्रहीं उत्तम नट बाळगले होते. एकमेकांशीं संघटन वाढविल्यानें नटांची कल्पनाशक्ति वाढते, एकमेकांची योग्यता कळून येते व आपले दोष आपल्यास कळून येतात. चांगले नट एके टिकाणीं जमविल्याचा हा फायदा आहे, असें ग्यारिक समजत असे. लोकांची अभिरुची सुधारण्याकडे या नटांचा त्याला चांगला उपयोग करता आला.

ग्यारिकचे टीकाकार

ग्यारिकचें चरित्र वाचतांना त्याच्या नाट्यपट्ट्याचें जसें आपणास कौतुक वाटूं लागतें, त्याप्रमाणें त्याच्या नाट्यपट्ट्याचें वर्णन करणाऱ्या त्याच्या टीकाकार लेखकांच्या मार्मिकतेचेंही कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. नटांची योग्यता प्रेक्षकांच्या मार्मिक कसोटीवर घांसली तरच समजणारी असते. म्हणून प्रथम मार्मिक प्रेक्षकांसुळें ग्यारिकसारखे इतिहासप्रसिद्ध नट उदयास आले किंवा ग्यारिकनें आपलें नाट्यनैपुण्य दाखवून प्रेक्षकांत मार्मिकपणा उत्पन्न केला हा प्रश्न करावासा वाटतो. त्याच्या वेळीं नाटकगृहांत टीकाकार प्रेक्षक बसण्याचें 'पिट' म्हणून एक विवक्षित स्थळ असे. नाटक पाहिल्यावर ते आपलीं मते आपल्या नांवांनीं प्रसिद्ध करीत असत. ॥ हें टीकात्मक वाङ्मय नटांच्या कल्पनाशक्ती

॥ इंग्लंडमधील नाटकगृहांची रचना कशी असते व टीकाकार प्रेक्षकांची बसण्याची स्वतंत्र सोय कशी असते याचें वर्णन एका इंग्रजी पुस्तकांत वाचण्यांत आलें तें हें—

“The boxes were kept for the people of rank and condition, the pit, the centre of criticism was crowded with young merchants, barristers, and students; few women were seen there. It was all left to the professional critics. These sat gravely and listened to the piece, and after it was over, adjourned to the coffee houses, where strangers sat in adjoining boxes, and listened reverently to the criticisms and discussions given publicly for the benefit of the whole room.”

वाढविण्याला फायद्याचें असे. ग्यारिकची आपल्यासमोर मार्मिक व रसज्ञ प्रेक्षक असावेत अशी इच्छा असे. यासंबंधानें अशी एक आख्यायिका आहे कीं, एका प्रसंगीं एका शहरांत कोणीं गृहस्थानें त्याला, प्रेक्षकांना उद्देशून भाषण करण्यास सुचविलें. परंतु तेथील प्रेक्षक अगदीं खेडवळ होते. त्यांना पाहून ग्यारिकनें भाषणास सुरवात केली ती अशी:—

“Ye sons of iron, copper, brass and steel, who have not heads to think, nor hearts to feel—”

[हे लोखंड, तांबें, पितळ आणि पोलाद इत्यादि जड धातूंच्या निर्विकार व शून्यहृदय पुत्रांनो—]

हें भाषण पुढें चालणार तों त्या गृहस्थानें ग्यारिकला थांबवून विचारलें, “या भाषणाचा अर्थ काय ?” तेव्हां ग्यारिकनें उत्तर दिलें कीं, “जर माझ्या भाषणाचा प्रेक्षकांच्या मनावर काहीं परिणाम होण्यासारखा नाहीं असें मला दिसत आहे, तर अशांपुढें भाषण करण्यापासून फायदा काय ?”

ग्यारिक प्रेक्षकांकडून वाहवा मिळविण्याच्या कामांत फार अधाशी असे, असें त्याचे टीकाकार म्हणतात. नाटकगृहांत प्रेक्षकांकडून व टीकाकारांकडून टाळ्यांचा वर्षाव जरी झालेला असला तरी पुन्हा तो अगदीं कोन्याकोपन्यातल्या एकाद्या हुजऱ्याकडे किंवा लहानशा सुलाकडे दृष्टि फेंकून त्याच्यावर आपल्या भूमिकेचा काहीं परिणाम झाला आहे कीं नाहीं हें पाहात असे. आपण काय दाखवितों हें सामान्य मनुष्याला सुद्धा समजलें पाहिजे याबद्दल तो दक्ष असे.

नाट्यविषयक इतिहासांत टीकाकार-वर्गांत चर्चिल, ली हंट, डिडवीन यांचीं नांवां वरचेवर वाचण्यांत येतात. त्यांनीं ग्यारिकचें वर्णन अनेक ठिकाणीं केलें आहे, त्यावरून ग्यारिकचें नाटक-कुशलत्व जसें दिसून येतें तशी त्याच्या टीकाकारांत नाटक पाहाण्याची विद्या कशी होती हेंही समजून येतें.

चर्चिल या टीकाकारानें, ग्यारिकच्या अभिनयाचें पुढील वर्णन केलें आहे:—

“If manly sense, if nature link'd with art;
If thorough knowledge of human heart;

If power of acting vast and unconfin'd
 If fewest faults with greatest beauties join'd
 If strong expression, and greatest powers
 which lie

Within the magic circle of the eye;
 If feelings which few hearts like his can know,
 And which no face so well as his can show;
 Deserve the preference; Garrick take the chair
 Nor quit it, till thou place an equal there.

[जर बुद्धिमत्ता, ज्याशीं कलेचें संमेलन झालें आहे असा स्वभाव-सिद्ध गुण, मानवी अंतःकरणचें पूर्ण ज्ञान, अभिनय दाखविण्याची विशाल आणि अप्रतिबद्ध शक्ति, 'एकोहि दोषो गुण सन्निपातो', या उक्तीप्रमाणें अल्पदोष व गुण-समुच्चयाची त्याशीं सांगड, स्पष्ट मुद्राविर्भाव, नेत्राच्या मोहक वर्तुळांतील प्रखर तेज, इतर ठिकाणीं क्वचित् दिसणारी अंगची सहृदयता-जी फार थोड्यांना आपल्या मुद्रेवर दाखवितां येईल-इत्यादि इत्यादि सर्व गुणांना काहीं महत्त्व असेल तर, अशा गुणांनीं भूषित असा, ग्यारिक तूंच एक आहेस. व जोपर्यंत तुझ्या समानधर्मा तुझें सिंहासन घेण्याला योग्य असा उत्पन्न झाला नाही तोपर्यंत तू हें सिंहासन सोडूं नकोस.]

ग्यारिकच्या नजरेत प्रेक्षकांना निरनिराळे मनोविकार दिसत असत त्याच्या एका टीकाकारानें यासंबंधानें जें वर्णन केले आहे, त्यांत टीकाकाराचीही कुशाग्र दृष्टि दिसून येते. तें वर्णन हें:—

“एका प्रयोगांत ग्यारिककडे बघिर मनुष्याची भूमिका होती. अर्धवट बघिर माणसें मोठीं चाणाक्ष असतात. पुरें एकावयास तर येत नाहीं; परंतु दुसऱ्याचें बोलणें ऐकण्याची इच्छा-तिच्यांतच दुसरा काय बोलला तें आपल्याला समजलें हें दाखविण्याची लकब; परंतु पाहिजे तितकें एकावयास मिळालें नाही म्हणून निराशा-इतक्या क्रिया-अभिनयानें व मुद्रेन दाखविणें किती कठीण असेल? व या गोष्टीचें शब्दांनीं चित्र वठवून देणें ह्याहीपेक्षा

कठीण आहे. दृष्टींत जडपणा व उल्हास हे दोन्हीही विकार, गोंधळलेली मुद्रा-परंतु तिच्यांत थोडासा पाणीदारपणा-त्यांत किंचित् भूर्खपणाची झाक, या क्रिया व आविर्भाव ग्यारिकनें दाखवून प्रेक्षकांत आचंबा उत्पन्न केला. परंतु टीकाकार म्हणतो कीं, “हें सर्व वर्णन मूळ कृतीच्या दहाव्या हिशानें तरी माझ्याकडून शब्दांत उतरलेलें आहे कीं नाहीं. याची मला शंका आहे.”

दुसरा एक टीकाकार ग्यारिकचे अभिनय पाहून म्हणतो कीं, “मी लंडन येथें दोन वर्षे होतो, तेव्हां ग्यारिकचें नाटक पाहाण्यास नेहमीं जात असें. त्याचा अभिनय पाहून मला इतका आनंद होत असे कीं, रेशमाच्या दोरीनें तो मला नाटकगृहाकडे खेंचून नेतो कीं काय, असा मला भास झाल्याप्रमाणें होई. त्याच्या ‘किंग लियर’ नाटकांतील लियरच्या भूमिकेचें वर्णनच करतां येत नाहीं.” टीकाकारानें लियरच्या दुसऱ्या अंकांतील चौथ्या प्रवेशांतील भाषणामधून एका वाक्याच्या अभिनयाचा उल्लेख केला आहे. तें वाक्य हें—

“I will do such things—What they are
Yet I know not.”

टीकाकारानें या वाक्याचा पूर्वापार संबंध दिला नाहीं. म्हणून वरील वाक्याचा ओघ समजण्याकरितां मुळांतील लियरचें या प्रसंगाचें समग्र भाषण येथें दिलें आहे:—

“O reason not the need : our basest beggars
Are in the poorest thing superflous:

.....
.....

बोलतां बोलतां त्याच्या अंतःकरणाचा क्षोभ परमावधीला गेला व त्यांत तो आपल्या मुलींना म्हणतो आहे:—

No you unnatural hags

I will have revenges on you both

That all the world shall—I will do such things—
What they are, yet I Know not;

याच्यापुढचें वाक्य-but they shall be

The terrors of the earth.....*

बोलण्याचें त्याला भान राहिलें नाहीं; परंतु या विशिष्ट वाक्याच्या अभि-
नयाचा परिणाम प्रेक्षकांच्या मनावर इतका काहीं झाला कीं, त्यांचा
हृदयाला तो भिनला. टीकाकारानें तेवढेच उद्गार चरित्रांत दिले आहेत.

चार्लस डिडवीन नांवाचा एक टीकाकार होऊन गेला. (१८४६-
१८९४). त्यानें म्हटलें आहे कीं, ग्यारिकची मुद्रा म्हणजे तिच्यावद्दल
पाहिजे ती कल्पना करावी अशी आहे. वृद्धपणाला म्हटलें तर त्याला
शोभणारी आहे. तरुणपणाला शोभणारी आहे. तिच्यावर वैभव शोभा
देईल व दारिद्र्याचेंही हुबेहुब चित्र तिच्यावर उमटलेलें दिसेल. हाच
टीकाकार असोही आणखी म्हणतो कीं, ग्यारिक रंगभूमीवर असो, बाहेर
असो, एकटा असो, किंवा मंडळींत असो, कोणत्याही अभ्यासांत, कामांत
असो किंवा धंद्यांत असो; सारांश, कशाही रीतीनें गुंतलेला असो, तो नख-
शिखांत नट आहे. जसा पोप हा आजन्म अंतर्बाह्य कवि आहे-Nothing
but a poet-तसा ग्यारिक हा अंतर्बाह्य नट आहे.-Nothing but
an actor.

ग्यारिकच्या अभिनयासंबंधानें नटवर्गाकडूनही स्तुतीचे उद्गार आले
आहेत. एका प्रसिद्ध नटानें म्हटलें आहे कीं,—ग्यारिकची काठीसुद्धी
लियरच्या भूमिकेंत आपलें कसब दाखवीत असते.

* किंग लियर नाटकाचें थोडक्यांत कथानक असें आहे कीं, लियरनें आपलें
राज्य दोघां मुलींत वाटून दिलें होतें. त्याला तीन मुली होत्या; परंतु दोघीनीं
आमची प्रीति तुमच्यावर सर्व दृश्य अदृश्य वस्तूंद्दन अधिक आहे असें
सांगितलें व तिसरीनें माझी प्रीति मुलगी म्हणून बापावर व पत्नी म्हणून भर्त्यावर
जितकी असावयास पाहिजे तितकी आहे व राहिल असें सांगितलें; परंतु राजा-
ला दोघी मुलीचें वरकरणी प्रीतीचें भाषण खरें वाटून त्यानें आपलें सर्व राज्य
दोघांत वाटून दिलें. पुढें या दोघी मुली कृतघ्न बनून बापाशीं वेपवां होऊन
त्याची अवहेलना करूं लागल्या. त्यामुळें लियरची चित्तवृत्ति भ्रमिष्टासारखी
झाली व त्या क्षोभांत त्याचें हें वरील भाषण आहे. कै० श. मो. रानडे यांनीं
नाट्यकथार्णव मासिकांत 'अतिपीडचरित' म्हणून याचें भाषांतर केलें आहे.

प्रसिद्ध नाटककार शेरिडन यानें ग्यारिकच्या नाट्यनैपुण्याबद्दल आपला अभिप्राय याप्रमाणें दिला आहे:—

The grace of action, the adapted mien
Faithful as nature to the varied scene;
The expressive glance—whose subtle comment
draws

Entranced attention and a mute applause,
Gesture that marks with force and feeling
fraught,

A sense in silence and will in thought;
Harmonious speech, whose pure and liquid tone
Gives verse a music scarce confessed its own.

[अभिनयाचा मोहकपणा, निरनिराळ्या प्रसंगीना उपयुक्त अशी निसर्गसिद्ध शरीराची ठेवण, आपल्या पाणीदारपणासुळें प्रेक्षकांची तन्मयता व मूकवृत्तीची प्रसन्नता आपल्याकडे ओढून घेत आहे, अशी अर्थबोधकदृष्टि, स्पष्ट मनोविकार, सुगंधपणांत गर्भित अर्थ व विचारांत निश्चितपणा दाखविणारे आवेशयुक्त अभिनय आणि काव्यांत स्वतःसिद्ध संगीताचा भास उत्पन्न करणारें मधुर आणि आर्द्र स्वरांतील सुरस भाषण हे गुण ग्यारिकच्या अभिनयांत आहेत.]

इ० सन १८११ सालच्या 'रिप्लेक्टर' नांवाच्या वर्तमानपत्रांत ग्यारिकच्या वेळीं नाटक पाहिलेल्या एका गृहस्थाचा अभिप्राय प्रसिद्ध झाला होता. तो म्हणतो —

“आजपर्यंत मी नाटकाला गेलों नव्हतों, आज माझी लहर लागली म्हणून करमणुकीसाठीं नाटकाला गेलों. नाटकाला आरंभ होईपर्यंत मी मित्रा बरोबर गप्पा मारल्या; पण पडदा उघडताच मला माझ्या गप्पा थांबविणें भाग पडलें. कारण स्टेजवर मी अशी एक मूर्ति पाहिली कीं, मी चकित झालों. तें डोळ्याचें पाणी व अंगविक्षेप पाहून मी त्या माणसाची विचार-पूस करूं लागलों. तेव्हां मला असें समजलें कीं, नांवाजलेले नट मि० ग्यारिक ते हेच. सुख आणि दुःख हें शब्दांनीं व्यक्त करित बसण्यापेक्षा मुद्देनें व

अंगविक्षेपानें तें वृष्टावृत्तीस आलें पाहिजे. मीं माझ्या प्रियकर मित्राला बोलूं नकोस असें सांगितलें. खरें म्हटलें असता त्याची माझी भेट बरेच दिवसांत झाली नव्हती. मी त्याच्याशीं बोलावयास पाहिजे होतें, परंतु आश्चर्य आणि आनंद होऊन मी समाधानवृत्तीनें ग्यारिककडे बघत राहिलों. प्रेक्षकांत हूं कीं चूं होत नव्हतें.”

एका प्रसिद्ध नटीनें ग्यारिकला लिहिलें होतें कीं, “ज्या वेळेला तुमच्यावर लोकांकडून स्तुतीचा सारखा वर्षाव चालला होता, ज्या वेळीं तुम्हाला फक्त ग्यारिक म्हणून घोणी एक तरुण, देखणा व लोकांचें मन-रंजन करणारा एक नट आहे, असें सर्व स्त्री-पुरुष ओळखीत होते व तुमच्या प्रत्येक कृतीचें व लेखाचें वर्णन करीत होते, त्या वेळची मी-जिला तुम्ही पी. व्ही. म्हणून म्हणत होता, ती-असें सांगूं शकते कीं, तुमच्या अंगीं काय गुण आहेत हें लोकांच्या समजण्यांत आलें नव्हतें व समजण्याची त्यांची पात्रताही नव्हती. ज्यांना स्वतःचें ढोकें नव्हतें अशा मट्ट प्राण्यांच्या डोक्यांत तुमचे विचार घुसविण्याचा प्रयत्न करतांना व तुमच्या हातांतील जादूच्या घणाचे दाव त्यांच्या डोक्यावर घालतांना मीं तुम्हांस पाहिलें आहे; या वेळेची तुमची गंभीरवृत्ति मीं पाहिली आहे; व जेव्हां तुमचे श्रम निष्फळ होत, तेव्हां तुमचा तो मेंदरासारखा शांतपणा सिंहाच्या उग्र स्वरूपांत येतांनाही मीं पाहिला आहे. नटांना वाटे कीं, आमच्या कसबांत आम्ही तयार झालों आहोंत; परंतु त्यांचे गुण प्रसिद्धीस आणण्याच्या कामांत तुम्हाला कशीं कशीं सूत्रें संभाळावीं लागत असत याची कल्पना त्यांना कोटून असणार ?”

ही नटी ग्यारिक रंगभूमीवर असतांना, एका प्रसंगीं आंत उभी होती. ग्यारिकचे अभिनय पाहून प्रसंग असेल तशी रडत असे व संतापत असे. त्याच्या अभिनयाचा तिच्यावर इतका परिणाम झाला कीं, शेवटीं ती संतापून तेथून चालती झाली व म्हणाली, “मेल्यानें आपल्या अभिनयानें मला सतावून सोडलें.”

ग्यारिकच्या हाताखालीं असलेल्या एका नटानें, त्याच्या मृत्यूनंतर असे उद्गार काढलेले आहेत कीं, “ग्यारिकला मी देवासारखा समजत

होतो. याशिवाय त्याच्यासंबंधाने दुसरे काही मला म्हणता येत नाही. मी त्याच्या वेळी जन्मास आलों ही गोष्ट मी माझ्या आयुष्यातील मोठ्या भाग्याची समजत आलों आहे.

ग्यारिककडे जीं टीकांचीं पत्रे येत तीं पत्रे व्यवस्था लावून ठेवीत असे. कांहीं पत्रे ग्यारिकला अभिनय कसा करावा म्हणून शिकवणुकीचीं असत. प्रत्येक पत्रावर तो स्वतःचा शेर मारून ठेवीत असे. 'माझ्या मॅकूबेथच्या भूमिकेवर टीका', 'उत्तर पाठविले' असे शेर त्यावर असत. त्याच्या हाताखाली काम करावयाचें म्हणजे अंगमेहनतच केली पाहिजे असें नट म्हणत असत. तो स्वतः अविश्रांत श्रम करित असे. तेव्हां माझ्या हाताखाली काम करणारांनींही तसेच श्रम केले पाहिजेत असें त्याचें सांगणें असे.

ग्यारिकच्या टीकाकारांनीं त्याला Character actor स्वभावदर्शक नट असें नांव दिलें होतें. तो Romantic actor म्हणजे भावना-प्रधान-अतिशयोक्तीच्या रसाच्या भूमिका करणारा नव्हता. शेक्सपीयरच्या "रोमियो"पेक्षा त्याची "म्याकूबेथ"ची भूमिका चांगली होत असे, असें त्याच्या टीकाकारांचें मत असे. एका बधिर चित्रकारानें असें म्हटलें आहे कीं, "ग्यारिकची मुद्रा म्हणजेच भाषा आहे" ग्यारिकच्या अभिनयानें जितका त्याच्या अंतःकरणावर प्रकाश पडत असे तितका दुसऱ्या कोणत्याही नटाच्या अभिनयानें पडला नाही.

जानसननें त्याच्या अभिनयाबद्दल म्हटलें आहे कीं, "शोक व हास्या-रसातील अभिनयांत निष्णात असा मीं एकच नट ग्यारिक पहिला. भूमिकेची खरी कल्पना घेऊन ती वठवून दाखविणें हाच त्याच्या अंगीं मुख्य गुण आहे."

शेक्सपीयरच्या नाटकांशिवाय दुसऱ्या नाटककारांच्या नाटकांतूनही पुष्कळ भूमिका ग्यारिकनें केल्या; व त्यांत आपलें अभिनयनैपुण्य दाखविलें; परंतु तीं नाटके मराठी भाषेच्या वाचकांना अगदींच अपरिचित असल्यानें त्या नाटकांतील याच्या भूमिकांसंबंधानें या चरित्रांत कांहीं लिहिलें नाही.

नटांस उपदेश

ग्यारिकचें नटांस उपदेश म्हणून केव्हां केव्हां जे उद्गार काढलेले आहेत ते आमच्या नटवर्गानें विचार करण्यासारखे आहेत. कारण आमच्या नटांची दिनचर्या पाहिली तर त्यांच्या डोक्यावर एक दिवस जाऊन दुसरा दिवस उगवतो हें जसें काहीं ओझे असतें. पहिल्या दिवशीं जसां त्यांना खाणेंपिणें, नटणेंसुरडणें याशिवाय दुसरा काहीं उद्योग नसतो, तसाच दुसऱ्या दिवसाकरितांही नसतो. रंगभूमीचें काम (प्रॉक्सीनें) स्वतः पत्रानें करता येत नाहीं ही रंगभूमीच्या सृष्टींत चुकारतद्र नटांच्या दृष्टीनें मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. अशा नटांनीं ग्यारिकचा पुढील उपदेश लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

“ तरुण माणसें आपला वेळ खुशामती लोकांच्या संगतींत व गप्पा-गोष्टी करण्यांत घालवितात, तो न घालवितां त्यांनीं त्यांच्याकडे ज्या भूमिका असतात, त्यांच्यासंबंधानें चिंतन व अभ्यास करण्यांत घालविला पाहिजे. त्यांची एक सबब असते कीं, ‘आम्ही जे चार मंडळींत जातो ते आमच्या फायद्याकरितां जातो’. परंतु ही सबब अगदीं पोरकट आहे, त्यांचा फायदा त्यांनीं जर आपल्या धंद्यांत कीर्ति मिळविली तरच होणार आहे. त्यांनीं आपल्या आळसानें आपलें नांव घालविलें तर ज्यांच्या संगतींत त्यांनीं ख्यालीखुशालींत दिवस घालविले तेच स्नेही प्रथम नटांची संगती सोडतील. नटांनीं लोकप्रीति अंगच्या घामानें व कष्ट करून संपादन केली पाहिजे. ती केली म्हणजे ते कोणत्याही लोकांत मिसळले तरी जे गुणग्राहक आहेत तेच खरे उपयोगी पडतील.”

नट सुशिक्षित कां असावेत, याचें उत्तर पुढील उपदेशांत आहे:—

“ नाट्यकलेचें ज्ञान देणाऱ्या पुस्तकांशिवाय दुसरींही पुस्तकें तुम्हीं वाचलीं पाहिजेत अशी मी तुम्हांस शिफारस करतो. कारण, तुमच्या धंद्याशिवाय इतर गोष्टींचें ज्ञान संपादन केल्यानें तुमचें महत्त्व वाढणार आहे. बहुतेक नट पोपटाप्रमाणें दुसऱ्यानें पढविलेले शब्द पाठ करूनच राहातात; व जसें पोपटाला आपला पिंजरा हेंच काय तें जग आहे असें

वाटत असते, त्याप्रमाणे नटांचे सर्व व्यवहार नाटकाच्या धंद्यापुरतेच असतात. जगांत काय चाललें आहे याचें त्यांना ज्ञान नसतें.”

“पात्रांनीं जो प्रवेश चालला आहे, त्याकडे स्थिरपणानें लक्ष देणें हें अभिनयाचें अंग आहे. आत्मगत भाषण करतांना स्वरामध्यें फेरफार करणें ही मुख्य कला आहे. ही कला भाषण करतांना कोठें विराम घ्यावयाचा व किती घ्यावयाचा याकडे लक्ष दिल्यानेंच साध्य होणारी आहे.”

प्रेक्षकांकडून टाळ्या मिळविण्याविषयीं नट हापापालेले असतात. त्यासंबंधानेंही ग्यारिकचा उपदेश लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे:—

“आणखी एक गोष्ट मला सांगायची आहे, ती ही कीं, प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळविण्याकरितां आपली योग्यायोग्य विवेचकशक्ति व मनोधर्म बदलून त्यांच्या छंदानें चालण्यापेक्षां तुमच्या अंगचे खरे गुण प्रेक्षकांना दाखवा म्हणजे त्यांची अभिरुचि आपोआप तुमच्या बाजूला वळेल.”

किर्येक नटांना आपल्या भाषणांत पदरचीं भाषणें घुसडण्याची संवय असते; हीं भाषणें सर्वकाळ प्रसंगाला अनुरूप असतात असें नाहीं. जेव्हां तीं अनुरूप नसतात तेव्हां तीं रसभंग करतात. यासंबंधानें ग्यारिकचा पुढील उपदेश आहे:—

“Ye actors who act what our writers have writ,
Pray stick to your part and spare your own wit.
For with your own, you unbridle your tongue
I will hold ten to one you are in the wrong.”

[कवीनें जें लिहिलें असेल, त्याला चिकटून राहाणें चांगलें. तेथें आपलें शहाणपण बाजूला ठेवा. तुम्ही आपली जीभ अशी सैल सोडाल तर तुम्ही दहा जरी एकमताचे असाल तरी मी असें म्हणें कीं, तुम्ही प्रमाद करतां आहां.] *

* शेक्सपीअरनें हॅम्लेट नाटकांत नटांस हॅम्लेटकडून जो उपदेश केला तोही असाच आहे:—

ग्यारिकनें एका नटाला पत्र लिहिलें, त्यांत नटांच्या दिनक्रमाबद्दल पुढील उद्गार आहेत—

“ तुम्ही आपल्या धंद्यांत यश मिळवीत आहात, हें ऐकून मला आनंद होत आहे. हें यश कायम राखणें सर्वस्वीं तुमच्यावर अवलंबून आहे. तुमच्यापैकींच एक जुनापुराणा शिपायी गडी या नात्यानें, पूर्वीच्या तरुण होतकरू नटांचा मार्ग कसा चुकला हें मला तुम्हांला दाखवावयाचें आहे. प्रेक्षकांकडून त्यांची स्तुति होत गेल्यामुळें ते शोफारल्यासारखे होत असत व सामान्य प्रतीच्या लोकांकडून खुशामत करून घेण्याची त्यांना संवय लागल्यामुळें खऱ्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होऊन रिकामटेकड्या लोकांच्या संगतींत त्यांचा काळ जाऊं लागला. या वर्तनक्रमामुळें त्यांच्या तुटपुंजा गुणांचा सांठा लवकरच रिता झाला व खाणेंपिणें, गप्पागोष्टी हाच त्यांचा व्यासंग बनला. रंगभूमीवर कसे तरी शब्द आठवून वेळ मारून नेण्याची त्यांना खोड जडली. तुम्हांस मुख्य गोष्ट सांगावयाची ती ही, तुम्हीं या धंद्यांत प्रामाणिकपणानें चालण्याचा उद्देश कायम ठेवा. ज्यांच्याशीं तुम्ही करारानें बांधले गेले आहांत, तो क्षोणत्याही बाहेरच्या फायद्याच्या लालुचीनें मोडूं नका. निश्चितपणा आणि चिकाटी तुमच्या धंद्यांत सावकाशीनें कां होईना; पण खात्रीनें यशच देईल. एका संस्थेंतून दुसरींत जाणें, भटकणें, पोंकळ घमंड बाळगणें या गोष्टी तुमची फसगत करतील, तुम्हांस भ्रमांत पाडतील आणि शेवटीं तुमची सर्वस्वीं नुकसानी करतील हें पक्कें लक्षांत ठेवा.”

ग्यारिकविषयीं लोकमत

इंग्लंडच्या वरच्या वर्गाच्या समाजांत सन १७४० पासून १७८० पर्यंतच्या काळांत, जे मुत्सद्दी, कवि, विद्वान्, गुणी व रसिक पुरुष प्रसिद्ध होऊन

(* मागील टीपेवरून पुढें चालू)

“ Let those that play your clowns speak no more than is set down for them.”

[तुमच्यांत, विदुषकाचें काम करणाराला सांगा कीं, जें काम तुम्हांला नेमून दिलें आहे त्यापेक्षा पदरचें काहीं बोलूं नका.]

गेले, त्यामध्ये ज्याचें नांव ऐकतांच लोकांची जिज्ञासा अधिक जागृत व्हावी असा ग्यारिकाशिवाय दुसरा कोणी प्रसिद्धीस आला नाही. त्याच्या निरगिराळ्या गुणांसंबंधानें अनेक ग्रंथकारांनीं अनेक उदार काढले आहेत. एक ग्रंथकार लिहितो कीं:—

“ग्यारिक कोवळ्या मनाचा होता. त्याची गुणग्राहक दृष्टि असे. त्याच्या दृष्टिपर्यांत कोणतीही गोष्ट येवी, मग ती मनोविकाराची दर्शक असो, अभिनयसूचक असो, किंवा अन्य काहीं असो तिचा ठसा आपल्या मनावर पूर्ण विंबवून घेऊन, नंतर तिचें बरोबर अनुषरण करून तो दाखवीत असे. दुसऱ्यांना आनंद देण्यांत त्याला हर्ष होत असे. आपल्या बुद्धीचा प्रभाव दुसऱ्यांवर पडलेला पाहून तो आणखी दाखविण्या-विषयीं प्रयत्न करण्याची त्याला स्फूर्ति होई. प्रेक्षकसमुदायानें तुडुंब भरलेलें नाटकगृह असो, अमीर-उमराव व रासिक लोक आले आहेत असा मेजवानीचा प्रसंग असो, छोट्या छोट्या मुलांचा मेळा जमलेला असो, मोकळ्या मैदानांत एखाद्या शिष्याचा मुलगा भेटो किंवा कोणा आढ्यता बाळगणाऱ्या माणसाशीं त्याची गांठ पडो, तो त्याच्याशीं सौजन्यान, उदारपणानें—परंतु आपली इभ्रत संभाळून वागत असे. अगदीं निकट सहवासाच्या मित्रमंडळींत असला तरी तिच्याकडून वाहवा मिळविण्याची क्लृप्ति त्याच्यांत असे. तो उत्तम लेखक, विनोदी व रासिकांचा चाहता होता.”

पोप कवीचें मत ग्यारिकची भूमिका पाहून प्रथमदर्शनींच काय झालें हें मार्गें नागितलें आहेच. तो म्हणाला, “याच्या बरोबरीचा नट झाला नाही व होणारही नाही.” †

† ग्यारिकनें प्रथम पोप नाटकगृहांत आलेला पाहिला तेव्हां त्याच्या मनाची काय स्थिति झाली याबद्दल ग्यारिक सांगत असे:

“पोपला पाहून माझे काळीज धडधड करूं लागलें. अंतःकरणाची खळखळ उडाली; परंतु एकप्रकारें माझ्या मनाला उल्हासही वाटूं लागला. मी त्या वेळीं अगदीं तरुण असें व महत्वाकांक्षेच्या शिखराला पोचलों होतो. माझी रिचर्डची भूमिका पाहाण्याकरितां पोप आले आहेत हें पाहूनच मला विशेष आनंद झाला.

जान्सनचें मत केव्हां केव्हां ग्यारिकच्या विसद्ध असे. तरी त्याची योग्यता तो जाणून होता. त्यानें म्हटलें आहे कीं, जे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले, त्यांची कीर्ति त्यांच्यापासून दूर असे; परंतु ग्यारिकची कीर्ति त्याच्या पायाशीं लोळण घालीत होती. कानाशीं दुमदुमत होती व प्रत्येक रात्रीं हजारों लोकांकडून आलेल्या स्तुतीबरोबर त्याच्या उशाशीं खेळत होती. त्याचा प्रवेश मोठ्या लोकांच्या समाजांत, त्याच्या पंक्तीला व त्याच्या अगदीं अंतर्माहालांत झाला तो त्याला आपोआप मिळाला नाहीं, तर त्यानें तो आपल्या कर्तबगारीनें करून घेतला. त्याच्या दराच्यामुळें, त्याची मेहेरबानी संगादन करण्याच्या आशेमुळें व त्याच्याविषयीं आदर असल्यामुळें, त्याच्या हाताखालीं जे लोक घेऊन गेले ते त्याशीं नमून होते. आपल्या धंद्याला जर कोणी भूषण आणलें असेल तर तें ग्यारिकचेंच.”

स्मालेट नांवाचा एक ग्रंथकार लिहितो कीं, ग्यारिकनें आपल्या कल्पकतेनें व शिस्तीनें नाट्यकलेची सुधारणा करून तिला रमणीय स्वरूप आणिलें. या कामांत या धंद्यातील जुन्या पिढींतल्या लोकांना त्यानें फार मार्गें टाकलें. अभिनय, बुद्धिमत्ता. स्वर-भेद, डोळ्यांतील प्रखर जादू, हालचालींत उल्हास व पाणीदारपणा, चालचलणुकींत सभ्यपणा व मुद्रेवरचा मोहकपणा या गोष्टींत तर प्रत्येक राष्ट्रांतल्या धंदेवाल्या लोकांस त्यानें किता घालून दिला म्हटलें तरी चालेल.

एका दरबारी कवीनें त्याला असें म्हटलें होतें कीं, “राष्ट्राला योग्य

[मागील टीपेवरून पुढें चालू.]

ते रंगभूमीला लागून असलेल्या चष्म्यांत (Box) बसले होते. मी रंगभूमीवर आल्याबरोबर त्यांनीं माझ्याकडे जीं रोगून दृष्टि लावली, तिनें विजेचा धक्का बसावा त्याप्रमाणें मला झालें व कांहीं उल्हास व कांहीं भीति यामुळें, आरंभकरतांना माझी थोडीशी धांदलही उडाली; परंतु जशी जशी मी घेतलेली रिव्हि-ची भूमिका खुलूं लागली तसा तसा प्रेक्षकांतून टाऱ्यांचा वर्षाव होऊं लागला व पोपही आपल्या हातानें मला आशीर्वादपूर्वक प्रोत्साहन देत आहेत असें मला वाटूं लागलें.

अभिरुचि लावणें तुमच्यावर अवलंबून आहे. इतकेंच नाही तर राष्ट्र सद्गुणी करणें हेंही तुमच्यावर अवलंबून आहे.”

[A nation's taste depends on you !
Perhaps a nation's virtue too.]

इंग्लंडचा इतिहासप्रसिद्ध मुत्सद्दी पिट, अर्ल ऑफ च्याथ्याम राज्य-कारभारांतून मुक्त झाल्यावर आपल्या वतनवाडीच्या गांवीं ग्यारिकला याहुणचाराकरिता बोलविताना लिहितो:

Leave Garrick, the rich landscape proudly gay;
Docks, forts and navies brightning all the bay;
To my plain roof repair, primeval seat

Come, then, immortal spirit of the stage
Great natur's proxy, glass of every age !
Come taste, the simple life of patriarch of old
Who rich in rural peace ne'er thought of gold.

[ग्यारिक यांस—ज्यांना नाट्यकलेचा अमर आत्मा, विविध मनो-वृत्तींचा प्रतिनिधि व प्रत्येक कालाचा आदर्श असें समजलें जातें, त्यांस विनंति कीं, तिक्डील किल्ले, बंदरे, आरमारे, खवळणारे उप-सागर, रमणीय प्रदेश कांहीं काळ सोडून माझ्या पूर्वजांनीं वैभव व संपत्ति यापेक्षा एकांतवासांतच सौख्य मानलें, त्यांच्या पर्णकुटिके-ला, शांततेच्या सुखाचा आस्वाद घेण्याकरितां तुमचे पाय लागूंया.]

पिटच्या बरोबरीचाच किंबहुना कांकणभर योग्यतेनें जास्त असा दुसरा इंग्लंडच्या इतिहासातील प्रसिद्ध पुरुष व वक्ता एडमंड बर्क याचे ग्यारिकबद्दल असे उद्गार आहेत कीं, तो नट-वर्गांत प्रमुख नट होता. कारण मानवी स्वभावाचें अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण करणारांपैकीं तो एक होता—

He was the first of actors, because he was one of the deepest observers of human nature.*

ग्यारिक डव्ळीन यथे गेला असतांना (?७४६ त्याच्याबद्दल स्तुतीचे लेख वर्तमानपत्रांतून आले होते, त्यापैकीं पुढील एक वाचण्यासारखा आहे-

“ O thou, the Phinix (†) of the age,
The prop and glory of the stage—
Thou Proteus,* that with so much ease
Assumest what charactor you please.”

या वर्णनांत ग्यारिकला रंगभूमीचा आधारस्तंभ व रंगभूमीचे वैभव असें म्हटलें आहे.

डव्ळीनच्या पहिल्या खेपेंत त्याला तेथील लोकांनीं “ रोइयस ” असा किताब दिला होता. Roscious हे नांव पाश्चात्यांच्या पुराणांतील (Scriptural) आहे. नेहमीं ग्यारिकला उद्देशून लिहितांना किंवा बोलतांना या नांवाचा पुढें उपयोग केला जात असे.

Roscious Paris (†) of the stage
Born to please a learned age.

* बर्केनें स्वतः एक शोकपर्यवसायी नाटक लिहिलें होतें. फॉक्सनें (बर्केच्या बरोबरीचा वक्ता) “ हें नाटक तुम्हीं ग्यारिकला दाखविलें होतें काय ? ” म्हणून एकदां विचारलें. त्याचें उत्तर बर्केन दिलें तें हें—“ नाही, जरी मी नाटक लिहिण्याचा मूर्खपणा करून बसलों आहे तरी तें माझ्यापार्शीच ठवण्याचा शहाणपणाही मीं केला आहे.”

† इजिप्शन पुराणांतील काल्पनिक पक्षी. हा शेंकडों वर्षें जगतो. या आख्यायिकेला अनुसरून ग्यारिकला फिनिक्स हें नामाभिधान मिळालें असावें व त्याचें कीर्तिरूप अमरत्व सूचित केलें असावें.

* ही प्राचीन ग्रीक लोकांची सागरदेवता आहे. ही पाहिजे तेव्हां पाहिजे ती आकृति धारण करते अशी त्या लोकांची समजूत होती. ग्यारिक कोणतीही भूमिका सहज करून दाखवीत असे म्हणून याला ‘प्रोटिअस’ असें नांव दिलें गेलें असावें.

† हा एक राजपुत्र होता, पोपच्या ‘इलियड’ काव्यांत याचें नांव आहे.

[“रोड्यस” हा सुधारणेच्या युगांत लोकांचें मनरंजन करण्या-
करितां जन्मास आला आहे]

जान्सननें ग्यारिकच्या अभिनयपटुत्वाबद्दल असें म्हटलें आहे कीं,
“शोकरसांतील व हास्यरसांतील भूमिका करण्यांत निष्णात असा मी
एकच नट-‘ग्यारिक’ पाहिला. भूमिकेची खरी कल्पना घेऊन ती वडवून
दाखविणें हें त्याचें खरें ब्रीद असें.”

वरील मताला अनुरूप असेच उद्गार ग्यारिकच्या एका भक्तानें काढले
आहेत:

How did my swelling bosom glow
To see thy Lear's majestic woe;
And yet, O strange! on the same night,
How did thy “Lying Sharp delight!”

[“Lying Sharp” हें एका नाटकांतल भूमिकेचें नांव आहे.]

एका रात्रीत रसाला परस्पर भिन्न अशा दोन भूमिका करून दाख-
विण्यांत ग्यारिकला अभिमान वाटत असें. प्रथम ‘रोमियो’ किंवा ‘लियर’
सारखी शोकरसाची भूमिका करून दाखविल्यावर अगदीं हास्यकारक
भूमिका तितकीच परिणामकारक करून दाखविणें त्याला सहज गोष्टी-
सारखें वाटत असें.

डिडबॉन या टीकाकाराचा पूर्वीं उल्लेख येऊन गेलेलाच आहेच. यानें
उत्तम प्रतीच्या नटांची व नटींची जी परंपरा लावली आहे, तिच्यांत
पहिला बेटर्टन (१६३५-१७१०) त्यानंतर बूथ (१६८१-१७११) त्यानंतर
काली सिबर (१६६१-१७१७) अशी नाट्यकलेंत निपुण नटांची परंपरा
लावली आहे. तो म्हणतो कीं, हे नट कोणाचें नाहीं कोणाचें अनुकरण
करून प्रसिद्धीस आले होते; परंतु शेक्सपीयरच्या वेळीं उदयास आलेल्या
नटापासून तों ग्यारिक उदयास येईपर्यंत नाट्यकला पूर्णत्वास पोचली
असें म्हणतां येत नाहीं. लोकांना अनुकरण करण्यास योग्य अशी
ग्यारिकचीच नाट्यकृति दिसून आली.

नाटककारांशी प्रसंग

नाटक मंडळीचा मॅनेजर असेल त्याच्या कर्तव्यात नाटककारांशी प्रसंग ही एक महत्त्वाची बाब असते. ही केव्हा केव्हा सुखाची असते व केव्हा केव्हा त्यांशी प्रसंग म्हणजे एक उपाधि होऊन बसते. ग्यारिकच्या काळात शेक्सपीयरच्या नंतर गोल्डस्मिथ व शेरिडनशिवाय कोणीच पुढे आला नाही; परंतु त्यांची नाटकें ग्यारिककडून रंगभूमीवर येण्याचा योग आला नाही. त्याच्या वेळेला खंडीभर नाटककार होते; त्यांच्याबद्दल त्या वेळच्या लोकांची मोठीशी पूज्यबुद्धि असलेली दिसत नाही. कोणा ग्रंथकारानें अशा नाटककारांना barren rascals of the stage—“उथळ टोक्याचे नाटककार” अशी संज्ञा दिली होती. ग्यारिकचा प्रसंग पुष्कळ नाटककारांशी पडत असे. त्यांपैकी रंगभूमीवर दाखविण्याच्या योग्यतेची ज्यांची नाटकें असतील तीं तो परकरीत असे. अशा नाटकांत-सुद्धा त्याला रंगभूमीच्या सोयीकरिता फेरफार करावे लागत असत. जीं त्याला पसंत नसतील, त्यांत काय फेरफार केले पाहिजेत हें तो दाखवून ठेवीत असे. अशा नाटककार-वर्गांत काहीं नाटककार हलाखीत दिवस काढणारे असत, तर काहीं नावारूपाला आलेले असत. (Some known to famine, some known to fame.) यांतच काहीं ग्यारिकला सतावून सोडणारे असत. चरित्रकारांनीं ग्यारिकशीं प्रसंग घटलेल्या नाटककारांचें वर्णन केलें आहे त्यांत बहुतेक अशाच प्रकारचे आहेत.

नाटकाच्या हस्तलिखित प्रति ग्यारिककडे पुष्कळ येत. त्यांची द्यवस्था लावण्याकरितां त्यानें सुद्धा एक मनुष्य ठेवला होता. बहुतेक नाटकें तो गाढीत बसल्या बसल्या वाचीत असे व ज्या नाटकांत आपल्याला काहीं विशेष करून दाखवितां येईल अशीं नाटकें तो पसंत करीत असे. त्याचें असें मत असे कीं, “नाटककारानें नटाला आपली बुद्धि व कल्पकता दाखवितां येईल अशी जागा ठेवावी. सर्व गोष्टी आपणच सांगून ठेवूं नयेत.” अशा नाटककाराला त्यानें Acting dramatist म्हणजे नटानें कोणत्या ठिकाणीं कोणता अभिनय करावयाचा हें सुद्धा

नाटकाच्या प्रतीत सुचवून ठेवणारा नाटककार असे म्हटलें आहे. नाटकाच्या हातीं त्याची भूमिका आल्यावर त्याला आपली करामत दाखविण्याकरितां मोठ्या सोडणारा नाटककार त्याला पसंत असे. नाटककाराचें काम म्हणजे नटापुढें आपण काय लिहिलें असेल तें मांडावयाचें; नंतर तें नटवाचें कसें हें पाहाण्याचें काम नटाचें आहे असे त्याचें मत असे.

ग्यारिकला, शेक्सपीयरच्या नाटकाखेरीज, इतर नाटकांत मनासारखे फेरफार करून तीं नाटके घ्यावां लागत असत. हीं नाटके रंगभूमीवर आणण्याच्या कामांत त्याला पुष्कळ आरोप सहन करावे लागले व पुष्कळ शत्रूही उत्पन्न झाले. एकादें नाटक नापसंत झालें म्हणजे ग्यारिकविरुद्ध पत्रद्वारे टीकांचा वर्षाव होत असे. नाटककारांचा मोठा अपमान म्हणजे त्यांचें नाटक नापसंत होणें हा होय. ज्याला नाटके लिहिण्याची पात्रता नाहीं, त्याला एखाद्या भिकारड्या वर्तमानपत्रांत चार ओळी खरडतां येतात. निराश झालेला नाटककार मग आपली विषारी नांगी वर्तमानपत्रांतून ग्यारिकवर चालवीत असे.* म्हणून ग्यारिक कोणत्याच नाटककाराला होय किंवा नाहीं न सांगतां, त्याला अधांतीं ठेवीत असे. कारण एकाद्या नाटककाराला उमेद यावी याकरितां किंवा त्याचें मन दुखवावें म्हणून “तुमचें नाटक बरें आहे” असें सांगवें तर, त्याच्या महत्त्वाकक्षा, मधाच्या पोंबळ्याभोंवतीं फेऱ्या घालणाऱ्या गांधीलमाशाप्रमाणें, ग्यारिकच्या भोंवतीं घिरट्या घालीत असत. “मग नाटक कधीं रंगभूमीवर आणतां?” असा सारखा नाटककाराचा भुंगा त्याच्या मागे लागावयाचा. किशेकदां मोठ्या लोकांच्या भिडेनेंही त्याला हलक्या प्रतीचीं नाटके स्वीकारणें भाग पडे. त्यामुळेही त्याला मुकसान सोसावी लागत असे.

* महाराष्ट्रीय नाट्य-कलेच्या इतिहासांत “नाट्य-कला-रुकुठार” हें चाड्मयही द्वेषजन्य आहे. यांतील प्रतिपाद्य-विषय रा०रा० श्री. कृ. कोल्हटकर, यांचें “गुप्तमंजुष” नाटक आहे. हें नाटक किलोस्कर मंडळी करीत असे. रा० कोल्हटकरांना इतर नाटककारांत त्या वेळीं प्राधान्य मिळालें होतें, हें यें लेखाचें कारण.

ग्यारिकच्या मागे लागणाऱ्या नाटककार-वर्गांत स्त्री-वर्गही असे-
ह्याचें दर्शन ग्यारिकने मजेदार केलें आहे:—

.....“ Those
Who show their genius in their dress,
Whose inky fingers, unpinn'd cloaths
The slip shod shoe, and snuffy nose,
Denote their wit and sluttishness:
Who with a play, like a pistol clock'd in hand,
Bid managers to stand

कंपनी आपली विद्वत्ता डामडौली पोषाखांत दाखवीत येत. ज्यांचीं
बोटे शार्डने भरलेली, पोषाखाच्या रुंद्या लावल्या आहेत-नाहींत, उंच
टांचेचे बूट घालून, नाकाला तपकर लागली आहे असा आपला तोरा
व गबाळपणा दाखवीत, पिस्तुल प्रमाणें नाटकाचें पुस्तक माझ्याकडे
रोखून मला विचारीत—

स्त्री नाटककार—Deliver sir, your thoughts on this
before you stir.

ग्यारिक—But madam—किंवा—miss—

स्त्री ना—your answer strait, I will not wait—

ग्यारिक—'tis fit you know—

स्त्री ना—I'll hear no reason, Ay or no.

[“हं बोला राजस्त्री, या नाटकाबद्दल तमचें काय म्हणणें आहे तें?”

“परंतु बाईसाहेब—” ग्यारिक बोलूं लागतो.

“नाहीं नाहीं. तुमचें मला स्पष्ट उत्तर पाहिजे. आतां मी थांबणार
नाहीं.” बाई म्हणते.

“परंतु मी काय म्हणतां तें ऐकून तर ध्याल—” ग्यारिक बोलूं लागतो.]

असा प्रकारचीं ग्रंथकारांशीं प्रसंग पडलेलीं उदाहरणें ग्यारिकच्या
चरित्रकारांनीं अनेक दिलेलीं आहेत व तीं ग्यारिकच्या पश्चातही लोकांस
आस्थाधिकेच्या ठिकाणीं उपयोगी पडत असत. स्वतः शेरिडननें काहीं
विषयाच्या ओघानें ग्यारिकसंबंधीची एक आख्यायिका सुमारे २९ वर्षांनीं

पार्लमेंटमध्ये सांगितली. ती वरील गोष्टीप्रमाणेच मनोरंजक आहे. जी १८०१ मध्ये मार्च महिन्याच्या ७ तारखेच्या लंडन टाइम्समध्ये प्रसिद्ध झाली होती. ती ही—

ग्यारिककडे त्याचा एक खेही एक दुःखपर्यवसायी नाटकची प्रन घेऊन आला. ग्यारिकने पुस्तकाची पाने इकडून तिकडून चालून पाहिली. त्या नाटकत त्याला काहीच अर्थ दितेना, म्हणून त्याने ती प्रन त्या गृहस्थाला परत केडी व सांगितले की, या दिशेन तनची बुद्धि चालेल असें मला वाटत नाही. या गृहस्थाला वाटले की, दुःखपर्यवसायी नाटक लिहिण्याकडे माझी बुद्धि चालत नाही असें म्हणण्याचा ग्यारिकचा अभिप्राय असावा. म्हणून त्याने पुढच्या वर्षी आनंदपर्यवसायी पांच अंकां नाटक लिहून तें ग्यारिककडे नेले. तेंही ग्यारिकला पसत पडले नाही. तेव्हा तो गृहस्थ म्हणाला—“हें काय बरें? तम्हीच पूर्वी म्हणालां नाहीं कीं दुःखपर्यवसायी नाटक लिहिण्याकडे माझी बुद्धि चालणार नाहीं. म्हणून मी हें आनंदपर्यवसायी लिहून आणलें.” यावर ग्यारिकने उत्तर दिले—“होय—परंतु ती आनंदपर्यवसायी लिहिण्याकडे चालेल असें मी कधीं सांगितले ?” हें ऐकून तो गृहस्थ संतापून म्हणाला—“तर मग ती रांड चालते तरी कशांत ?” ही आख्यायिका ऐक्यावर पार्लमेंटसभे मध्ये मोठा हंशा उडाला.

गुणदोषविवेचन

ग्यारिककडे मालकी आल्यापासून त्यान एकदर करडा अंमल चुरू केला. यापूर्वी नाटकांतले राजे व राण्या यांच्यावर अंमल म्हणून कोणाचा नसे ग्यारिकने नाटकी संसाराला मोठ्या कुटुंबाची उपमा दिली होती. कुटुंबांत कोणाची आज्ञा न पाळणारीं कांहीं बेगुमान मुलें असतात, तसें या नाटकी-कुटुंबांत, होणी भांडखोर, कोणी दुसऱ्याचा मन्सर काणारे, कोणी असंतुष्ट असावयाचेच; शिवाय आज कोणाचा आवाज बमला आहे, तर कोणाला तार आला आहे, कोणाची हिवाची पाळी आज आहे, तर आज एक गोम्या तालमीला हजर नाहीं, तर दुसरे दिवशीं सोम्या हजर नसावयाचा. या रोज कडकडी असावयाच्या. खेरीज इतर जी पुरुष-बायकांचें खिलार असावयाचें, त्यांच्या तक्रारी विचारूंन नये.

प्रत्येक नटाच्या अंगी स्वतःबद्दल आढ्यता मांडा. काणा म्हणतो, "मालकाला आमची किंमतच नाही. ते आम्हाला पुढे येऊं देत नाहीत." दुसरा म्हणतो. "असलें हलकें काम मी करणार नाहीं." काहीं बायका ग्यारिकर्ची गाठ पडत नाहीं असें पाहून पत्रांनीं त्याला त्रास देत असत. शिवार हा विश्रांतीचा दिवस त्यानें ठेवला होता; परंतु त्या दिवशीं रुद्धी त्याला फुरसत पडूं देत नसत कोणाच्या काहीं, कोणाच्या काहीं तक्रारी असावयाच्याच. एका नटानें म्हटलें आहे कीं, नाटकांतल्या लोकांच्या मिजाशी अजितक्या लवकर व अगदीं क्षुद्रक कारणांनीं बिघडतात, तितक्या दुसऱ्या कोणाच्याही बिघडत नाहीत." (No minds are so soon hurt on the least frivolous occasions as those of the theatre.) नटाच्या खाजगी वर्तणुकांबद्दल ग्यारिकर्चे चांगलें मत नसे. पडद्यांत मधल्या वेळांत असताना तो कधीं दुसऱ्याशीं गप्पा गोष्टी करीत बसत नसे. एकीकडे बसून आपल्या भूमिकेचा विचार करीत असे. या साऱ्या खागणुकीवर त्याच्यावर गर्विष्ठ व वेपर्वा असल्याचा आरोप होता. परंतु याचें खरें कारण तो सांगत असे कीं, "माझ्या भूमिकेची जबाबदारी नाटक चाललें असताना माझ्या मनांत सारखी घोळत असते म्हणून मी एकत्र बाजूला असतों."*

नाटकाच्या वेळीं रंगाच्या पडद्यांत, कोणी पत्र आणून देऊं नये म्हणून ग्यारिकर्ची सक्त ताकीद असे. आपलें चित्त व्यग्र होऊं नये म्हणून त्यानें हा नियम केला होता. नाटकाच्या दिवशीं तो बाहेर जेवणाचें आमंत्रण घेत

* आमच्या नटाला रंगभूमीवरून जरा विश्रांति मिळाली कीं, पडद्यांत त्याच्यामागे फुकट्या तिकिटाच्या प्रेक्षकांची भुंग्यांसारखी गर्दी असते. नटाला पुढील त्याच्या प्रवेशाला भूमिकांचा विचार करावयास फुरसतच ते लोक देत नाहीत या दोस्तांच्या चहापण्याच्या सरबराईत नटांचा वेळ जातो. किलोस्कर मंडळीनें किलोस्कर नाटकगृहाच्या पडद्यामागच्या कितीवर बाहेरच्या मंडळीनें येऊन पात्रास बोलण्यांत गुंतवूं नये म्हणून लिहून ठेविलें होतें; परंतु या सूचनेचा उपयोग फारसा झाला नाही. पारसी नाटक मंडळीतील प्रसिद्ध नट कावसजी खटाव मात्र मधल्या वेळांत स्वतंत्र आपल्या भूमिकेत निमग्न असे. अण्णासाहेब किलोस्करही असेच विचारांत गुंतलेले असत.

नसे व घरींही थोडासाच उपाहार करी. त्या दिवशीं कोणाची भेटही तो घेत नसे. *

दुसरा एक नियम ग्यारिक्च्या वेळच्या प्रसिद्ध नटांना पाळला होता. ते आपलें काम संपल्यावर प्रेक्षकांत न येतां तडक घरचा रस्ता सुधारीत, त्यामुळें आपल्या भूमिकेचा प्रेक्षकांच्या मनावर उठलेला ठसा ते घालवीत नसत. आपले नियम आणि हुकूम बरोबर न पाळणारावर नाराजी दाखविण्याचे ग्यारिक्चे निरनिराळे प्रकार असत. वेळेवर हजर न राहाणाऱ्याचे व गैरवर्तन करणाराचे पगार तो बरोबर कमी करित असे. कोणीं नटानें पगार न वाढविल्याबद्दल व कमी केल्याबद्दल तक्रार केली व “माझ्याबद्दल विचार करा” म्हणून म्हटलें तर त्याचें उत्तर तो असे देई कीं, “अगोदर तूं आपलें काम बरोबर करून प्रेक्षकांस खूष करण्याचा विचार कर म्हणजे मी तुझ्याबद्दल विचार करीन.”

नाटकाच्या तालमीच्या बाबतींत ग्यारिक् फार कडक असे, त्याच्या दृष्टीच्या रोवापुढें, भित्रे व चुकारतट्टू नट कापत असत. कोणी काहीं गोष्ट विचारली तर तिचें उत्तर तो सरळ कधीं देत नसे. “हं”-“पाहूं” “आतांच काय आहे?” “मला वाटतें--” अशा प्रकारच्या तूटक उत्तरानें, किंवा केव्हां केव्हां नुसतें हास्य करूनच त्याला तो बोलवीत असे. तालमीच्या वेळीं एखाद्या दगड मनुष्याला शिकवितांना, त्याच्या अंगावर ओरडून किंवा त्याच्याकडे तिरस्कारानें पाहून, त्याला तो अगदीं घाबरून सोडी, तरी एखाद्या होतकरू नटाला हाताशीं धरून त्याच्याकडून काम करून घेण्याची त्याची हतोटी घेण्यासारखी होती. अशा होतकरू

* भरतमुर्नाच्या नाट्यशास्त्रांत नाटकाच्या दिवशीं उपोषित असावें असा निर्बंध आहे. कोणाची भेट न घेण्याचा नियम किलोस्कर मंडळींतील प्रमुख नट मोरोवा, भाऊराव कोल्हटकर, अण्णासाहेब हे सक्त पाळीत असत. पौराणिक नाटक मंडळ्या खेळाच्या दिवशीं भोजन न करतां खेळ संपल्यावर करीत. संगीत मंडळींनींही हा नियम पाळला होता. परंतु हल्लीं काहीं मंडळ्यांत कित्येक नट रात्रीं जेवून पुन्हा पहाटेही पंक्तीला हजर असतात.

नटाला आपल्याकडे ठेवण्याची सोय नमली तर त्याला तो शिफारसपत्र देत असे.

ग्यारिकच्या स्वभावातील दोष कर्णारानीं, तो कृपण आहे, दुसऱ्या नटांचा मत्सर करतो, त्याच्याकडे कर्णी ग्रंथकार किंवा नट आल तर त्याच्या तोंडापुरतें त्यांना 'होय' म्हणून मागाहून आपले शब्द खरे करीत नाहीं, इत्यादि अनेक आरोप त्याच्यावर ठेविले होते; परंतु हे आरोप उत्पन्न होण्याला मूळ कारणें फितपत असतात. याची कल्पना त्याच्या स्थितींतल्या मनुष्याजिवाय इतरांना होणार न हीं. खरें पाहिलें असतां आपल्या धंद्याच्या भरभराटीकरितां आपले स्वतःचे विचार तो बाजूला ठेवीत असे. त्याचा ह्मंभवहार अगदीं सरळ होता. सारासार विचार पाहून तो वागत असे. इंग्रजी भाषेतील तीन तत्त्वंप्रमाणें—

["To think, to decide, and to act on the moment"]

विचारपूर्वक कर्णतीही गोष्ट प्रसंगाला कारणें हें तत्त्व त्याच्यापुढें नेहमीं असे. कोणतीही बाजू पडती घेऊन काम करून घ्यावयाचें ही त्याच्या स्वभावाची मुख्य गोष्ट होती. एखाद्या धर्मापदेशकानें दिवाणवान्यांत खुर्ची अशी नहीं अशी ठेवावी व टेबल नसें मांडावें म्हणून सुचविलें, तरी तो त्याचें म्हणणें मान्य करी. धंद्याच्या संबंधानें ज्यांच्या ज्यांच्याशीं त्याचा संबंध आला त्यांच्याशीं भांडण्याचेही प्रसंग त्याला पडले; तरी तीं भांडणें तो विसरून जात असे. त्याच्या एक चरित्रकारानें लिहिलें आहे कीं, ग्यारिक मारखा भांडणांत पड खाणारा शत्रु मिळावयाचा नाही. आज जो माझा मित्र आहे, तो कदाचिद् उद्यां माझा शत्रु होईल व जो आज शत्रु आहे तो उद्यां मित्रही होईल अशा दूरदृष्टीनें त्याचा ज्यांच्याशीं संबंध पडेल त्यांच्याशीं तो वागत असे.

लोकांचा चांगलपणा मिळविण्याकरितां कऱ्हां कऱ्हां त्याला तोंडापुरतें त्यांच्याशीं 'होय' 'नाही' म्हणावें लागत असे; परंतु त्यालाच पुढें आपण कऱ्हींतरी बोलून गेलों असें म्हणण्याची पाळी येई. कऱ्हीं उद्वार नोकरीकरितां त्याच्याकडे हेलपाटे घालीत असत, त्यांना ठेवण्याची सोय नसेल किंवा त्यांची तितकी योग्यता नसेल तर त्या वेळीं त्यांना

बोळविण्याची त्याची पद्धत अशी असे: "आतां मला काम आहे, घरांत ग्यारिकवाई वाट पाहत आहे, आतां मंगळवारी या" किंवा "हं! तुमच्या अंगांत करामत आहे, तुमचा आवाजही बरा आहे, मला तुमचें तें भाषण आवडलें, तुम्ही तें समजून कलें परंतु या वेळेला माझ्याकडे संय नाहीं. तुम्हीं आपला पत्ता माझ्या भावांकडे देऊन देवा, जागा झाली म्हणजे तो तुम्हांला कळवील." अशा तऱ्हेचें आश्वासन त्यांना मिळे. हे उमेदवार मग "ग्यारिकनें धंदा सोडला म्हणजे याची जागा मलाच मिळणार आहे." असें मनोरंज्य कृगीत परत जात. या ग्यारिकच्या धरमोडीच्या वर्तनामुळे त्याला झत्रु बरेच झाले होते. ते वर्तमानपत्रांतून त्याच्या विरुद्ध टीका करीत; परंतु तो म्हणे कीं "मी आतां या भांडणांत लक्ष घालण्याच्या पलीकडे गेलों आहे. भांडणें कृगीत वसण्याचें माझे वय नाहीं." त्याच्या समकालीन नटांत त्याचा मत्सर करणारे नट अमन. एकानें म्हटलें आहे कीं. The poison of the honey be is the artist's jealousy (गांधील माझा मध उत्पन्न करतात; परंतु त्यांचा दंश विषारी असतो.) नटांच्या अंगी लोकांचें रंजन कृण्याचा गुण असतो, त्याबरोबर त्यांच्यांत मत्सरविषही भरलेलें असतें. (Professional jealousy is an inevitable element in the player's lot) धंद्यांत एकाेकांचा मत्सर करणें ही घला नटांच्या अंगभूत असते. हे उद्धार धंद्यांतल लोकांच्या अनुभवाचे आहेत. वेळ पडेल तमें वागणें हें ग्यारिकचें धोरण असे. He was more diplomatic than straight forward. ज्याच्यावर बहुजनसमाजाशी दळणवळण ठेवण्याची जबाबदारी असते, त्याला स्वतःचे विचार बाजूला ठेवून कम वागावें लागतें याचा अनुभव प्रत्येक म्याने जरला आहे.

चुकून एखादी मोट्ट करणें, हातावाळच्या किंवा पदरच्या मनुष्याचा उतावळीनें भांडण करणें, किंवा एखाद्याला रागाच्या भरांत काढून टाकणें या मोट्टी आपल्या धंद्याला बाधक आहेत हें तो समजत असे. शेंकडों भासगडी त्याला मिटवाव्या लागत असत व तकारी ऐकाव्या लागत असत. सर्वांनी कट करून कामाला अडथळा घेला तर त्यांच्याचाचू आपले अडेल हें तो जाणून होता. आपला स्वभाव उतावळा आहे हेंही तो जाणून

होता. या सर्व अनुभवावरून त्यानें असें ठराविलें होतें कीं, वेळ पडेल तसें धोरण ठेवून वागणें, लेखी व्यवहार ठेवणें व कोण काय वोलतो व काय करतो, याची अंतस्थ बातमी ठेवणें, या गोष्टींवर आपल्या धंध्याची बळकटी आहं त्याच्या या स्वभावासुळें त्याला त्रास पडत असें असें त्याचे चरित्रकार सांगतात. हलकें लोक या स्वभावाचा फायदा घेऊन घेत असत. अनेक प्रकारच्या स्वभावाच्या मनुष्यांशीं त्याचा जितका निकट संबंध पडत असे तितका नाट्य-सृष्टीन दुसऱ्या धोणाचा पडला नव्हना. तथापि तो आपल्या हाताखालच्या लोकांशीं फार न्यायां वागत असे आपल्या प्रतिस्पर्धी नटांशीं तर तो फारच उदारपणानें वागत असे.

ग्यारिकच्या गुण-दोषांच्या विवेचनांत त्याच्या दोषांचें पारडें जरी खालीं येईल. तरी त्याच्या स्थितींत असलेल्या मनुष्यास तसें वागणेच क्रम-प्राप्त होतें हेंही वाचकांस समजून येईल.

ग्यारिक आणि जान्सन

चरित्राच्या आरंभीं जान्सन व ग्यारिक यांचा गुरुशिष्यत्वाचा संबंध करता होता हें सांगितलें आहेच. हे दोघेही महत्त्वाकक्षेनें आपल्या घराचा उंबरठा ओलांडून बाहेर पडले; तेव्हांपासून ग्यारिकचा जीवमान असे-पर्यंत त्यांचा स्नेहसंबंध कायम राहिला होता. मागील प्रकरणांत जान्सन-संबंधानें मधून मधून उल्लेख आले आहेत. त्यावरून ही स्वारी तोंडाची फटकळ होती हें कळून येतें. ज्या गोष्टीला आपण चांगली असें म्हणावें तिला या स्वारीकडून भलतेंच रूपक मिळावयाचें. धोणी नट कितीही लोकप्रिय असो, त्याच्यावर यांची टीका काहीं विलक्षण असाबयाची. याच्या टीकेचे काहीं मासले वाचण्यासारखे आहेत. प्रत्यक्ष ग्यारिक-संबंधानें त्यांचीं काहीं विलक्षण मते असत. कधीं चांगलें तर कधीं विरुद्ध असा प्रकार दोघांच्या हयातीपर्यंत चालला होता.

एकदां बॉसवेलनें जान्सनला सहज विचारलें: “पिशाच्चाला पाहून हॅम्लेटमध्ये ग्यारिक जसा भेदरल्यासारखें दाखवितो तसें तुम्हाला करता येईल का !” यावर जान्सननें उत्तर दिलें, “मला जरी तमें करता आलें नाहीं, तरी मीच त्या पिशाच्चाला भेवडावीन.” या तत्त्ववेत्त्याचा नटाबद्दल

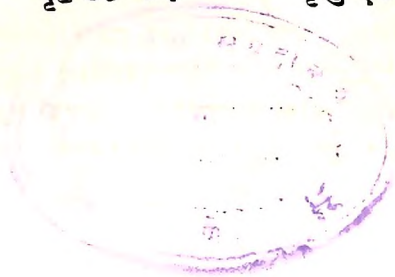
डॉ.-स्याम्युअल जॉन्सन

जन्म १७०९

पृष्ठ ७४-७५

मृत्यु १७८४

बालोद्यान प्रेस, पुणे

असा अभिप्राय असे कीं, दोरावर नाचणाऱ्या डोंबाऱ्यापेक्षा नटीला आपलें डोकें काय अधिक खर्च करावें लागतें ?” ज्यानें शेक्सपीयरच्या नाटकाचें पुनरुज्जीवन केलें असें सर्व इतिहासकार सांगतात. त्याच्याबद्दल ही स्वारी म्हणते कीं, “शेक्सपीयरच्या नाटकांतले एखादें तरी नाटक ग्यारिकनें आरंभापासून शेवटपर्यंत लक्षपूर्वक वाचलें असेल कीं नाही याची मला शंका आहे.”

ग्यारिकच्या विरुद्ध रँबलर मासिकांतून काहीं लेख प्रसिद्ध झाले होते. ते जान्सननें लिहिले असावेत असा त्या वेळीं लोकांचा समज होता. हे लेख अगदीं अनुदारमनाचे व दुराग्रहाचे योक्तक होते; परंतु ग्यारिकनें ते मनावर घेतले नाहीत. इतकेच नाही तर जान्सनबद्दल आपली पूज्य-बुद्धि अनेकवेळां त्यानें व्यक्त केल्याचीं उदाहरणें आहेत. जान्सनला त्यानें एक हातकाठी नजर केली होती व तिच्यावर सोन्याची मूठ बसवून त्या सुठीवर—‘स्याभ्युअल जान्सन यास डेव्हिड ग्यारिक याजकडून’ (१७१०) हा लेख व बाजूला ‘योग्यता असेल त्यानेंच हें भूषण वापरावें’ (Let him wear the laurel who deserves it) हीं अक्षरें खोदाविलीं होती. ही यष्टि एकाकडून दुसऱ्याकडे जात जात शेवटीं १८६४ मध्ये विकण्यांत आली.

प्रिचर्ड नांवाची एक नटी ग्यारिकच्या वेळीं प्रसिद्ध होती. शेक्सपीयरच्या नाटकांतिल तिच्या भूमिकेचें अनेक टीकाकारांनीं वर्णन केलें आहे. परंतु तिच्यासंबंधानें जान्सनची टीका काहीं विलक्षणच आहे. तो म्हणतो कीं, “एखादा चांभार जोडा शिवण्याकरितां कातडें कापित असतो, तें कापतांना जसें त्याला काहींच वाटत नसतें, त्याप्रमाणें प्रिचर्ड ज्या नाटकांत भूमिका करते त्या नाटकाबद्दल तिनें काहींच विचार केलेला नसतो.”

इंग्लंडांतिल एक प्रसिद्ध चित्रकार सर जोशा रेनॉल्ड (१७२३-१७९२) याचा व जान्सनचा एकदां वाद चालला असतां रेनॉल्ड म्हणाला, “ग्यारिक हा मोठ्या योग्यतेचा मनुष्य आहे, नाही ?” यावर जान्सननें उत्तर दिलें तें हें. “दुसऱ्यानें लिहिलेलीं वाक्यें तोंडानें पाठ म्हणणाराला कोणी मोठ्या योग्यतेचा समजत नाही.”

प्रसिद्ध नाटककार व वक्ता शेरिडन याचा बाप थॉमस शेरिडन हाही

एक ग्यारिकच्या वेळेचा बरोबरीचा नट व लेखक होता. इंग्रजी भाषेच्या उच्चार'संबंधाने त्याने काहीं लेख लिहिले आहेत. जान्सनचें यांच्या-बद्दल चांगलें मत नव्हतें. याच्या लेखांबद्दल त्याने म्हटलें आहे कीं, 'एवढ्या विस्तीर्ण देशाच्या भाषेवर असल्या तुटपुंजा लेखाचा काय परिणाम होणार आहे? हे लेख म्हणजे डाव्हरच्या सामुद्रधनीवरून कपाले-च्या बंदरावर उजेड पाडण्याकरितां दीड दमडीची मेणवत्ती जाळणें आहे.' (डाव्हर व कपाले यांच्यामधलें अंतर वास मैलांचें आहे.)

एका गांभीर्य मात्र जान्सनचें मत बरोबर आहे; त्यानें म्हटलें आहे: 'जर्टाना उच्चार कसा करावा, कोणत्या शब्दावर जोर कसा द्यावा, कोठें द्यावा हें माहित नसतें. एकसारखे ते बरळत पडतात. [The players sir, have got a kind of rant with which they run on, without any regard either to accent or emphasis.] आमच्या संगीत नटवर्गांत हा दोष परंपरेनें चालत आला आहे.

अशा तऱ्हेची नटांबद्दल त्याची विरोधी भक्ति असे; तरी पुष्कळ वेळां त्याचे ग्यारिकबद्दल अंतःकरणपूर्वक चांगलेही उद्गार निघाले आहेत व ते लोकमत या प्रकरणांत दिलेले आहेत. इतिहासकार गिवन याच्याशी ग्यारिकसंबंधाने वादविवाद चालला असतांना, जान्सननें म्हटलें आहे कीं, ग्यारिकचा एवप्रकारें मी जो हेवा करीन असें, तो त्याची लोकांत जी सामान्यता वाटली तिच्याबद्दल नाही. तर ज्या शीतानें ती त्याला मिळाली तिच्याबद्दल असे. जी कीर्ति त्याच्याकडे आपण होऊन चालत आली ती मला सक्तीनें मिळवावी लागली, व तिच्या-करितां मला जगाशीं झगडावें लागलें. आतां हें घाहीं अंशीं खरें आहे का. माझ्या स्वभावांतील दोषांमुळे मला अपमान भेसावे लागले. परंतु हे कांहींही माझी किंमत केली नाही त्यामुळे मलाही त्या लोकांशीं 'जशास तसे' या नात्यानें वेपवा व्हावें लागलें. ग्यारिकचा प्रकार तसा नाही. लोक व मन अकारण करून घेण्याची त्याच्यांत जादू आहे.

जान्सन 'आयरिन' नांवाचें एक नाटक लिहिलें होतें. त्याचा उल्लेख 'भावा उद्योग' या प्रकरणांत आला आहे. घरांतून बाहेर पडतांना हें नाटक काय तें त्याच्याजवळ भांडवळ होतें; परंतु या भांडवळावर

त्याला इमारत बांधता आली नाही. ग्यारिकने मोठ्या परिश्रमाने हे नाटक रंगभूमीवर आणले (१७४८); परंतु ते लोकप्रिय झाले नाही. याचे फक्त नऊ प्रयोग होऊन ते मार्गे पडले. ग्यारिकने तीन नाटकांचे उत्कृष्ट जान्सनला दिले. केवळ जुन्या मित्राशी मित्रधर्म म्हणून त्याने हे नाटक पुढे आणले व स्वतःच्या लोकप्रियतेच्या जोरावर याचे नऊ तरी प्रयोग झाले. लोक म्हणत की, हे नाटक जान्सनसारखेच ओवडधोवड व बोजड झाले आहे. या नाटकांत चांगल्या ओळी खचून भरल्या आहेत; परंतु हे काही नाटक नाही. (Irene, as it was called on publication, is as heavy and essentially undramatic as its author himself. Irene is stuffed with good lines but Irene is no play.) या नाटकवरून लोकांचे असे मत झाले की, जान्सन हा किती जरी मोठा विद्वान् व तत्त्ववेत्ता असला तरी उत्तम नाटककाराच्या वर्गात याला बसविता यावयाचे नाही. जान्सननेही पुढे नाटक लिहिण्याचा नाद सोडून दिला. एकंदर नटवर्गात त्याचा विनोदी स्वभाव व निस्पृह वृत्ति पाहून त्याच्याबद्दल आदर असे. बहुधाकून सर्व नाटकांना ही स्वारी हजर असावयाची. कधी कधी नाटकाच्या तालमीही स्वतः पाहावयास जात असे. गोल्डस्मिथचे एक नाटक 'गुड नेचर्ड मॅन' (Good natured man) एका नाटकमंडळीला बसवून देण्यात त्याने फार मदत केली. त्यात काही छटाछाट केली व काही फेरफार केले तेव्हा ते रंगभूमीवर आले.

जान्सनच्या चरित्रात ठिकठिकाणी ग्यारिकचा उल्लेख आलेला आहे. तसाच ग्यारिकच्या चरित्रात व नाट्यकलेच्या इतिहासात सुमारे सन १७४२ पासून १८८४ पर्यंत म्हणजे जान्सनच्या मृत्यूपर्यंत त्याचाही अनेक वेळा आला आहे. १. व्या शतकांत इंग्लंडात जे इतिहासप्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले त्यांत हे दोघे सारख्याच योग्यतेचे आहेत. १७६३ त अशा इतिहास प्रसिद्ध पुरुषांचे एक मंडळ चित्रकला-निपुण सर जोशा रेनॉल्ड याने स्थापन केले; व त्याला Literary club (सारस्वत मंडळ) असे नाव दिले. हा क्लब स्थापन झाला त्या वेळी त्याचे नऊ सभासद होते. त्यांत निव्वळ महाराष्ट्र वाचकांच्या परिचयाचे असतील असे जान्सन, बर्क

मोल्डस्मिथ व रेनॉल्ड हे होते. त्यानंतर सुमारे वीस वर्षांत आणखी तीस चाळीस जास्त झाले. त्यांत वॉरन हेस्टिंगच्या खटल्यांत प्रसिद्ध असलेले क्लॉक्स, शेरिडन, वायंध्याम व इतिहासकार गिबन हे होते. ग्यारिकचा प्रवेश या क्लबांत होण्यास दहा वर्षे लागलीं. हीं इतकीं वर्षे लागण्यास ग्यारिकचे गुरु व पुष्कळ वर्षांचे स्नेही जान्सन हेच कारणीभूत होते. यांच्या मनांतून या नाटकी मनुष्याचे पाय आपल्या पवित्र आश्रमास लागूं नयेत असें होते. कोणाही सभासदाची निवडणूक बहुमतानें व्हावयाची असा जरी नियम असे तरी इतरांचीं मते गुंडाळून ठेवून हे राजश्री आपलीच राजवटी Monarchy चालवीत असत. ग्यारिकचे चरित्रकार सांगतात कीं, जान्सन व ग्यारिक दोघे एकदम घरांतून बाहेर पडले; परंतु कीर्ति-मंदिराच्या पायथ्याशीं पांचण्याची आघाडी ग्यारिकनें मारली ही गोष्ट जान्सनच्या मनाला लागली असली पाहिजे. हें एक कारण व दुसरें असें कीं आपण या क्लबाचा एक सभासद असावें, अशी इच्छा ग्यारिकनें कोणाजवळ केव्हांतरी बोलून दाखविली होनी, यामुळें या तापट स्वारीचें पित्त खवळून जाऊन ही स्वारी ग्यारिकचा प्रवेश क्लबांत होण्यास हरकर्ता आणीत असे. जेव्हां जेव्हां ग्यारिकला क्लबांत घेण्याचा प्रश्न निघे, तेव्हां तेव्हां या स्वारीची हरकत येई. 'आमच्यासारख्या मंडळींत, जुगारी, नडवे, नाटकी यांचें काय काम आहे?' (Surely one ought to sit in a society like ours unelbowed by a gamester, pimp or player) असें तो म्हणत असे.

शेवटीं दहा वर्षांनीं स्वतः यानेंच ग्यारिकला क्लबांत घेण्याची संमति दिली. तेथें ग्यारिक या मंडळीचा एक आवडता घटक होऊन बसला. आपल्या अंगच्या गुणांनीं, बाणेदार स्वभावानें व सर्वांशीं सौजन्यानें बागण्याच्या प्रवृत्तीनें त्यानें सर्वास आपलेसें करून घेतलें. जान्सनच्या रुहरी स्वभावांत त्याचे काहीं उद्गार मनाला पटण्यासारखे आहेत. 'द्रव्यानें आणि स्तुतीनें नट बेपर्वा होनात' अशी त्याची समजूत झाली होती म्हणून नटीना तो बरोबरच्या नात्यानें वागवीत नसे. पुढें पुढें ग्यारिकच्या बावतींत मात्र त्याचें मतांतर होत गेलें.

नाटकगृहांतील दंगे

नाटकाच्या धंद्यात अशा काहीं गोष्टी असतात की त्या नाटकाच्या मालकाच्या आवडीने न विकता लोकांच्या आवडीनावडीने विकण्या लागतात. पकाया नाटककाराने आरले डोकें खर्च करून नाटक कितीही चांगले लिहिलेले असले तरी ते लोकांस पसंत पडले म्हणजे चांगले म्हणावयाचे. म्हणून पक्काने जसा रुचि येण्याकरिता निरनिराळा मसाला घालतात, तसा धंद्याच्या मालकाला नाटकाच्या उभारणीला नवा नवा मसाला घालावा लागतो. हा मसाला म्हणजे 'नवे सीन', नवे 'पोषाख', 'नवे पडदे', हे तर आहेतच; त्याशिवाय एकादी नवी ट्रमही लागते. ग्यारिकने एक नवी ट्रम आपल्या नाटक-मंडळीत सुरू करण्याचा एक प्रयत्न करून पाहिला, परंतु तो फसला.

“चायनीज फेस्टिव्हल” नावाची एक ट्रम सुरू करण्याचा त्याचा उद्देश होता. प्यारिसहून नाचकाम करणारे सुमारे साठ इसम त्याने आणविले ही ट्रम दाखविण्याकरिता त्याने खर्चही फार केला; परंतु लोकांस ती पसंत पडली नाही. याला काहीं अंशी त्या वेळेचे राजकारणाचे वातावरणही कारण झाले. त्या वेळेला इंग्लंडचे व फ्रान्सचे बरेच वितुष्ट आले होते व उभयती राष्ट्रामध्ये लढाई होण्याचाही रंग दिसत होता. ही नाचणारी मंडळी परराष्ट्रीय असल्यामुळे तिचे यणे लोकांस आवडले नाही. शिवाय फ्रान्समधून निरनिराळ्या रूपाने पुष्कळ हेर लंडनमध्ये पसरले होते, हे एक कारण या नाचकाम करणाऱ्या लोकांबद्दल शंका येण्यास उद्भवले होते.

वास्तविक हे राजकारण उद्भवण्यापूर्वीच ग्यारिकने ही नाचाची नवी ट्रम काढण्याचे प्रसिद्ध केले होते; परंतु खवळलेल्या समाजाचे या सर्वाने समाधान झाले नाही. त्याचे असे म्हणणे पडले की, परकी लोकांनी येऊन आमच्या तोंडचा भाकरीचा तुकडा घेणे आम्हांस पसंत नाही. ग्यारिकने पांच-सहा रात्री हा नाच दाखविण्याचा हट्ट चालविला; परंतु यामुळे-विशेषतः पिटमधले प्रेक्षक-फार खवळले. त्यांनी नाटकगृहात नासधूस करण्यास सुरवात केली; इतकेच नाहीतर ग्यारिक राहात होता

तेथे जाऊन त्याच्या घराच्या खिडक्या व तावदाने फोडली, ग्यारिकला स्व-संरक्षणाकरिता मदत बोलावणे भाग पडले. एक-दोन रत्रीं स्वतः जॉर्ज राजे (दुसरे) प्रत्यक्ष नाटकगृहांत हजर होते. त्यांच्या भ्रमक्ष तरी दंग्गा होणार नाही अशी ग्यारिकची कल्पना होती; परंतु राजेमाहेव तेथे असण्याचा परिणाम दंगेखोरांच्या मनावर झाला नाही; उलट ते जास्तीच दंग्गा करू लागले. राजेसहिवांचा कल दंगेखोरांच्या बाजूला आहे असे दिसले. शेवटी ग्यारिकने हे नाचणारे लोक परत पाठविले, तेव्हा दंग्गा होण्याचे थांबले या कामांत ग्यारिकला चार हजार पौंड खर्च आला.

थोडे दिवस गेल्यानंतर एका नाटकाच्या वेळीं ग्यारिक रंगभूमीवर आला असता पुन्हा लोक खवळले व 'भ्रमा मागितली पाहिजे', 'क्षमा मागितली पाहिजे', म्हणून ओरडू लागले. इतकेंच नाहाणें " ग्यारिकने गुडवे टेंकून क्षमा मागितली पाहिजे " अशी दंगेखोरांची इच्छा दिसली; परंतु या वेळेला ग्यारिकने पडतें न घेता, आपला खरा बाणेंदारपणा दाखविला. हेमींचा पड घेऊन वागण्याचा जो त्याचा स्वभाव त्याची या वेळेला मर्यादा संपली होती. मोठ्या धीनेपणाने तो पुढें आला व दंगेखोरांना चार समजुतीच्या गोी सांगून त्याने शेवटीं निश्चयाच्या शब्दांत सांगितले की, "जर आपण आज मला काम करूं देणार नाहीत, तर यापुढें रंगभूमीवर मी कधी-कधी पाय ठेवणार नाही. मला धंदा केलाच पाहिजे असे नाही व अपमान तर मी कधीच सोसून घेणार नाही." या भावणाचा प्रेक्षकांच्या मनावर परिणाम असा झाला की, त्यांनीं टाळ्यांचा गजर करून सर्व नाटकगृह दणाणून सोडले (१७११).

ग्यारिकच्या कारकीर्दींत दुसरा एक असाच दंग्गा झाला. या पुमारास नाटकाचे तीन अंक संपल्यावर अर्ध्या दरांनीं लोक घेण्याची वहिवाट होती; परंतु ग्यारिकने नवे प्रयोग चालू असतांना ती बंद करण्याचा विचार केला. लोकांस हा विचार पसंत पडला नाही. त्यांनीं दंग्यास सुरुवात केली. दसऱ्या रात्रीं दंगेखोरांच्या पुढाऱ्याने ग्यारिकला पुढें बोलावून विचारले की, तिसऱ्या अंकानंतर तुम्हीं आम्हांस अर्ध्या दरानें घेणार धीं आहे? पाहिजे तर 'प्यॉटोमाईम'चे नवे प्रयोग असतील त्या दिवशीं

* भाषणाशिवाय नुसते हावभाव करून दाखविण्याचा करमणुकीचा एक प्रकार आहे. संस्कृत नाटकांत 'लास्य' म्हणून एक प्रकार आहे तो असाच आहे.

घेऊं नका. ग्यारिकनें आपल्या नेहमींच्या सौजन्यानें त्यांचें म्हणणें मान्य केलें. एवढ्यानें दंगेखोरांचें समाधान व्हावयास पाहिजे होतें; परंतु तें झालें नाहीं. याला कारण असें झालें होतें कीं, पूर्वे रात्रीच्या दंग्याच्या वेळीं, एका दंगेखोराला एका नटानें आग लावतांना पकडलें होतें. हा नटाकडून मोठा अपराध झाला असें समजून दंगेखोरांनीं त्या नटाला रंगभूमीवर माफी मागण्यास सांगितलें; परंतु या नटानें मोठ्या धिटार्ईनें पुढें होऊन भाषण केलें कीं, “सभ्य गृहस्थहो, इमारतीला आग लावली जात होती, ती थांबवून आपल्यापैकीं पुष्कळांचे प्राण वाचविले हा जर माझ्याकडून अपराध झाला असेल तर मी आपली क्षमा मागतों.” या उत्तरानें प्रेक्षकांना आपला उलट अपमान झाला असें वाटलें व त्यांनीं त्याला गुडघे टेकून क्षमा मागण्याचा हुकूम केला. त्यावर तो पुन्हा म्हणाला, “महाराज, आपल्या दृष्टीनें उद्धां मी आपली किंमत कमी करून घेणार नाहीं. असें जर मी करीन तर मी एक अगदीं क्षुल्लक प्राणी समजला जाऊन आपल्यापुढें पुन्हा येण्याला अपात्र ठरेन.” असें म्हणून मुजरा करून तो तडक पडद्यांत गेला. या त्याच्या कुतीनें ग्यारिकला इतका आनंद झाला कीं, त्यानें एकदम त्या नटाला आर्लिंगन दिलें. इकडे दंगेखोरांना पुन्हा अवसान आलें व असल्या उद्धट मनुष्याला काढून टाकला पाहिजे म्हणून त्यांनीं आग्रह धरला; परंतु ग्यारिकनें त्यांना सांगितलें कीं, “हा नट जरी माझ्या उपयोगाचा आहे, तरी तुमच्या नाराजींत तो असेपर्यंत तुमच्यासमोर तो येणार नाहीं.” नंतर आत येऊन पुन्हा त्या नटाला आर्लिंगन देऊन: “तुझा पगार नियमित तुला दिला जाईल-” असें त्यानें त्याला आश्वासन दिलें. (१७६३).

कोणतेही प्रकरण विकोपास पोंचवावयाचें नाहीं हा ग्यारिकचा स्वभाव या दोन प्रसंगां उघड दिसून येतो. परंतु या दंग्याच्यासंबंधानें त्याला जी पड खावी लागली ती त्याच्या मनाला लागून राहिली. तिचा परिणाम त्याच्या प्रकृतीवर घडूं लागला. त्याच्या बायकोचीही प्रकृति बिघडत चालली होती. म्हणून हवा बदलण्याकरितां तो फ्रान्स व इटली देशांत निघून गेला.

ग्यारिक आणि शेक्सपीयर

शेक्सपीयरच्या पूर्वी नाटककार होऊन गेले. त्यांचीं नांविं इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. त्याप्रमाणेंच ग्यारिकच्या पूर्वीही नाट्यनिपुण असे नट होऊन गेले; तेही इतिहासप्रसिद्ध आहेत. परंतु ग्यारिकचें नांव निघालें कीं, शेक्सपीयरचें नांव पुढें यावें व शेक्सपीयरचें नांव निघालें कीं, ग्यारिकच्या नांवाचें स्मरण व्हावें हा नाटककार व नट या संबंधाचा समसमान मान कोणत्याही नाटककारास किंवा नटास इंग्लंडच्या व जगाच्या नाटकाच्या इतिहासांत मिळाला नाहीं. शेक्सपीयरनें लिहिलेल्या नाटकांचे प्रयोग ग्यारिकच्या पूर्वी करून दाखविणारे नट होऊन गेले व त्याच्या नाटकांचें विवेचन करून त्याचीं नाटकें नटाना व वाचकांना सुबोध करून देणारे टीकाकारही ग्यारिकच्या पूर्वी होऊन गेले; परंतु शेक्सपीयरच्या नाटकांचें खरें दृढगत समजून देणारा ग्यारिकच होऊन गेला असें इतिहासकार सांगतात. ग्यारिकनें शेक्सपीयरचीं नाटकें स्वतः मनन करून समजून घेतलीं व नंतर आपल्या अर्थपूर्ण अभिनयानें लोकांस समजावून दिलीं. तेव्हांपासून एकेका ग्रंथकाराचे व टीकाकाराचे जे उद्गार निघालेले आहेत, ते वाचले म्हणजे ग्यारिकनें हीं नाटकें समजून घेण्याकरितां किती बुद्धि खर्च केली असेल याची कल्पना करता येते.

Best Commentator on Great Shakespear's text,
When Garrick acts no passage seems perplext.

शेक्सपीयरच्या नाटकांचा भाष्यकार अशी उपमा या ग्रंथकारानें ग्यारिकला दिली आहे. ग्यारिक अभिनय करूं लागला म्हणजे शेक्सपीयरच्या नाटकांत कांहीं शंकाच उरत नसत.

शेक्सपीयरचीं नाटकें ग्यारिकच्या अभिनयानें लोकप्रिय होऊं लागल्या-
पासून It was the reign of Shakespear and Garrick.
है शेक्सपीयर आणि ग्यारिक यांचें नाटकांचें युग आहे अशी लोकांत म्हण
पडली. शेक्सपीयरसारखा दुसरा शेक्सपीयर होणार नाहींच ! परंतु ग्यारिक
त्याच्यापेक्षाही अद्वितीय आहे. Inimitable Shakespear, but

more matchless Garrick !—Always deep in nature as the poet, but never (What the poet is too often) out of it. ग्यारिकची मॅक्वेथची भूमिका पाहून पिटनें म्हटलें होतें कीं, मनोधर्म सोडून कवि केव्हां केव्हां त्याच्या बाहेर जातात; परंतु ग्यारिक हा त्याच्या तळाशीं नेहमीं असतो. पिटच्या या भाषणावरून शेक्सपीयरच्या नाटकावर ग्यारिकनें कृपा प्रकाश पाडला असेल याची कल्पना करता येते. एकानें ग्यारिकला High priest of oracle of Avon (आव्हान नदीकाठचा तत्त्वज्ञान सांगणारा धर्माचार्य) असें म्हटलें होतें. ग्यारिकच्या सर्व चरित्रकारांनीं शेक्सपीयरचा योग्यता ग्यारिकनें उदयास आणली असेंच म्हटलें आहे:

To paint fair nature by divine command
Her magic pencil in his glowing hand.
A Shakespeare rose then to expand his fame
Wide over this breathing world a Garrick came,
Though sunk in death, the forms the poets drew
The actor's genius made them breath a new.
Though like the bard himself in night they lay
Immortal Garrick call'd them back to day.
And still eternity with power sublime,
Shall mark the immortal hour of hoary time
Shakespeare and Garrick like twin stars shall shine
And earth erradiate with a beam divine.

[ईश्वरी योजनेनें आपल्या प्रभावशाली हातांतील अद्भुत कलमानें मानवी स्वभावाचें चित्र रेखाटणारा प्रथम एक शेक्सपीयर नांवाचा कवि जन्मास आला; नंतर त्याच्या कीर्तीचा परिमल मानवी सृष्टीवर पसरविणारा ग्यारिक नांवाचा नट अवतीर्ण झाला. या कवीची कृति जवळजवळ मृतप्राय झाली होती, परंतु ग्यारिकनें आपल्या नाट्यशक्तीनें तिला श्वासोच्छ्वास करावयास लाविलें. कवि व त्याची अद्भुत कृति हीं अंधकाररूपी रात्रींत जरी अस्तंगत झालीं होती तरी या विस्मरणरहित झालेल्या

ग्यारिकने त्यांना उजेडांत आणून सोडले. यापुढे मंद गतीने चालणारी शाश्वति आपल्या अपार सामर्थ्याने सर्वभक्षक काळाच्या घडामोडींतून कवीच्या कृतीची अजरामर घटका दाखवीत राहिल व शेक्सपीयर आणि ग्यारिक हे जोडताच्याप्रमाणे प्रकाशित राहून आपल्या किरणांनी पृथ्वी प्रकाशित करतील.]

ग्यारिक उदयास येण्यापूर्वी व्याटर्टन नावाचा नट इतिहासप्रसिद्ध होऊन गेला (१६३५-१७१०). त्याने शेक्सपीयरच्या नाटकाची योग्यता समजावून देण्याचा प्रयत्न केला होता; परंतु तो त्याच्यापुरताच झाला. त्याच्या पश्चात् सुमारे ऐशी वर्षे लोककवि बेताल झाल्यामुळे नाट्यकलेची अवनति झाली होती, ती ग्यारिकने पुधारली. ही गोष्ट त्याच्या समकालीन नटांना असह्य झाली व “ आम्ही आजपर्यंत जें करीत आलों तें चुकीचें झालें व हें कालचें पोर आतां आम्हांला ज्ञान शिकवूं लागलें ” असें म्हणूं लागले. ग्यारिकने मुख्यतः किंग लीयर, म्याकबेथ, हॅम्लेट, रिचर्ड दि थर्ड हीं शोकपर्यवसायी नाटके प्रयोगाच्या दृष्टीने फेरफार करून रंगभूमीवर आणलीं, यावरून त्याच्या एका टीकाकारानें म्हटलें आहे कीः—

Sometimes with Garrick's noble rage
You catch the fire of Shakespeare's page.

[केव्हा केव्हा ग्यारिकच्या गंभीर अभिनयानें तुम्हांला शेक्सपीयरच्या नाटकाचें दृढत ओळखता येतें.]

ग्यारिक, शेक्सपीयरला दैवत समजत होता. त्याने आपल्या राहत्या जागी शेक्सपीयरचें मंदीर बांधलें होतें व त्यांत त्याचा संगमरवरी पुतळा ठेविला होता. (तो सांप्रत ब्रिटिश म्यूझियमच्या इमारतींत आहे.) शेक्सपीयरच्या जन्मभूमीवर त्याच्या नावानें वार्षिक उत्सव (Jubilee) करण्याचा त्याने विचार केला. सुमारे दीडशें वर्षांनंतर ही महोत्सवाची कल्पना उद्भवली. त्यापूर्वी ही घोणाच्याही मनांत आलेली नव्हती. इ०सन १७६९ च्या हिवाळ्यांत स्ट्राटफोर्ड येथें हा महोत्सव करण्याचें ठरलें; परंतु ग्यारिकच्या या कल्पनेला वेळ अनुकूल नव्हती. तीन दिवस समारंभ

मोठ्या थाटाने चालला होता. अनेक ठिकाणचे लोकही आले होते; परंतु मध्यंतरीं पर्जन्य पडून सर्वांची निराशा झाली व ग्यारिकला हा महोत्सव लंडन येथे ड्र्यूरिलेन नाटकगृहांत उरकून घेणें भाग पडलें.

हा महोत्सव करण्याची कल्पना, ग्यारिकच्या मनांत आली. इचा इतिहास असा आहे कीं, शेक्सपीयर ज्या घरांत राहात असे तें घर व त्याच्या भोंवतालची जागा एका धर्मोपदेशकानें विकत घेतली. या मोकळ्या जागेंत शेक्सपीयरनें लावलेला एक तुतीचा वृक्ष होता. तो या धर्मोपदेशकानें कापून टाकला. या वृक्षाबद्दल स्ट्राटफर्ड येथील लोकांची पूज्यवृद्धि होती. हा वृक्ष उलथून पाडल्यानें गांवचे लोक खवळून गेले व या धर्मोपदेशकाचा सूड घेण्याच्या बेतांत आले. शेवटीं त्याला तेथून पळ काढावा लागला. गांवच्या लोकांनीं असा निश्चय केला कीं, त्याच्या कुटुंबातील कोणालाही, इतकेंच नाही तर त्याच्या नांवाच्या कोणा मनुष्याला सुद्धा गांवांत येऊं घावयाचें नाहीं. पुढें हा निबंध किती दिवस पाळला गेला याबद्दल इतिहासकार कांहीं सांगत नाहींत.

गांवच्या लोकांनीं हा वृक्ष विकत घेऊन व त्याचे तुकडे कापून, त्यांच्या कोठें तबकड्या, पदके इत्यादि निरनिराळ्या आकृतीच्या वस्तु बनविल्या व त्या पवित्र समजून संग्रहीं ठेविल्या. शिवाय या झाडाच्या लाकडाची एक पेटी बनवून तिच्यांत त्या गांवाची ग्यारिकच्या नांवाची विशेष हक्काची सनद (freedom of the town) घालून गांवच्या लोकांतर्फे "शेक्सपीयरचा भाष्यकार" म्हणून ग्यारिकला ती अर्पण करण्यांत आली. लोकांनीं आपला अशा तऱ्हेनें बहुमान केला ता जाणून ग्यारिकच्या डोक्यांत ही ज्युबिलीची कल्पना उद्भवली असे त्याच्या चरित्रकाराचें म्हणणें आहे.

या ज्युबिलीच्या प्रसंगानें शेक्सपीयरच्या वंशजांपैकीं कोणी, शेक्सपीयर जे हातभोजे वापरीत असे ते ग्यारिकला नजर केले व ते त्याच्या

पश्चात् पुष्कळ दिवसांनी त्याच्या बायकोने सिडान नांवाच्या एका प्रसिद्ध नटीस दिले.*

फूट म्हणून ग्यारिकचा समकालीन नट होता. त्याने या ज्युबिली संबंधाने ग्यारिकची वर्तमानपत्रांतून फार नालस्ती केली होती. हा ग्यारिकचा फार द्वेष करित असे. ज्युबिली उत्सव अर्धा स्ट्रॅटफर्ड येथे व अर्धा लंडनमध्ये पार पडला. “जेथे पिकते तेथे विकत नाही” ही म्हण इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तीच्या संबंधाने बरोबर लागू पडते. स्ट्रॅटफर्ड येथील लोकांच्या, या ज्युबिलीपूर्वी शेक्सपीयरची योग्यता लक्षात आली नव्हती. कोणी प्रवासी आले म्हणजे त्यांना एक लहानसे घर व शेक्सपीयरचा पुतळा वगैरे तेथील लोक दाखवीत असत. ग्यारिक प्रवासाहून तेथे आला, तेव्हा तेथील लोकांनी तुतीच्या झाडाच्या लांकडाची पेटी व मानपत्र देऊन त्याचा सन्मान केल्यामुळे ज्युबिलीची कल्पना त्याच्या मनात आली हे या प्रकरणात सांगितले आहेच.॥

एक खलपात्र

कादंबरींत जसे एखादे खलपात्र (villian) पुनःपुन्हा येते, त्याप्रमाणे ग्यारिकच्या चरित्रांत फूट हे एक खलपात्र आहे. ग्यारिकच्या

* नाटकाच्या इतिहासांत ही नटी फार प्रसिद्ध होऊन गेली. ग्यारिकच्या शेवटच्या कारकीर्दीत चार वर्षे त्याच्या मंडळींत होती; परंतु त्या वेळी तिचे गुण दृष्टोत्पत्तीस आले नाहीं. म्हणून आठ वर्षे बाहेर प्रांतांत ती अनुभव घेण्याकरिता फिरत होती. पुढे तिने आपल्या अमदानांत नाटकाच्या इतिहासांत फार मोठे नांव कमविले. सन १८१२ त तिने धंदा सोडून पुढे वीस वर्षे विश्रान्ति घेतली.

॥ नाट्य-कर्वींच्या स्मारकांची कल्पना पाश्चात्यांची आहे. अलीकडे बीरबोहम ट्री नांवाचा नट प्रत्येक वर्षी ज्युबिलीचा समारंभ शेक्सपीयरच्या जन्मभूमीवर करित असतो; परंतु इकडे महाराष्ट्र भाषेचे आद्य नाटककार विष्णुदास भावे व संगीत नाटकाचे संस्थापक यांची स्मृति जागृत राखण्याचे, त्यांच्या कलेवर मनसुराद पोट भरणाऱ्या नटवर्गाच्या डोक्यांत येऊ नये ही आश्रयांची व दुःखाची गोष्ट आहे.

मनाची समता विघडविण्याला हा वरचेवर कारण होत असे. दुसऱ्याची नालस्ती करणे हाच त्याचा स्वभावधर्म होता. ग्यारिकने शेक्सपीयरचा जो ज्युबिली उत्सव केला, त्याचा उपहास करण्याचा त्याने विचार केला होता. एका मनुष्याला ग्यारिकचे सोंग घावयाचे व त्याला पंख लावावयाचे. ज्युबिलीची मिरवणूक निघाली व ग्यारिकचा जयजयकार लोक करू लागले, कीं ग्यारिकचे सोंग घेणाऱ्या मनुष्याने दुसरे काहीं उत्तर न देतां आपले पंख फडफडावून तोंडाने कोंबड्यासारखे ओरडावे अशी योजना त्याने केली होती. ग्यारिकला फूट असा काहीं विचित्र प्रकार करणार आहे, असे कळल्यापासून, त्याबद्दल काळजी वाटू लागली. त्याच्या मुद्रेवरचा तजेला सुकून काळजीचा परिणाम तोंडावर दिसू लागला. तो इतका कीं, त्याच्या मित्रमंडळीला त्याची कीं व येऊ लागली. कारण आपल्याविषयीं कोण काय बोलतो याबद्दल तो नेहमीं भिऊन असे. शेवटीं मध्यस्ती पडून त्याच्या मित्रमंडळीने त्या दोघांच्या गाठीचा एके ठिकाणीं योग आणला व त्याचे सख्य करून दिले.

ग्यारिकच्या वेळीं राजकीय व सामाजिक वातावरणांत, ज्या गोष्टीची विशेष चर्चा चाले, त्या नाटकरूपाने बाहेर आणल्या जात. यामुळे केव्हां केव्हां प्रसिद्ध व्यक्तींच्याही भूमिका रंगभूमीवर आणल्या जात. अशा संबंधाच्या फाहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. या वेळीं ईस्ट-इंडिया कंपनीच्या हातीं हिंदुस्थानची राजसत्ता होती. या सत्तेच्या जोरावर कंपनीच्या सभासदांनीं थोड्याच काळांत फार संपत्ति मिळविली, पार्लमेंटच्या पिढी-जात उमरावांना पदच्युत केले, आपल्या देशांत मोठमोठाले वाडे बांधले व बादशाही थाटाने व ऐश्वर्याने ते मिरवू लागले. यामुळे या सभासदांच्या विरुद्ध लोकमत अगदीं खवळून गेले. यावर या फूटने "नबाब" नांवाचे एक प्रहसन रचून त्यांत या सभासदांच्या उन्मादपणाचे चित्र रेखाटले. ही गोष्ट सभासदांपैकीं एकदोघांना न खपून त्यांनीं याचा वचपा क्राढण्याकरितां दोन सोटे विकृत घेऊन ते फूटच्या घरीं गेले. फूटने त्यांचा इतका काहीं आदरसत्कार केला कीं, ज्या आवेशाने ते आले होते तो आवेश थंडगार पडून ते समजुतीच्या गोष्टी ऐकण्यास कबूल झाले. फूट म्हणाला कीं, मी हें प्रहसन कोणा विशिष्ट व्यक्तीवर लिहिलें नसून

लोकांत ज्या गोष्टीविषयी विशेष बभ्रा झाला आहे, त्याला अनुलक्षून व नवावासारख्या वागणाऱ्या लोकांच्या वेपर्वा वर्तनावर मीं हें प्रहसन लिहिलें आहे; हें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां फूटनें तें प्रहसन त्या दोघांना वाचून दाखविलें. तेव्हां आलेल्या सभासदांचें समाधान झालें. इतकेंच नाही तर त्यांची व फूटची एका ठिकाणीं पंगत होऊन हे आलेले पाहुणे फूटच्या हुशारीची व समयसूचकतेची तारीफ करीत निघून गेले.

जान्सनची भूमिका एका प्रहसनामध्ये आणून ती फूट रंगभूमीवर आणणार होता. ही गोष्ट जान्सनला कळली. तेव्हां त्यानें एक लट्टसा सोडगा बाजारांतून विकत आणविला व या प्रहसन लिहिणाराला व लोकांना फूटविलें कीं, नाटकाच्या दिवशीं मी अगदीं पुढच्या रंगिवर बसून, माझी फोणी रंगभूमीवर थट्टा, नकल किंवा उपहास केला असें मला दिसलें, कीं, मी एकदम रंगभूमीवर उडी घेऊन माझी थट्टा करणाराची प्रेक्षकांसमोर चांगली फाणिक मऊ करीन, आणि नंतर प्रेक्षकांना माझें रक्षण करण्याबद्दल विनंति करीन.

फूटचीं प्रहसनें, समाजांत ज्या गोष्टींवर लोकांत खळबळ उडत असे त्यांवर असत. अशा प्रहसनांत, कित्येक प्रसिद्ध व्यक्तीही प्रत्यक्ष किंवा पर्यायानें वळी पडत. त्यानें लिहिलेल्या कांहीं प्रहसनाच्या नावावरूनच तीं कशा प्रकारचीं असतील हें समजून येतें. “मेअर ऑफ ग्यारेट” म्हणजे खोपटांतला नगराध्यक्ष, “डेव्हिल ऑन दू स्टिक्स” म्हणजे दोन काठ्यांवरचें भूत. अशीं प्रहसनें त्या त्या वेळीं लोकांचें मनरंजन करणारीं असतात किंवा समाजांत जे आचार-विचार प्रचलित होतात, त्यांवर कोरडे ओढण्याकरितां असतात; परंतु समाजाच्या चालीरीतींत फरक पडला म्हणजे, त्या प्रहसनाचें स्वारस्य नाहीसें होतें व ज्या व्यक्तीला अनुलक्षून तीं रचलेलीं असतात, त्या नाहीशा झाल्या म्हणजे दुसऱ्या पिढीला त्या प्रहसनाचें रहस्य समजेनासें होतें. Comedy is the glass of fashion, the figures are ever changing in it. म्हणजे प्रहसनांत लोकाचाराचें व रूढीचें चित्र दिसतें; परंतु हीं चित्रे (रूढि) वरचेवर बदलणारीं असतात. आणि-tragedy is the mirror of passions which are in every age similar

and unalterable. दुःखपर्यवसायी नाटकांच्या आरशांतून मनोविकार पाहावयास मिळतात. हे मनोविकार न बदलणारे व सर्वकाळ एकाच स्वरूपांत असतात.* असें एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे.

तात्कालिक लोकरंजन करणारे हास्यरसोत्पादक, किंवा लोकांची नालस्ती करणारे व्यक्तिविषयक-प्रहसनाचे प्रकार आपली लोकप्रियता नेहमीं राखीत नाहीत व लेखकांचीही लोकप्रियता कायम राहात नाही. फूटला पूर्वी जो मान समाजांत होता तो त्याच्या या लोकांची हुरमत घेण्याच्या संवयीनें राहिला नाही. त्याला शेवटीं आपला धंदा सोडावा लागला. ग्यारिक आणि फूट यांमध्ये तुलना करतांना जान्सननें म्हटलें आहे कीं, ग्यारिकला अन्नूची चाड आहे आणि फूट “निर्लज्जं सदा सुखी” असा आहे.

ग्यारिकचा द्वेष करणारे फूटशिवाय आणखीही पुष्कळ होते व ते ग्यारिकवर वेळीं अवेळीं द्वेषमूलक टीका करीत असत. अशांना ग्यारिकनें ‘लेखणी बहादूर’ (Gentlemen of the pen) अशी संज्ञा दिली होती; परंतु त्यांच्या टीकेचा परिणाम, फूटच्या टीकेच्या दहाव्या हिशानें सुद्धां त्याच्यावर होत नव्हता. हा फूट-समव्यवसायी व सलगींतला असून, कोणती गोष्ट ग्यारिकच्या वर्मी लागेल हें पाहत असे. ग्यारिकची बायधो-नेहमीं म्हणे कीं, मला व नवऱ्याला हा फूट अति त्रासदायक झाला आहे. परंतु “जो कमी दर्जाचा मनुष्य असतो तोच लोकांची निंदा व कुचेष्टा करण्यास प्रवृत्त होतो.” असें ग्यारिकचे मित्र तिचें समाधान करीत असत.

ग्यारिक ग्रंथकार म्हणून

ग्यारिक नट म्हणून जितका प्रसिद्ध आहे, तितका ग्रंथकार म्हणून नाही. त्यानें काहीं नाटके लिहिली आहेत “लेथे”, “लाइंग व्हायलेट”,

* आपल्याकडील प्रहसनाचा हाच इतिहास आहे. कै० शंकर मोरो रानडे यांची नाट्यकथार्णवांतील प्रहसनें, नारायण बापूजी कानिटकर यांची व नारायण हरि भागवत, यांची सुधारणाविषयक सुधारकांच्या विरुद्ध लिहिलेलीं प्रहसनें सुमारे ३० वर्षांपूर्वीच्या पिढींत लोकप्रिय झालीं होती. हल्लींच्या पिढींत रा० माधव नारायण जोशी हे “कॉमिक रायटर” प्रहसनकार म्हणून प्रसिद्ध झाले आहेत.

“मिस् इन हर टीन्स”, “आयरिश बुड्डी”, “जान टाम” अथवा “हाय लाईफ अवव्ह स्टेअर्स.” शेवटचे हें प्रहसन आहे. हें दुसऱ्या एका नाटककारानें “जिन्याखालचें रहस्य” (हाय लाईफ बिलो स्टेअर्स) म्हणून नाटक लिहिलें होतें त्याला अनुलक्षून “माडीवरचें रहस्य” हें नाटक ग्यारिकने लिहिलें होतें. त्यानें लिहिलेलीं हीं नाटके इफडच्या वाचकवर्गांत प्रसिद्ध नाहींत; म्हणून त्यांच्या बरेवाईटपणाबद्दल काहींच लिहिता येत नाहीं. ग्यारिकच्या चरित्रकारांनींही याबद्दल फारसें काहीं लिहिलें नाहीं. दुसऱ्या पुष्कळ नाटकांना त्यानें उपोद्घात म्हणून व शेवटीं उपसंहार म्हणून “प्रोलोग व इपिलोग” सुमारे ८० रचले आहेत; कित्येक नाटकांत प्रयोगाच्या सोईकरितां फेरफार केले आहेत. अशीं नाटके एकत्र केलीं तर त्यांचें ओझें गाडीभर होईल असें चरित्रकारानें म्हटलें आहे. उपोद्घातांतील भाषणांत बहुतेक प्रचलित चळवळींचा उल्लेख असे. राजकीय चळवळींवर त्यानें काहीं लिहिलेलें आढळत नाहीं. मित्रांच्या गौरवाचे व त्यांच्या मृत्यूवर त्यानें काहीं स्फुट लिहिले आहेत. शेरिडनच्या नाटकावर त्याचे काहीं प्रोलोग व इपिलोग आहेत. निरनिराळ्या प्रसंगांनीं त्यानें जे स्फुट लेख लिहिले आहेत, त्यांपैकीं काहीं पुढें दिले आहेत:

ग्यारिक प्रवासाहून परत आल्यावर प्रथम रंगभूमीवर आला, तेव्हां त्यानें राजाच्या सूचनेवरून जें भाषण केलें, त्यांत आपली तुलना जुन्या लढवऱ्या शिपायाशीं केली आहे:—

Should the drum beat to arms, at first he'll greave
For wooden leg, lost eye and armless sleeve;
Then cocks his hat, looks fierce and swells his chest
'Tis for my king! and zounds I'll do my best.

[माझा एक पाय व एक हात तुटला आहे व एक डोळा नाहीसा झाला आहे तरी बिगुल वाजतांच माझ्या राजाकरितां मी खांद्यावर बंदुक टाकून एका पायावर तयार होईन.]

जान्सनचा ‘इंग्लिश भाषेचा कोश’ तयार झाल्यावर ग्यारिकनें त्यावर अभिनंदनपर स्फुट रचलें, त्यांत ग्यारिकचा स्वदेशाभिमान जसा ढळढळीत

व्यक्त होत आहे, तशीच त्याची जाणूनबदलची पूज्यबुद्धीही व्यक्त होत आहे. स्फुटाचा सारांश पुढे दिल्या आहे:—

फ्रान्सची लष्करी शक्ति, विद्वत्ता, शास्त्रीय शोध, कवित्वशक्ति, ग्रंथ-संग्रह या सर्व गोष्टीत आमचे इंग्लंड फ्रान्सपेक्षा पुढे आहे. शेक्सपीयर, मिल्टन, ड्रायडन, पोप, न्यूटन यांच्यासारखी दिव्य रत्ने इंग्लंडात उदयास आली, त्यांच्यापुढे फ्रान्समधले कोणीही नाटककार किंवा कवि खिज-गणतीत आहेत.

[Let them rally their heroes, send forth all their powers

Their versemen and prosemen then match
them with ours-

First Shakespeare and Milton, like Gods in the
fight-

Have put their whole drama and epic to flight.

In satires, epistles and odes would they cope

Their numbers retreat before Dryden and Pope.]

फ्रेंच-भाषेचा कौश तयार करण्याकरिता फ्रान्समधल्या चाळीस तज्ज्ञांचे मंडळ बसले होते, त्याला उद्देशून ग्यारिकने पुढील स्फुट केले होते—

And Johnson well armed like a hero of yore

Has beat forty French and will beat forty more.

[जाणूनने प्राचीन सशस्त्र शूराप्रमाणे चाळीस फ्रेंच लोकांना झोडपले आहे व आणखी चाळीसांना तो झोडपील.]

ग्यारिकच्या मनातून इंग्लंडच्या नाट्यकलेचा इतिहास लिहावयाचा होता; परंतु तो विचार अमलात आला नाही. गोल्डस्मिथ “ कला आणि शास्त्र ” (Popular Dictionary of Arts and sciences) यांचा विश्वकोश तयार करणार होता; व त्यात प्रत्येक कलेचे व शास्त्राचे निष्णात लेखक लिहिणार होते. ग्यारिककडे नाट्याभिनयाचा भाग होता, जाणून तत्त्वज्ञान, रेनाल्ड चित्रकला असे एकेकाने एकेक विषय वेतले होते; परंतु गोल्डस्मिथच्या अकाली मरणाने हे विचार जागचे

जागीं राहिले. ग्यारिकचा खाजगी पत्रव्यवहार फारच मोठा आहे व त्याचे दोन भाग आहेत. सारांश, ग्रंथकार या नात्याने ग्यारिकने इंग्लंडच्या नाट्यकलेचा इतिहास स्वतः लिहिण्याच्या ऐवजीं भावी ग्रंथकारांना तो लिहिण्याची भरपूर सामुग्री करून दिली आहे.

स्वभाव

ग्यारिक रंगभूमीवर कामें करूं लागल्यापासून सुमारे पाव शतकापर्यंतच्या त्याच्या चरित्रांतील महत्त्वाच्या गोष्टींचें वर्णन मागील प्रकरणापर्यंत आलें आहे. त्यानें आपल्या धंद्यांत काय कामगिरी केली हें वाचकांना समजून आलें असेल. हें वर्णन म्हणजे इंग्लंडच्या नाट्यकलेचा इतिहास आहे म्हटलें तरी चालेल. या पुढचा ग्यारिकचा इतिहास म्हणून व्यक्तिदृष्ट्या समाजांत त्यानें आपला मान कसा राखून घेतला किंवा आपल्यापेक्षा वरच्या वर्गाशीं व समकालीन नटांशीं तो कसा वागला, लोक त्याच्याशीं कसे वागत होते, त्याच्याबद्दल कोणाचा कसा ग्रह होता हें पाहावयाचें आहे. त्याच्या धंद्याच्या कारकीर्दींत त्याचे जसे पुष्कळ भक्त होते, तसे त्याचे निंदकही होते; परंतु निंदकाचें घर शेजारीं जागृत ठेवून त्यानें लोकप्रियता संपादन कशी केली हें या प्रकरणांत समजून येईल.

त्यानें मोठ्या कष्टानें संपत्ति मिळविली होती. ती सारासारविचार करून तो खर्च करीत असे. त्याबद्दल कृपणपणाचा आरोप त्याच्यावर होता; तसेंच तो बरोबरीच्या नटांचा हेवा करतो, असाही त्याच्यावर आरोप होता; परंतु त्याचेच चरित्रकार म्हणतात त्याप्रमाणें—“उधळ्या व व्यसनी लोकांना दूरदर्शीपणा हा कृपणपणा वाटतो व हात राखून खर्च करणें हा लोभीपणा वाटतो. (To profligate spendthrifts prudence is meanness and economy is avarice.) ग्यारिक स्वभावतः हात राखून खर्च करणारा होता, तरी योग्य वेळीं हाताचा उदारही होता. (Garrick was frugal by habit, he was liberal from principle.)

कृपणपणाचे आरोप-त्याच्या चरित्रकारांनीं सप्रमाण खोडले आहेत. तो कृपण होता हा आरोप त्याचा हेवा करणाऱ्या नटांचा होता; परंतु

कित्येक नटांच्या मदतीकरितां सुद्धाम प्रयोग करून त्याला अधिक प्राप्ति व्हावी, म्हणून त्यांत तो स्वतः काम करीत असे. कित्येक नटांना उसनवार पैसे देऊन त्यानें मदत केली होती. हे पैसे परत घ्यावयाचे नसले म्हणजे त्याच्याकडून लिहून घेतलेली वचनचिठ्ठी (Promisary Note—"I. O. U.") पाकिटांत घालून तो परत करी व पाकिटावर "या लखोठ्यांतील वस्तु दिव्यावर धरून ती कशी जळते ती पाहा." असें म्हणून त्याला आपल्या ऋणांतून मुक्त करण्याची त्याची वहिवाट असे. रिकामा असलेला नट व होतकरू कवि त्याच्याकडे मदत मागण्यास गेला तर तो विन्मुख परत गेल्याचें उदाहरण फारच क्वचित् घडत होतें. केव्हां दुसऱ्याला मदत करण्यास आपण होऊन पुढें होई; परंतु अशा वेळीं मी तुमच्यावर हे उपकार करीत आहे असें दिष्ट नये म्हणून तो खबरदारी ठेवीत असे.

दुसऱ्या नटांचा तो हेवा करीत होता, या आक्षेपाचें निरसन व्यारी व ग्यारिक यांच्यामध्ये जे चढाओढीचे संयुक्त प्रयोग झाले त्या गोष्टीनेंच होणार आहे. पैशासंबंधानें दुसऱ्याचा हेवा करण्याचें त्याला कारण नव्हतें. कारण सांपत्तिक दृष्टीनें दुसऱ्यांनींच त्याचा हेवा करावा अशी त्याची स्थिति होती. कीर्तीनें तो फारच उंच फळसावर पोचला होता, तेव्हां दुसऱ्या नटांचा हेवा करून आपली कीर्ति त्याला वाढवावयाची नव्हती. आपल्या बरोबरीच्या नटांबरोबर काम करून लोकांना तुलना करण्याची संधि द्यावी या ईर्ष्येनें तो काम करीत असे. स्वतःचे दोष तो जाणून होता. आपल्यापेक्षा एखादा नट चांगलें काम करीत असेल तर तें तो मोकळ्या मनानें कवूल करीत असे. अथेळीची भूमिका त्याला साधली नाहीं, म्हणून त्यानें ती व्यारीस करण्यास सांगितलें व आपण यागोची करूं लागला. माझ्यापेक्षा व्यारी रोमियोची भूमिका चांगली धरतो असें तो म्हणत असे. एखादा नट होतकरू दिसला, कीं त्याला शिकवून तयार करणें हा त्याचा स्वभाव होता. त्याच्याकडे मज्जाव फोणालाही नव्हता. सवड नसली तरी स्मश्रू करतां करतां नटास शिकविण्याची सवड काढून त्याला शिकविण्याचा त्याचा प्रघात असे.

ग्यारिकची दिनचर्या ठरलेली होती. आठवड्यांतून तीन वेळां नाटकें बदलून काम करावयाचें, नाटकगृहासंबंधीची जी व्यवस्था

स्याच्याकडे होती, ती पाहावयाची, भोजन ठरलेल्या वेळीं व्हावयाचें, परत भेटी घ्यावयाच्या, फिरावयास जावयाचें, या नित्य व्यवहारांतल्या गोष्टी संभाळून कारकुनाच्या मदतीशिवाय सविस्तर मजकुराचीं पत्रें स्वतः लिहिण्यास त्याला वेळ सांपडत होता, त्याच्या वेळेला तो एक उद्योगी व वेळेवर कामें करणारा मनुष्य असें म्हटलें जात होतें. याच वेळांत त्यानें नाटकें लिहावीं, “प्रोलोग” “इपिलोग” लिहावे, स्फुट कविता कराव्या, असा त्याचा लेखनव्यवसाय अव्याहत चालत होता. त्याच्या नाटक-मंडळींतले नट व बायका यांच्याकडून त्याला फार त्रास होत असे; परंतु त्यानें मनाची शांतता कधीं ढळूं दिली नाहीं. त्याच्या मनाचा मोठेपणा, त्याचें धोरण व दूरदृष्टि हीं त्याच्या पत्रव्यवहाराचा जो संग्रह आहे त्यांत दिसून येतात.

त्याचे नट केव्हां केव्हां ग्यारिक आम्हांला हलकींसलकीं कामें देऊन मुख्य कामें आपणाकडे घेतो अशी तक्रार करीत असत, तेव्हां ग्यारिकनें तुम्हांला पाहिजे तो दिवस व पाहिजे ती भूमिका घ्या, मी इतर दिवशीं दुसरें काम (भूमिका) करीन असें म्हणून त्यानें नटांची तक्रार मिटवावी. ब्यारी नटाचीही अशी तक्रार असे. ग्यारिकनें त्याला सांगितलें कीं, “तूं आपला दिवस पसंत करीत जा.” तेव्हां ब्यारीचें समाधान होऊन तुम्ही सांगाल तसें मी करीन असें तो म्हणाला.*

* नटांची अशी समजूत असते कीं, मुख्य भूमिका करण्यानें आपलें महत्त्व वाढतें, परंतु ज्याच्या अंगीं तसे गुण आहेत त्याला आपली करामत कशाही हलक्या कामांत सुद्धा दाखवितां येते. ग्यारिकच्या नंतर म्याक्रिडी म्हणून एक प्रसिद्ध नट होऊन गेला, त्याचें आपल्या नटांना नेहमीं सांगणें असें कीं, नट हा भूमिका बनवीत असतो. भूमिकेनें नट बनत नाहीं. it was the actor that made the part, not the part that made the actor.

अण्णासाहेब किलोस्कर याच मताचे असत. त्यांच्या वेळीं तीन नाटकें असत. शाकुंतल व रामराजवियोग नाटकांत त्यांनीं शिष्य व चोपदार अशा हलक्या भूमिका करून पुढच्या अंकांत मोठ्या भूमिका घेतल्या आहेत. शेक्सपीयर हॅम्लेटमध्यें भूताची भूमिका करीत असे अशी आख्यायिका आहे.

नवीन नाटकें स्वीकारण्यासंबंधानें त्याचें म्हणणें असें कीं, “ माझा शत्रु असला तरी त्याचें नाटक मी रंगभूमीवर आणीन ” आपलें नांव लोकांत जागृत असावें असा नेहमीं त्याचा प्रयत्न असे. चार मंडळींत असला व आपल्या भाषणाचा व कोटिक्रमाचा त्या मंडळीवर ठसा उमटला आहे असें त्याला दिसून आलें कीं, मध्येच ती मंडळी सोडून उठून जावयाचें ही त्याची संवध असे. याचें कारण इतकेंच कीं, आपल्या येण्याचा जो ठसा मंडळीवर झाला असेल तो कायम राहावा. त्याच्या एका खेळानें म्हटलें होतें कीं, ग्यारिक चार मंडळींत येण्यापूर्वी तिच्यांतून उठून कसें जातां येईल ही योजना करून ठेवल्याशिवाय तो मंडळींत येत नसे.

ग्यारिकच्या चरित्रकारांनीं त्यानें आपल्या संसाराला जी सहधर्म-चारिणी केली होती, तिच्या निवडणुकीबद्दल त्याची फार वाखाणणी केली आहे. स्वभावतः ग्यारिकची बायको मनमिळाऊ होती. त्यामुळें नवरा जितका समाजांत लोकप्रिय झाला होता, तितकीच तिच्याबद्दल लोकांची पूज्यबुद्धि होती. या जोडप्याची परस्परांवर अकृत्रिम प्रीति होती. ग्यारिक स्वभावतः प्रेमळ स्वभावाचा असे, परंतु एखादे वेळीं जेव्हां त्याची तब्येत गरम होण्याचा प्रसंग येई, तेव्हां तिला ताळ्यावर आणण्याला तिच्या सौम्य स्वभावाचाच उपाय उपयोगीं पडत असे. “ माझी लहर फक्त बायकोजवळच मी उपयोगांत आणतो, ती तिच्या इतकी अंगवळणी पडली आहे कीं, जसा एखादा खलाशी तोफांचा गडगडाट चालला असला तरी खुशाल झोंपी जातो, तशी मी कितीही तिच्यावर रागावून बोलत असलों तरी ती निश्चित झोंपी जाते.” असें तो नेहमीं सांगत असे.

ग्यारिक आपल्या भावाशीं फार उदारपणानें वागत असे. एका भावाला प्राप्ति कमी असून तो उधळ्या होता. त्याचा संसार प्राप्तीच्या मानानें मोठा होता, त्यामुळें त्याला वरचेवर मदत करणें ग्यारिकला भाग पडत होतें. तो प्रवासाला गेला होता, तेव्हां आपल्यातर्फे मागची व्यवस्था पाहाण्याला त्यानें आपल्या भावाला मुखत्यारी देऊन ठेविली होती व हें पटन येथील ग्यारिकच्या राहत्या जागीं वरचेवर जाऊन, जें काय माझें आहे तें तुझेंच आहे असें समजून त्याचा उपयोग करीत जा म्हणून तो नेहमीं भावाला लिहीत असे.

ग्यारिकवर त्याच्या धंद्याची जबाबदारी होती व समाजातील वरच्या दर्ज्यापासून सामान्य जनसमूहात त्याची मान्यता वाढली होती. अशा स्थितीत त्याच्या ठिकणीं जर सौजन्यानें लोकांची प्रीति संपादन करण्याचे गुण नसते तर ग्यारिक हा कोणी अद्वितीय पुरुष होऊन गेला असें त्याच्या चरित्रकारांनीं म्हटलें नसतें. फूट हा नट त्याचा समकालीन अमून अभिनयकुशलतेवद्दल त्याची ख्याति असे; त्याचेंही चारचौघांत जाणें येणें असे; परंतु त्याला करमणूक करणारा एक नकल्या असें लोक समजत असत आणि ग्यारिक कोठें गेला तरी बरोबरीच्या नात्यानें त्याला वागवीत असत.

गोल्डस्मिथचें व ग्यारिकचें रहस्य नव्हतें. याचें कारण गोल्डस्मिथनें ग्यारिकवर कधीं एकदां टीका केली होती. म्हणून गोल्डस्मिथचें 'गुड नेचर्ड मॅन' नाटक त्यानें घेतलें नाहीं, असा त्याच्यावर अपवाद होता परंतु खरें कारण हें नाहीं असें त्याचें चरित्रकारच सांगतात. तें नाटक त्याला पसंत पडलें नाहीं म्हणून त्यानें घेतलें नाहीं व दुसरें नाटक लिहिण्याबद्दल त्याला ग्यारिकनें सांगितलें व त्याबद्दल आगाऊ साठ पौंड त्याला देऊन ठेवले.

ग्यारिक आणि गोल्डस्मिथ एका विश्रांतिगृहांत (Jame's Coffee house) जमत असत. तेथें समयस्कूर्तीनें लिटररी क्लबाच्या सभासदांच्या गुणदोषांवर एकमेक कविता करीत असत. त्यांपैकीं ग्यारिकवर गोल्डस्मिथची कविता—

Our Garrick is a salad, for him we see,
Oil vinegar sugar, and saltness agree.

[ग्यारिक ही एक चटणी आहे. इच्यांत खारट, आंबट, तेलकट व गोड सर्वे काहीं खपतें.]

ग्यारिकनें गोल्डस्मिथच्या मृत्यूवर पुढील कविता रचली आहे—

Here lies Nolly Goldsmith for shortness called Noll
Who wrote like an angel, but talked like poor Poll.

[गोल्डस्मिथच्या लेखांत मोहिनी असे, परंतु त्याचें भाषण पोपटासारखें असे.]

Retaliation नावाचें गोलडास्मिथचें एक काव्य प्रसिद्ध आहे. त्यांत ग्यारिकच्या स्वभावाचें पुढील वर्णन आहे:—

Here lies David Garrick, describe me who can
An abridgement of all that was pleasant in man
As an actor confest without rival to shine
As a wit if not first in the very first line
On the stage he was natural simple affecting.
'T was only that he was off he was acting.

[मनुष्यांत जो चांगुलपणा लागतो त्या सर्वांचें सार ग्यारिकमध्ये होते. नाट्यकलेंत तर तो अद्वितीय नट होता. तो जरी पहिल्या प्रतीचा कोर्टीवाज नव्हता, तरी कोर्टीवाजाच्या पहिल्या पंक्तींत बसण्याच्या योग्यतेचा होता. रंगभूमीवर तो एक वेषधारी साधा असा नट होता; परंतु त्याचें सारें नाट्यनेपुण्य तो रंगभूमीच्या बाहेर असला म्हणजेच दिसून येई असें म्हटलें तरी चालेल.]

हें वर्णन त्याच्या गुणाचें झालें, आतां त्याच्या स्वभावातील दोषांचें वर्णन आहे तें हें:—

Of praise a mere glutton he swallowed what came
And the puff of dunce he mistook for fame.

[स्तुति करून घेण्याच्या कामांत तो अत्यंत आधाशी होता. मूर्खाच्या स्तुतीला तो आपली कीर्तिच समजत असे.]

बर्क, रेनॉल्ड, गिवन यांच्यावरही गोलडास्मिथनें असेच चुटके लिहिले आहेत.*

ग्यारिकचे क्रीन, ब्यारी, फूट, म्याक्रीन इत्यादि नट प्रतिस्पर्धी होते; परंतु खाजगी व्यवहारांत त्यांच्याशीं याचें विवृष्ट नव्हतें. आपल्या गुणांनीं

* अण्णासाहेब किलोस्करांनीं वेळगांवास शिक्षक असतांना, तेथील त्या वेळच्या त्यांच्या स्नेही मंडळीवर अशाच कविता केल्या होत्या. त्या शिमग्यांत धुळवडीच्या दिवशीं प्रसिद्धपणें म्हटल्या जात होत्या. त्या कवितेंत अश्लीलपणा असल्यानें शिमग्याच्या दिवशीं त्या लोकांची करमणूक करीत.

त्याच्यावर श्रेष्ठत्व मिळवें म्हणून तो धडपड करित असे; परंतु त्याच्याबद्दल त्यानें वेळोवेळीं आदरच दाखविला आहे. क्वीन आजारी असताना ग्यारिकचा पाहुणा होता. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे सद्गुण व त्याची नाट्यकुशलता यांवर रसभरित काव्य करून आपली पूज्यबुद्धि त्यानें व्यक्त केली आहे:—

That tongue which set the table on roar
 And charm'd the public ear, is heard no more
 Closed are those eyes, the harbingers of wit
 Which spoke, before the tongue what Shakes-
 peare writ;
 Cold are those hands, which living were
 stretched forth
 At friendship's call to succour modest worth.
 Here lies James Quin! deign reader to be taught
 Whatever thy strength of body fore of thought
 In natures happiest mould however cast
 To this complexion then must come at last.

[ज्याच्या जिह्वाचापल्यानें भोजनसभारंभांत हास्यरसाचा कळोळ उडत असे व भाषण ऐकण्यादिपयीं लोकांचे कर्ण आतुर असत ते आतां आपणास ऐकण्यास मिळणार नाहीं. शेकस्पीअरचीं वाक्यें जिह्वाग्रांतून बाहेर पडण्यापूर्वीं विनोदाची घाती देणारे त्याचे नेत्र आतां मिटले आहेत. मित्रांच्या हांकेंला मदत देण्या-करितां पसरणारे हात थंड पडले आहेत. अशा गुणांचा नट जेम्स क्वीन इहलोक सोडून गेला ! वाचकहो, त्याच्या चरित्रापासून काहीं बोध घेण्यासारखा असेल तर तो घ्या. ईश्वरानें जरी तुम्हांस शरीर-संपत्ति व विचारशक्ति पूर्ण कृपाप्रसादानें दिली आहे तरी तुम्हांस शेवटीं या स्थितींतच मिसळलें पाहिजे.]

ग्यारिकच्या उदार स्वभावाच्या गोष्टी त्याच्या चरित्रकारांनीं पुष्कळ-च सांगितल्या आहेत व प्रसंगाप्रसंगानें त्या या चरित्रांतही आल्या

आहित. लहान-मोठ्यांना, गरीबगुरिबांना त्यानें द्रव्याची मदत केल्याचीं उदाहरणें सर्वच देत बसलों तर तोच एक मोठा ग्रंथ होईल. तो लोकांत आल्यापासून त्याचें बुद्धिवैशिष्ट्य जसें दिसून आलें, तसाच त्याचा उदारपणाही आजन्म राहिला.

मधलीं आठ वर्षें

[१७६६ - १७७४]

ग्यारिक दोन वर्षें फ्रान्स व इटलीमध्ये प्रवास करित होता. तेवढ्या काळांत त्याच्या मोठमोठ्या अमीरउमरावांच्या भेटी झाल्या व प्रसिद्ध नटांशीं परिचय झाला. सन १७६९ मध्ये तो प्रवासाहून परत आला. परत आल्यावर त्यानें नव्या नाटकांत भूमिका घेण्याचें सोडलें. या सुमारास त्याचें वय पचास वर्षांचें होतें; परंतु दोन रोगांनीं त्याच्यावर आपली झडप घालण्यास सुरवात केली होती. एक मूत्ररोग व दुसरा संधिवात. त्यामुळें विशेष अवसानाच्या व ज्यांत उभ्यानें अंग टाकण्याचे प्रसंग असतील अशा भूमिका त्यानें करण्याच्या सोडल्या. इकडे पुढच्या आठ वर्षांत नाट्यसृष्टींत बरेच फेरफार झाले होते. काहीं नट त्याला सोडून गेले. काहीं नटांचें काम करणाऱ्या स्त्रिया मृत्यु पावल्या. कित्येक धंदा सोडून घरीं राहिल्या. ज्यांच्याबरोबर त्यानें नांव व कीर्ति मिळविली, त्यांच्या जागेवर आलेले नट कमी योग्यतेचे व स्त्रिया कजाग होत्या. नटवर्गाशीं व ग्रंथकारांशीं सारखी घासाघास करावी लागत असल्यानें तो धंद्याला अगदीं फंटाळून गेला होता. त्याच्या पूर्वधर्यांत जें त्याला सुख झालें होतें तें नाहींसें झालें. हा धंदा केव्हां सोडीन असें त्याला झालें होतें. I shall shake my chains and no culprit in a jail delivery will be happier) “हा धंदा सोडण्याचा दिवस उगवेल तेव्हां तुरुंगांतील कैद्याला आपल्या मुक्ततेबद्दल आनंद होणार नाहीं इतका मला होईल ” असें तो म्हणत असे.

प्रवासाहून परत आल्यावर त्यानें महत्त्वाच्या अशा दोन गोष्टी केल्या. एक शेक्सपीयरची ज्युविली. ही हकीगत पूर्वीच्या प्रकरणांत येऊन गेली आहेच. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे निरुपयोगी झालेल्या नटांच्या

मदतीकरितां त्यानें एक फंड उभारला ही होय. प्रवासांत असतांना क्व्हेंट गार्डन नाटकगृहाच्या मालकांनीं नटांच्या मदतीकरितां फंड उभारला होता; परंतु आपल्याला ही गोष्ट कळविलीमुद्धां नाहीं याबद्दल त्याला विषाद वाटला; म्हणून परत आल्यावर आपल्या भागीदाराच्या मदतीनें त्यानेंही स्वतंत्र फंड उभारला (१७६६). स्वतःची मोठी रकम प्रथम घालून सुरुवात केली व प्रत्येक वर्षी या फंडाकरितां एक स्वतंत्र प्रयोग करून त्यांत स्वतः भूमिका करण्याचें ठरविलें. याचे व भागीदारांचे मिळून ४५०० पौंड प्रथम जमवून पार्लमेंटकडून त्याची कायदेशीर व्यवस्था करण्याकरितां जो खर्च लागला तो स्वतः ग्यारिकनें केला. त्याचा एक चरित्रकार सांगतो कीं, “क्व्हेंट गार्डन” संस्थेचा फंड भरभराटीस आला नाहीं. नटांच्या म्यानेजरवर विश्वास बसेना व म्यानेजर फंडाकरितां स्वतंत्र प्रयोग करण्याला कबूल होईनात. पुढें दोन्ही फंड एक करण्यांत आले व त्याची रकम सन १८६८ पर्यंत साठ हजार पौंड झाली होती.

ग्यारिकच्या स्वभावांत एक गोम होती, तो उदार मनाचा होता, उदार हाताचा होता, त्याच्या धंद्यांत त्याच्या बरोबरीचें कोणी नव्हतें. इतक्या गोष्टी त्याच्या स्वभावांतील गुण सिद्ध करण्यास पुण्या होत्या; तरी त्याच्याविरुद्ध कोणीं काहीं टीका केली कीं, ती त्याच्या मनास लागत असे. मग अशा टीकाकारांना आर्जवानें किंवा आपल्याकडे कमीपणा घेऊनमुद्धां अतुकूल करून ध्यावयाचें असा त्याचा स्वभाव असे. ग्यारिकच्या वेळेला वर्तमानपत्रांतून किंवा हस्तपत्रकांतून नाट्यविषयक चर्चा, नाटककार व नटांवर टीका येत असून शिवाय खाजगी पत्रांनीं त्याचे शत्रु किंवा त्याच्याविरुद्ध असणारे किंवा दुसऱ्या नटांचे अभिमानी ग्यारिकवर हल्ला करीत असत. ग्यारिकचें वय या वेळेला सत्तावन वर्षांचें होतें. वार्धक्याचीं चिन्हें स्वभावतः त्याच्या तोंडावर दिसूं लागलीं होती. हीं त्याच्या टीकाकारांना टीका करावयास कारण झालीं. वर्तमानपत्रांतून ग्यारिकचें वय किती असावें म्हणून चर्चा होऊं लागली. कोणी तुमचें वय किती असावें म्हणून प्रत्यक्ष विचार करूं लागले. कोणी “तुमचें वय साठ वर्षांचें आहे अशी लोकांत पैज लागली आहे, तेव्हां खरेंच तुमचें

वय तितकें आहे काय ?” म्हणून चौकशी करूं लागले. त्याचे जे निंदक असत ते “Rouge and powder cannot give the bloom of youth.” गालाला रंग लावून तारुण्य येत नाहीं अशा भाषेनें त्याचा उपहास करूं लागले.

सारांश, ग्यारिकला समजून आलें कीं, आपण आतां आपला कारभार आटोपावा हें वरें. वयाचा प्रश्न त्यालाच प्रत्यक्ष विचारण्यांत येऊं लागला तेव्हां तो म्हणाला, “तुम्हीं ज्या अर्थीं माझ्या तोंडावरचा बुरखा काढला आहे त्या अर्थीं मीं आतां लोकांचा निरोप घ्यावा हें वरें. (As you have so kindly pulled off my mask it is time for me to make my exit) ग्यारिकचें वय साठीच्या जवळ आलें होतें हें तर खरेंच; परंतु त्याचें अर्धे अधिक आयुष्य रात्रंदिवस विचार करण्यांत व चेहऱ्याला निरनिराळें मनोविकार दाखविण्याचे श्रम देण्यांत गेल्यानें इतर नटापेक्षा त्याच्या चेहऱ्यावर श्रमाचा बोजा दुप्पट पडला होता. त्यामुळें वार्धक्याची छाया त्याच्या तोंडावर अधिक दिसूं लागली असें जानसन म्हणत असे. ग्यारिकला आपल्या भ्रंशापासून परावृत्त व्हावें असें वाटूं लागल्यापासून तो त्या तयारीला लागला.

काहीं इतिहासकारांनीं १८ व्या शतकाला नाट्यकलेचें शतक असें म्हटलें आहे (Age of acting). सतराव्या शतकांत उत्तम नाटकें उदयास आलीं; परंतु प्रयोगरूपानें तीं प्रसिद्धीस आणणारे नट आठराव्या शतकांत उदयास आले. त्यांत ग्यारिक मेरुमणि होता या शतकांत रंगभूमीच्या उज्वलतेची व नटांचा प्रभाव उघड करण्याला दर्शनीय देखाव्यांची साधन-सामुग्री व उंची भक्क्याच्या पोषाखाची अनुकूलता नव्हती तरी नटांनीं आपलें अंगभूत नाट्यकौशल्य दाखवूनच लोकांचें मनरंजन केलें. या शतकांत नाट्यकलेचें इतकें महत्त्व वाढलें कीं, कवि, टीकाकार व मुत्सद्दीवर्गाला नाट्यकलेची करमणूक आवश्यक वाटूं लागली. नटांना आपल्या गुणांची पारख करण्याला जर एखादी क्षसोटी असेल तर ती लंडन राजधानीची रंगभूमि आहे असें वाटत असे. काहीं वर्षें बाहेर प्रांताच्या रंगभूमीवर उमेदवारी करून तेथील समाजाकडून मान्यता मिळविली आहे अशी जरी नटांची खात्री

झालेली असली तरी मुख्य राजधानीच्या रंगभूमीचा पहला गाडून तेथील समाजाचीं अंतःकरणे आपल्या कहाति आणलीं म्हणजे आपली पात्रता सिद्ध झाली अशी नटांची समजूत असे.

There I could please, but there my fame must end
For hither none must come to boast but to mend

[इतर ठिकाणीं मी लोकांचें मनरंजन करूं शकलों असेन; परंतु माझी कीर्ति मी तेथेंच ठेवून आलों पाहिजे. येथें येऊन तेथली प्रौढी कोणीं मिरवूं नये. येथें येऊन शिकूनच राहिलें पाहिजे.]

असे एका नटाचे उद्गार आहेत.*

ग्यारिकनें प्रथम नाट्यसमृद्धीच्या उंबरठ्यांत पाऊल ठेविलें, तें राजधानी-पासूनच्या दूर अंतरावर एके गांवीं, कीं जेथें न्याला नाट्यक्षेत्राची पुरी दीक्षा घेतां येईल अशा ठिकाणीं ठेविलें. लंडन शहरांतील नाट्य-मंदिरांत प्रविष्ट होण्यापूर्वीं जी तयारी लागते ती म्हणजे शेक्सपीयरच्या नाटकांचा पूर्ण अभ्यास करून नंतर तो नाट्यसमृद्धींत आपल्या तेजानें चमकूं लागला व तेथें त्यानें आपलें कीर्ति-मंदिर अजरामर राहिल असें उभारलें. पस्तीस वर्षे नाट्यक्षेत्राची अड्याहन सेवा करून विश्रान्ति घेण्याचा त्यानें आपला निश्चय जाहीर केला (मार्च १७७६). ग्यारिकच्या चरित्रकारांनीं त्याच्या शेवटच्या प्रयोगाच्या प्रसंगाचें वर्णन केले आहे तें हृदयद्रावक आहे.

शेवटचे प्रयोग !

ग्यारिकनें रंगभूमीवरची विश्रान्ति घेण्याचा निश्चय केल्याबरोबर, आपल्या इतिहासप्रसिद्ध ड्यूरेलिन नाट्यसमृद्धीची व्यवस्था लावण्याचा व मालकी सोडण्याचाही त्यानें निश्चय केला. त्यानें आपली अर्धी मालकी ३५००० पाँडांस तीन नव्या भागीदारांस विकली. त्यापैकीं प्रसिद्ध नाटककार व वक्ता शेरिडन् हा एक होता. हा शेरिडन् या वेळीं २२

*एके काळीं पुणे शहराच्या प्रेक्षकांच्या मार्मिकपणाबद्दल असाच दारा असे. हरदोस, गवयी, वक्ते, पुराणिक, नट पुणे शहरांतून नांव मिळवून गेले म्हणजे त्या लौकिकावर ते दुसरीकडे लोकादरास पात्र होत असत. उलट बाहेरून येणाऱ्या खऱ्या गुणी लोकांचीच चहा पुणे शहरांत होत असे.

वर्षांचा होता; व महत्वाकांक्षी असल्याबद्दल त्याची प्रसिद्धि होती. जवळ भांडवल नाही, अननुभवी, तरुण इतक्या गोष्टी प्रतिकूल होत्या, तरी त्याच्या धाडसी स्वभावावर त्याला नाटकगृहाची मालकी देण्याचें ग्यारिकनें ठरविलें. प्रथम ८००० पौंडांस त्यानें नाटकगृहाचा अर्धा भाग विकत घेतला होता. ही गोष्ट मागें येऊन गेली आहेच. त्याची चौपट किंमत २९ वर्षांच्या ट्यूचरिलेन नाटकगृहाच्या मालकींत त्यानें वाढविली होती. धंदा सोडण्याच्या सुमारास त्याची प्राप्ति ८०० पौंड नाटकांत काम करण्याबद्दल, ५०० पौंड व्यवस्था पाहाण्याबद्दल, ४०० पौंड भागीदारांकडून नफ्याच्या हिश्याचें येणें होतें तें, शिवाय नाटकगृहाच्या अर्ध्या मालकीचा फायदा. पहिला भागीदार लेसी यानें आपला हिस्सा ग्यारिककडे २२००० पौंडांस गहाण ठेविला होता; व त्याबद्दल नवे जे तीन भागीदार झाले होते त्यांनीं जबाबदारी घेतली होती. एकंदर जवळ जवळ १७५० पौंड त्याची वर्षाची प्राप्ति होती व बत्तीस हजार पौंडांचें गहाणाचें व्याज २२०० पौंड मिळून त्याची प्राप्ति ४००० पौंड वाढली होती.

जून १७७६ च्या १० व्या तारखेस त्यानें शेवटची भूमिका करून विश्रांति घेतली. तोंपर्यंत मार्च महिन्यापासून जूनपर्यंत निवडक अशा बारा नाटकांतील भूमिका त्यानें शेवटच्या शेवटच्या केल्या. या भूमिका पाहाण्याकरितां त्याच्या नाट्यलोलुपांची उत्कंठा इतकी परमावधीला पोचली होती कीं, त्याच्याकरितां जो टाळ्यांचा गहजब चालत असे तो कल्पनातीत होता. प्रेक्षकांपैकीं एका सभ्य स्त्रीनें या प्रसंगाचें असें वर्णन केलें आहे कीं, “आमच्या बसावयाच्या जागा हदरूं लागल्या व नाटकगृह आतां कोलमडून पडतें कीं काय अशी आम्हांस भीति वाटूं लागली” दुसऱ्या एकीनें असें लिहिलें आहे कीं, “प्रत्येक नाटकांतील ग्यारिकच्या भूमिका पाहात असतांना मला असें वाटलें कीं, जणुं काय त्या त्या नाटकांकीची प्रेतयात्रा मी पाहात आहे.”

शेवटचे प्रयोग चालले असतांना, प्रेक्षकांची जी भीड लोटूं लागली तिला नाटकगृह अपुरें पडूं लागलें. कळशीभर सांठवण्याच्या पात्रांत जसें हांडाभर पाणी घालण्याचा प्रयत्न करावा तसा प्रकार प्रत्येक प्रयोगाच्या अपरिमित गर्दीला नाटकगृह अपुरें पडूं लागल्यामुळें होऊं लागला.

Quart of audience poured for each performance into a pint of theatre. कशीही जागा असली तरी आम्हांला चालेल म्हणून जागा राखून ठेवण्याकरिता मोठमोठ्या लोकांची पत्रे ग्यारिकला धेऊं लागलीं. परंतु सर्वांचें समाधान करण्याकरिता त्याला मार्ग चुचेना. डब्लिन व पॅरिसवासून नटवर्ग ग्यारिकच्या शेवटच्या भूमिका पाहाण्याकरिता जमूं लागला. त्याच्या कित्येक निकटच्या स्नेह्यांनासुद्धा जागा मिळेनात. दुसरे नट आपल्या आश्रयदात्यांचा शेवटचा निरोप एका रात्रींत घेतात; परंतु ग्यारिक चार महिने आपल्या आश्रयदात्यांचा निरोप घेत होता. या शेवटच्या प्रयोगाचें महत्त्व लोकांस इतकें वाटूं लागलें कीं, एका सरदाराच्या बायकोनें जागा राखून ठेवण्याकरिता अधिक रकम देऊं केली. ती म्हणाली कीं, “ माझ्या मुलांनीं ग्यारिकच्या भूमिका पाहिल्याच्या गोष्टी स्वतः पन्नास वर्षांनीं पुढच्या पिढींतल्या लोकांत सांगितल्या पाहिजेत.”*

ग्यारिकचें रंगभूमीवर अखेरचें येणें

ग्यारिकची शेवटची भूमिका घेण्याची तारीख जून १० सन १७७६ ही ठरली होती. ज्या भूमिकेवर माझी कीर्ति झाली ती रिचर्डची भूमिका माझी शेवटची असावी अशी त्याची इच्छा होती; परंतु तसें घडून आलें नाहीं. कारण हा प्रयोग राजेसाहेब व राणीसाहेब यांच्या इच्छेवरून ता. ५ रोजी करण्यांत आला. तेव्हां शेवटचा प्रयोग “ वंडर ” नांवाच्या एका हास्यरसप्रधान संविधानकाचा ठरविण्यांत आला. या प्रयोगांत ‘डान-

* महाराष्ट्रीय नाट्यकलेच्या इतिहासांत अशा प्रकारचें एकच उदाहरण आहे. किल्लोस्कर संगीत मंडळींतले प्रसिद्ध नट भाऊराव कोल्हटकर यांच्या तोडीचें पात्र नाथिकेच्या कामास मिळेनासें झाल्यावर अखेरची विश्रांति घेण्याचा मंडळीनें संकेत जाहीर केला. तेव्हां भाऊरावांची सुभद्रा, मंथरा या भूमिका पाहाण्याकरितां अशाच प्रकारची भीड लोटत होती. कोल्हटकर हे नामांकित पात्र होते. किल्लोस्कर मंडळी त्यांच्या अभावीं स्मृतिशेष होण्याची वेळ त्या वेळीं आली होती; परंतु ईश्वरी इच्छा ती ४५ वर्षे टिकावी अशी होती !

'फेलिक्स' नांवाची एक विनोदी भूमिका ग्यारिकनें घेतली होती. या प्रयोगाचें पुढील प्रसिद्धिपत्रक होतें:—

रॉयल ड्यूरिलेन नाटक मंडळीचा
या खेपेचा शेवटचा प्रयोग
जून ता. १० (१७७६) रोजी

वंडर

यांत ग्यारिक डानफेलिक्सची भूमिका घेतील.

[नंतर इतर पात्रांचीं नांवां आहेत]

“ पहिल्या अंकानंतर हाराचें नृत्य दाखविण्यांत येईल व यालाच जोडून गायनयुक्त मजलस होईल.

“ शेवटीं नौकेच्या शर्यतीचा देखावा दाखविला जाईल.

“ या प्रयोगाचें उत्पन्न नटवर्गाच्या मदतीकरितां जो फंड उभारण्यांत आला आहे, त्याच्या कामीं लावलें जाईल.

“ प्रयोगाच्या मध्यंतरीं ग्यारिक भाषण करतील. कुलस्त्रियांनीं आपल्या जागा राखून ठेवण्याकरितां आपले नोकर पांच वाजल्यानंतर थोड्या वेळानें पाठवावे म्हणजे गोंधळ होणार नाही. पडद्यांत कोणासही येऊं दिलें जाणार नाही. प्रयोगास सुरवात झाल्यावर कोणत्याही सबबीवर पैसे परत दिले जाणार नाहीत.

“ दरवाजे ९-३० वाजतां उघडले जातील व प्रयोगास सुरवात बरोबर ६-३० वाजतां होईल.”

शेक्सपीअरच्या नाटकांतील एखादी भूमिका करून ग्यारिकनें, त्याच्या नाटकाची मशाल शेवटीं पाजळत ठेविली नाही याबद्दल ग्यारिकच्या चरित्रकारांनीं खेद व्यक्त केला आहे.

‘वंडर’ हें नाटक आनंदपर्यवसायी असून त्याचें संविधानक चातुर्यजनक व मनोरंजक आहे. तेव्हां अशा नाटकाच्या प्रयोगानें आपल्या भूमिकेचा ठसा प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत खेळत राहावा हाही एक उद्देश हें नाटक शेवटीं ठेवण्याचा होता. शेवटच्या प्रयोगाला प्रेक्षकसमाज समुद्रासारखा पसरला होता. ग्यारिक जिंकडे नजर फिरवी तिकडे त्याला त्याच्या परिचयाचीं माणसें दिसत होतीं. अर्थचंद्राकृति नाटकगृहांतील हा अमर्याद प्रेक्षकसमुदाय ग्यारिकला पाहाण्याकरितांच प्रेमभावानें व भक्तिभावानें गोळा झाला होता. यांत दूरदूरच्या प्रार्तातूनही आलेले अनोळखी लोक होते. प्रयोगांतील भूमिकेचें याचें कार्य संपल्यावर प्रेक्षकांत निश्चल शांतता पसरली. या शांतनेंत पस्तीस वर्षे ज्यानें रंगभूमि भूषित केली असा लोकांचा आवडता नट प्रेक्षकांच्या समोर आपला शेवटचा निरोप घेण्याकरितां सावकाश सावकाश पावलें टाकीत रंगभूमीवर येऊं लागला. पडद्यामार्गे त्याचे व्यवसायबंधु त्याचें भाषण ऐकण्याकरितां उभे राहिले. रंगभूमीच्या दोन्ही बाजूंस प्रेक्षकांची गर्दी झाली. आजपर्यंत ज्यानें दुसऱ्याकरितां भाषणें तयार करून दिलीं, तो या वेळीं स्वतः भाषण करण्यास असमर्थ झाला. शेवटीं मन आवरून त्यानें भाषणास सुरुवात केली. तो म्हणालाः—

“माझ्या स्थितींतल्या मनुष्यानें शेवटचे दोन शब्द बोलावे असा सांप्रदाय आहे. माझाही मनोदय तसाच होता व त्याप्रमाणें मी आपलें भाषण लिहून काढणार होतो; परंतु तें मी लिहून काढण्यास जसा असमर्थ झालों तसा बोलण्यासही असमर्थ आहे.

“माझ्या मनाची स्थिति या वेळेस अशी झाली आहे कीं, शब्दालंकारांनीं किंवा प्रासानुप्रासाच्या झणकारांनीं ती व्यक्त करून दाखवितां यावयाची नाहीं. हा क्षण मला अत्यंत उद्देगाचा वाटत आहे. ज्या ठिकाणीं आपण साझ्यावर प्रेम केलेलें मी आजपर्यंत अनुभवीत आलों आहे, तेथून आपला शेवटचा निरोप घेणें म्हणजे जणुं काय मीं आपला कायमचा निरोप घेत आहे असें मला वाटतें.”

या ठिकाणीं त्याचा फूट दाटून येऊन त्याचा शब्द उमटेंना. अश्रूंनीं

त्याचा उद्वेग आवरेपर्यंत तो थांबला, नंतर त्याने पुन्हा भाषणास सुरवात केली:—

“माझ्या भावी आयुष्यांत काय स्थित्यंतर व्हावयाचे असेल ते होवो; परंतु आपल्या कृपेचा ठसा जो माझ्या अंतःकरणांत उमटला आहे तो फार खोल गेलेला आहे व तो व्यक्त करून दाखविता येत नाही असा आहे.

“माझ्या मागून येणारे माझे व्यवसायबंधु, माझ्यापेक्षा आपल्या कलेत अधिक निष्णात व योग्यतेचे असतील हे मी कबूल करतो; परंतु मी खात्रीने सांगतो की, त्या सर्वांपेक्षा आपली कृपा संपादन करण्याला मी जे अहर्निश परिश्रम केले आहेत, ते त्यांच्यापेक्षा यत्किंचितही कमी योग्यतेचे ठरणार नाहीत; व आपल्या कृपेबद्दल माझ्या अंतःकरणांत जी कृतज्ञ-बुद्धि वसत आहे ती त्यांच्यापेक्षा रतिमात्रही कमी ठरणार नाही !”

इतके बोलून तो प्रेक्षकांवर निश्चल दृष्टि ठेवून तसाच मार्ग परतला. परंतु पुन्हा तो थांबला. जणुं अखेरची दृष्टादृष्ट करण्यास त्याला फार कष्ट होऊं लागले. प्रेक्षकांचीही अशीच स्थिति झाली होती. त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या होत्या व त्यांचे हुंदके ऐकू येत होते. हजारों जणांच्या तोंडून Fare well! - Fare well! (तुमचे कल्याण असो! कल्याण असो!) असे उद्गार निघाले. रंगभूमीजवळच्या चष्म्यांत त्याची सुशील, पतिनिष्ठ पत्नी हुंदके देत होती. अशा स्थितींत पुनःपुन्हा प्रेक्षकांकडे पाहात मोठ्या कष्टाने तो प्रेक्षकांच्या दृष्टिआड झाला !

त्या दिवसाच्या कार्यक्रमांत आणखी एक जो भाग दाखवावयाचा होता, तो ग्यारिकर्ने शेवटचा निरोप घेतल्यावर करून दाखविण्याला नट-वर्गाला उत्साह राहिला नाही म्हणून राहित करावा लागला व ग्यारिकर्ना अंतर्धान पावण्याचा शेवटचा दुःखपर्यवसायी भाग झाल्यावर शेवटी शेवटचा पडदा खाली सोडण्यांत आला ! त्यानंतर इंग्लंडच्या रंगभूमीवर एवढ्या योग्यतेचा नट अवतीर्ण झाला नाही !

शेवटचे प्रयोग चालले असताना आपली आठवण म्हणून कोणाला काहीं, कोणाला काहीं वस्तु ग्यारिकर्ने वक्षिप्त दिल्या. या प्रसंगासंबंधीची एक स्मरणीय गोष्ट एका चरित्रकाराने दिली आहे. ग्यारिकर्ने ‘लियर’ची

भूमिका घेतलेली असली म्हणजे कार्डेलियेन्नी (लियरची तिसरी मुलगी) भूमिका यंग नांवाची एक नटी करीत असे. किंग लियरचा शेवटचा प्रयोग झाल्यावर पडदा पडण्याच्या वेळीं ग्यारिकनें या यंग नटीचा हात धरून तिला पडद्यांत नेलें. व सुस्कारा टाकून तो तिला म्हणाला, “ सुली, तुझ्या बापाची भूमिका मी आज शेवटची केली आहे. तुला आतां दत्तक बाप कोणी तरी दुसरा पाहिला पाहिजे. ” Oh, Bess ! This is the last time of my being your father; you must now look out for some one else to adopt you. “ तर मग— ” ती म्हणाली, “ मला बापाप्रमाणें आशीर्वाद द्या. ” असें म्हणून तिनें ग्यारिकपुढें गुडघे टेंफले. ग्यारिकनें तिला उठवून “ ईश्वर तुझे कल्याण करो ” असा आशीर्वाद दिला. नंतर इतर नटांकडे पाहून तो म्हणाला, “ तुम्हां सर्वांचेही ईश्वर कल्याण करो ! ”

शेवटच्या प्रयोगाची हकीगत ग्यारिकनें आपल्या एका मैत्रिणीला कळविली. त्या पत्रांत त्यानें लिहिलें कीं, “ मी जेव्हां शेवटचा निरोप घेण्याकरितां रंगभूमीवर आलों, तेव्हां माझा कंठ दाटून येऊन मला बोलवेना. इतकेंच नाही तर माझे हातपाय शिथिल पडले. खरोखर तो प्रसंग मोठा उद्देगकारक होता. प्रेक्षकांच्या तोंडचे उद्गार ऐकण्याला व त्यांची स्थिति काय झाली हें पाहाण्याला तुम्ही प्रत्यक्ष असतां तर प्रेक्षक सद्य अंतःकरणाचे नाहीत असें तुमच्यानें म्हणवेलें नसतें ! ”

ग्यारिकनें विश्रांति घेतल्यावर त्याची रंगभूमीवर वापरण्याची तरवार

॥ इंग्लिश प्रेक्षकांचा एक शिष्टाचार आहे. रंगभूमीवर ज्या नटाची किंवा नटीची भूमिका प्रेक्षकांच्या पसंतीस उतरली असेल, त्याला किंवा तिला अंकाच्या शेवटीं टाळ्यांच्या गजरानें पुन्हा रंगभूमीवर बोलावून सन्मान करावयाचा व त्या नटानें किंवा नटीनें आपली मान लववून या मानाचा स्वीकार करावयाचा व पुन्हा पडद्यांत जावयाचें. नायिकेची भूमिका करणाऱ्या नटीचा हात धरून तिला पडद्यांत पांचविणें हा तिच्यावद्दल आदर दाखविणें हा शिष्टाचार आहे. युरोपियन सर्कसमधील नायिकांना सर्कशीचा व्यवस्थापक (ring master) प्रथम रंगणावर आणून सोडतांना पुष्कळांनीं पाहिलें असेल.

त्यानें टाम किंग नांवाच्या नटास बक्षिस दिली व तिच्या सोबत एक पत्र त्याला लिहिलें:—

“ किंग यास, आपल्या निकट संबंधाच्या सहवासाची अल्पशी आठवण म्हणून रंगभूमीवर माझ्या कंबरेला लटकत असलेली तरवार मी तुम्हांला नजर करीत आहे, तिचा स्वीकार करावा. ही तरवार नाटकांत वापरण्याची आहे, तरी इचा मला अभिमान आहे. ही आपल्या उभयतांच्या मित्रत्वांत अंतर आणणार नाही व ही काहीं दिवस माझ्या कंबरेला लटकत होती, म्हणून तिची किंमत कमी आहे असें तुम्ही समजणार नाहीं अशी मी आशा करतो. तुम्हांला आरोग्य, यश व कीर्ति हीं सदैव प्राप्त होवोत !

“ ईश्वर तुमचें कल्याण करो. माझी आठवण असूं या !

तुमचा
ग्यारिक.”

ग्यारिकनें शेवटच्या नाटकाच्या वेळीं जो कंबरपट्टा घातला होता तो त्यानें हाना मोर नांवाच्या आपल्या एका मैत्रिणीला दिला. तिनें तो आपल्या मैत्रिणीला दाखविला. त्याबरोबर त्या मैत्रिणीच्या तोंडून सहज-स्फूर्तीनें पुढील उद्गार निघाले:—

Thy buckles, O Garrick thy friends may now use
But no mortal hereafter shall tread in thy shoes.

[ग्यारिकचा पट्टा त्याचे स्नेही आतां वापरतील; परंतु त्याच्या पावलावर पाऊल ठेवून चालणारा मात्र यापुढें कोणी होणार नाहीं.]

ग्यारिकनें शेवटच्या प्रयोगाचें उत्पन्न खर्च वजा जाऊन नटांच्या मदतीकरितां जो फंड उभारला होता त्याला दिलें. ग्यारिकच्या चरित्रकारांनीं त्याला Great monarch of the stage “ नाट्यफळेचा छत्रपति ” असें म्हटलें आहे. जान मोर्लेनें बर्कच्या चरित्रांत लिहिलें आहे कीं, ग्यारिकनें आपल्या सिंहासनापासून विराम पावताना जे प्रयोग केले, त्या प्रसंगाला बर्कइतका आस्थेवाईक व खरा भक्त प्रेक्षक दुसरा कोणी नव्हता.

ग्यारिकनें विश्रांति घेतली हें वर्तमान हाना मोरनें आपल्या मैत्रिणीला कळविलें. त्या पत्रांत तिनें असें लिहिलें होतें:—

“ग्यारिकनें रंगभूमीशीं आपला संबंध सोडला व नाटकगृहाची मालकीही सोडली. आतां नाट्यदेवतेला अश्रु ढाळीतच बसावें लागेल. आतां, मानवी अंतःकरणाच्या कृपाटाच्या किल्ल्या कोण हातांत घेईल ? जादूपेक्षां अजब शक्तीनें मनोविकार आपल्या ताब्यांत कोण घेईल ? नाट्यकलेचा कोण आतां उद्धार करील ? व माझ्या अंगीं जें नाट्यकलेचें अल्पसें ज्ञान आहे त्याचें संगोपन करून, त्याला कोण चालना देईल हें मला समजत नाहीं !”

रंगभूमीशीं इतिकर्तव्यता ग्यारिकनें ता. १० जून १७७६ रोजीं संपविली; परंतु आज दीडशें वर्षे त्याचा प्रभाव नाट्यसृष्टीवर आहे व पुढेही त्याचें नांव अव्याहत चालत राहणार आहे. ग्यारिकनें विश्रांति घेतल्यावर एका वर्षांनें गिबननें पारिसहून त्याला एक पत्र लिहिलें होतें:—

“भावी पिढींतील जनसमाजाला ज्यांच्याविषयीं आदर वाटेल अशांच्या तोंडून आपल्याबद्दल चांगले उद्धार निघालेले ऐकून कोणाला धन्यता वाटणार नाहीं ? एका राष्ट्राचीं परराष्ट्रें ही पुढची पिढी आहे व एका राष्ट्राची कीर्ति दुसऱ्या राष्ट्रांत जाण्याला काहीं अवधि लागते; परंतु त्या राष्ट्रांत तुम्हीं आपली कीर्ति अगोदरच पेरून ठेविली आहे. आणि मी तुम्हांला खात्रीनें सांगतो कीं, प्रत्येक सुशिक्षित समाजांत ग्यारिकचें नांव वारंवार निघालेलें जितकें मी ऐकतों तितकें, दुसरें कोणाचेंही निघत असलेलें मला ऐकूं येत नाहीं.” एखाद्या नटानें धंदा सोडल्यावर त्याचें नांव स्वदेशांतच नव्हे तर परदेशांतसुद्धां निघणें ही गोष्ट नटांच्या अनेक गुणांचा फैलाव सर्व स्थितींतल्या समाजांत झाला असल्याशिवाय शक्य नाहीं. ग्यारिकनें नाट्यकलेला महत्त्व आणलें व तिचा दर्जा वाढविला हें त्याच्या चरित्रकारांनीं जें म्हटलें आहे, त्याची सत्यता, त्यानें धंदा सोडला तरी त्याचें नांव वरच्या दर्जाच्या लोकांपासून कनिष्ठ स्थितींतल्या समाजांतील लोक घेत राहिले यावरून पटते.

नाट्यसृष्टींत ग्यारिकचीच योग्यता सर्वांत अधिक कां समजली जाते याचीं कारणं दोन आहेत. एक त्याचें अद्वितीय नाट्यनैपुण्य व दुसरें त्याचें

उत्तम शील. या दोन गुणांनीं तो सर्वास पाहिजे असा झाला होता. ग्यारिक विद्वान् नव्हता, विद्या संपादन करण्याकरितां जानसनबरोबर चाळीस वर्षांपूर्वी तो लंडन येथें आला; परंतु येथें योगायोग असा आला कीं, तो निराळ्याच वातावरणांत जाऊन पडला. तथापि ज्या वातावरणांत तो गेला, त्यांतील दूषित संस्कार त्यानें आपल्यास स्पर्श करून घेतले नाहींत. त्यानें फक्त वैभवाच्या क्षितिजाकडे नजर देऊन ठेविली होती व तें क्षितिज त्यानें गांठलें.

आणखी कांहीं गोष्टी

चरित्रनायकाच्या चरित्रांतील महत्त्वाच्या गोष्टींबरोबर त्याच्या संबंधाच्या बारीकसारीक गोष्टींनींही चरित्राला चटकदारपणा येतो. ग्यारिकच्या चरित्रांत अशा गोष्टी इतक्या आहेत कीं, त्यांचा एक स्वतंत्र ग्रंथ होईल. नाटकधंद्याच्या बाबतींत प्रत्येक जण त्याचा सल्ला घेऊं लागला. Chief magistrate of the stage “रंगभूमीचा शास्ता” ही त्याला एक पदवी मिळाली म्हटलें तरी चालेल. विश्रांति घेतल्यावरची त्याच्या चरित्रांतली एक महत्त्वाची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तिच्यावरून राजकीय वातावरणांतही या नटाची योग्यता किती होती हें कळून येतें.

ग्यारिक एके प्रसंगीं पार्लमेंट सभागृहांत वादविवाद ऐकत बसला होता. वादविवाद अगदीं रंगांत आला होता. व्यक्तिविषयक भाषणें, सभासद एकमेकांसंबंधानें उघड उघड उद्गार लागले व हा वाद कोणत्या थराला जाईल याबद्दल भीति उत्पन्न झाली. पार्लमेंटच्या अध्यक्षाला (Speaker) वाद मिटविण्याबद्दल विनंति करण्यांत आली. एका सभासदाकडून पार्लमेंटची अन्नू बाहेर येऊं नये म्हणून, परक्या लोकांनीं (Stranger's Gallery) सभागृहाबाहेर जावें म्हणून सूचना देण्यांत आली. त्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या सज्जावरील सर्व लोक बाहेर गेले; परंतु ग्यारिक बसून राहिला. हें पाहून एका चिडखोर सभासदानें उभें राहून सूचना केली कीं, “परक्या लोकांना बाहेर जाण्यास सांगितलें असतां, एक गृहस्थ तसेच बसून राहिले आहेत; परंतु त्यांनीं बसूं नये.”

एवढें ऐकतांच बर्क उठला व सर्व सभासदांस उद्देशून बोल्तू लागला,

“सर्व सभासदांना माझें नम्रपणाचें असें विचारणें आहे कीं, ज्याच्यापासून आपण वक्तृत्वप्रचुर भाषा कशी बोलावी हें व अलंकारिक भाषेची धाटणी शिकलों असा पहिला व विद्यमान वक्तृत्वकलेचा आचार्य (Master of eloquence) त्याला आपण आपला वादविवाद ऐकण्यास वसूं देऊं नये हें योग्य व शिष्टाचारास अनुसरून आहे काय? स्वतः माझ्यासंबंधानें म्हणाल तर मला वक्तृत्वकलेचें शिक्षण मिळालें आहे, तें या सद्गृहस्थापासून मिळालें आहे हें मी अभिमानानें सांगतो.” एक सभासद ज्या गोष्टीचा निषेध म्हणून करावयास गेला त्याचा उलट असा परिणाम झाला कीं, बर्केच्या मागून फॉक्स, त्याच्यामागून दुसरा असे वक्ते ग्यारिकवर स्तुतीचा वर्षाव करूं लागले व सर्व मतांनीं टाळ्यांचा गजर करून ठरविलें कीं, ग्यारिकनें खुशाल वसावें.”

ग्यारिकची योग्यता राजघराण्यांतही मानली जात असे. तिसरे जॉर्ज राजे हे बर्किंगहॅम किंवा उईंडसर राजवाड्यांत त्याला बोलावून त्याचेकडून नाटकें वाचवून घेत असत. सिडान नांवाची प्रसिद्ध नटी ग्यारिकबरोबर असे.

चरित्राच्या अनुरोधानें एक गोष्ट येथें देण्यासारखी आहे. लॉर्ड वेस्ली नांवाच्या एका गृहस्थावर जॉर्ज राजाची गैरमर्जी झाली होती. तेव्हां लॉर्ड वेस्लीनें आत्मसमर्थनपर जें भाषण केलें त्याचा राजाच्या मनावर परिणाम होऊन त्याच्या नेत्रांत अश्रु आले. तेव्हां ग्यारिक त्याला म्हणाला, “माझ्या भाषणानें महाराजांच्या मनावर असा परिणाम कधीं झाला नाही.” त्यावर लॉर्ड वेस्लीनें उत्तर दिलें, “याचें कारण तुम्ही महाराजांच्या गैरमर्जीत असण्याचा व त्याच्यापुढें भाषण करण्याचा तुमच्यावर कधीं प्रसंग आला नाही हेंच होय.”

ग्यारिकच्या अभिनयासंबंधानें त्याच्या एका मित्राला मोठा विचार पडला कीं, हा आपल्या भूमिकेशीं इतका एकजीव होतो कसा? त्याचें ग्यारिकनें उत्तर दिलें कीं, “तुम्ही खऱ्या गोष्टी काल्पनिक आहेत असें घेऊन चालता व मी काल्पनिक गोष्ट खरी आहे असें दाखवितों. “I account for it in this way. You deal with facts

as if they were fictions, I deal with fictions as if they are facts."

एका धर्मोपदेशकालाही ग्यारिकनें एके प्रसंगीं असेंच सांगितलें होतें कीं, "We actors portray fiction as if it were true and you clergymen preach truth as if it were fiction. It is no use preaching to a Jury—but the eloquence of persuasion will work miracles."

[आम्ही नट कल्पनासृष्टि खरी आहे अशी रंगवितों; आणि तुम्ही धर्मोपदेशक खऱ्या गोष्टी कादंबरी बनवितां. ज्यूरीपुढें भाषण करावयाचें तें धर्मोपदेश म्हणून करून उपयोग नाही, तर त्याचें अंतःकरण द्रवेल असें भाषण केलें तर त्याचा परिणाम कांहीं विलक्षण होईल.]*

इंग्लिश भाषेंत Suspicious Husband (संशयी नवरा) या नांवाचें एक नाटक प्रसिद्ध आहे. या नाटकाची अशी आख्यायिका आहे कीं, तें पहिल्या जॉर्जेनें संशयावरून आपल्या राणीला वाईट रीतीनें वागविलें, या गोष्टीवर रचलेलें होतें. तें दुसऱ्या जॉर्जला कर्त्यानें अर्पण केलें होतें. व त्याबद्दल त्याला हजार पौंड राजानें बक्षिस दिले होते. ग्यारिकची या नाटकातील भूमिका राजाला फार आवडत असे. म्हणून वरचेवर हें नाटक तो पाहात असे.

ग्यारिकचें धर्मातील शेवटचें आशुष्य सुखांत गेलें नाहीं. "धंदा सोडल्यावर मला तुरुंगांतून मुक्त झाल्याप्रमाणें वाटेल" हे त्याचे उद्गार होते, यावरूनच उघड होत आहे. आपल्या चरित्ररूपी नाटकाचा शेवटचा पडदा पडण्यापूर्वीं कांहीं दिवस तरी आपल्यास विश्रंतीचे घेतां येऊन "एक सुखवस्तु गृहस्थ" म्हणून राहातां यावें ही तो इच्छा करित होता. अशी त्याला इच्छा होण्याला गटारगप्पी लोकांनीं अनेक प्रकारचीं कारणें लाविलीं होतीं. त्याच्या नटवर्गांतल्या बायका मोठ्या बंडखोर

* वेस्टन नांवाच्या एका विख्यात नटानें एका धर्मोपदेशकालाही असेंच सांगितलें होतें. "तुम्ही व्यासपीठावरून नुसत्या गोष्टी सांगतां; परंतु मी रंग-भूमीवर दाखवावयाच्या गोष्टी खऱ्या आहेत असें दाखवितों. "You in the pulpit, only tell a story, I on the stage show facts."

ग्या. च...८

होत्या. आमच्या इकडच्या नाटकमंडळ्यांतील स्त्रियांची भूमिका घेणाऱ्या नटांचा त्यांच्या मालकांस जो अनुभव, तोच ग्यारिकला या स्त्रियांपासून पदोपदीं येत होता व त्यांच्या त्रासामुळे ग्यारिकला धंदा सोडावा लागला अशी टवाळी लोक करीत होते. तिचा नमुना पुढील चुटक्यांत आहे :

Three thousand wives kill'd Orphius* in a rage,
Three actresses drove Garrick from the stage.

[आरफियसला तीन हजार बायकांनीं ठार मारलें व ग्यारिकला तिघी नटींनीं रंगभूमीवरून हाकून लाविलें.]

या तिघी नटी म्हणजे अविंगटन, यंग व एट्स या होत. या आपल्या गुणांत इतक्या प्रवीण होत्या कीं, यांच्यासारख्या व इतक्या योग्यतेच्या दुसऱ्या नाटकगृहांत सांपडण्यासारख्या नव्हत्या. तथापि या सर्वांचें महत्त्व एकट्या ग्यारिकवर अवलंबून होतें. नाटकगृह रिकानें पडतें असें दिसूं लागलें कीं, याची मदत त्यांना घ्यावी लागे. या तिघींपैकीं अविंगटनचा त्याला फार तिरस्कार वाटत असे. “स्त्री जातींत एक खरवड, सभ्य स्त्री-पुरुषांनीं तिचें नांवसुद्धां काढूं नये व दगलबाज अशी ती आहे.” असे त्याचे तिच्याबद्दलचे उद्गार आहेत. परंतु नाटकाच्या इतिहासांत तिचें नांव वारंवार आढळतें. धंदा सोडून ती घरीं बसली तेव्हां तिच्याबद्दल एकानें स्फुट लिहिलें आहे :

Scarce had our tears forgot to flow,
By Garrick's loss inspired,
When Fame, to mortalize the blow,
Said Abington retired.
Sad with the news 'Thalia† mourn'd
The Graces joined her train;
And nought but sighs for sighs returned
Were heard at Drury Lane.

[ग्यारिकनें धंदा सोडल्यामुळे वाहाणारे आमचे अश्रु कोठें

* Orphius हें ग्रीक व रोमन पुराणांतील नांव आहे.

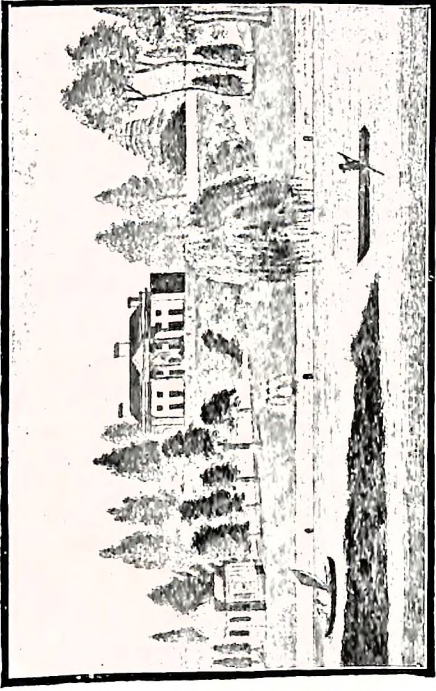
† १ ग्रीक पुराणांतील एक नांव. २ रंगदेवता.

स्वर्गदेवता ग्यारिकला घेऊन जात आहेत व नटवर्ग त्याला सद्गति मिळावी म्हणून त्याच्या थडग्याजवळ प्रार्थना करीत आहे. पृष्ठ ११४

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

२२९
चारण
अ. नं.

ह्यांपटन येथील ग्यारिकचे उद्यान व शेक्सपीयरचे देवालय. पृष्ठ ११५

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

वाळले नाहीत तोंच ही आमची हानि वज्रलेप करण्याकरितां अविंगटनही धंदा सोडून बसली, ही वार्ता कानावर आली. ही ऐकून रंगदेवता दुःखी झाली ! नाटककलेचें सौंदर्य नष्ट झालें ! व नाटकगृहांत फक्त एकमेकांचे दुःखाचे सुस्कारे ऐकूं येऊं लागले.]

ग्यारिकचें चरित्र वाचीत असतां आमच्या नाटकधंद्यातील लोकांच्या स्वभावाची पटोपट्टी आठवण होते. या बायकांनीं त्याला वेळोवेळीं असें अडवून धरावें कीं, ऐन वेळेला कोणत्याना कोणत्या कारणानें काम करण्याचें त्यांनीं टाळावें. मनासारखे पैसे देऊनही वेळेवर काम करीत नाहीं म्हणून सांगून नाटकाचा बेरंग होईल असें करावें. येतूस नांवाच्या नटीला ७०० पौंड वर्षाचा पगार, शिवाय पोषाखाकरितां तिला २०० पौंड पाहिजे होते. ग्यारिकनें तिचा तनखा एकंदर ८०० पौंड ठरविला. शिवाय तिच्या नवऱ्याला आठवड्याचे बारा पौंड निराळे; परंतु इतकें करूनही तिची लहर नसली म्हणजे कारण नसतां तिनें काम करूं नये. अशीं या बायकांच्या आडमुठेपणाचीं उदाहरणें त्याच्या चरित्रांत अनेक आहेत; तोच अनुभव इकडेही आहे. एका गालाला रंग लावून दुसऱ्याला लावण्यापूर्वीं मालकानें पैसे दिले तर दुसरा गाल रंगवावयाचा, नाहीतर लावलेला रंग पुसून पसार होणाऱ्या नटांचीं उदाहरणें सांपडतात.

ग्यारिकचा समकालीन नट फूट याच्यावद्दलचा उल्लेख यापूर्वीं येऊन गेला आहेच. हा हजरजबाबी होता. यानें ग्यारिकचा “वस्ट” (सुखवटा) आपल्या खोलींत ठेवला होता. ग्यारिकला या गोष्टीचा मोटेपणा वाटून तो फूटला विनोदानें म्हणाला, “तुमच्या नोटा, नाणें वगैरे जेथें असतें तेथें मला ठेवण्याची तुम्हाला शंका वाटत नाहीं का ?” त्यावर फूटनें उत्तर दिलें तेंही फोटीबाज आहे : “नाहीं. कारण तुम्हाला हात नाहीत.” (वस्ट म्हणजे नुसता सुखवटा असतो हें वाचकांना ठाऊक आहेच.)

ग्यारिकच्या उदारपणाच्या गोष्टी पूर्वीं येऊन गेल्या आहेत. तो

“मध्यंतरीं “गंधर्भ व्याप” म्हणून एक टोपीचा प्रकार निघाला होता, तो-इत्या वेळेस “अविंगटन व्याप” म्हणून एक टोपीचा नमुना होता, त्या-वद्दन निघाला असावा. अमीर-उमरावांच्या बायका आपल्या पोषाखाची तऱ्हा इत्यापासून उचलता असत.

ज्यांच्याशीं उदारपणानें वागला, ते त्यांच्याशीं कृतघ्नपणानें वागले याही गोष्टी पुष्कळ आहेत. त्यांपैकीं एखादी या प्रकरणांत दिली असतां अप्रस्तुत होणार नाहीं. थामसन नांवाच्या एका जहाजावरच्या अधिकाऱ्याला ग्यारिकच्या शिफारशीनें नोकरी मिळाली होती. या थामसननें एक नाटक लिहिलें होतें. तें ग्यारिकनें रंगभूमीवर आणलें; परंतु तें लोकांस पसंत पडलें नाहीं म्हणून थामसननें वर्तमानपत्रांत-ग्यारिकनें माझें नाटक विघडविलें अशी त्याची नालस्ती केली-“इथुरीलेनचा हत्ती” हा त्या टीकेचा मथळा होता. या टीकेला बेट नांवाच्या तिसऱ्याच एका गृहस्थानें उत्तर देऊन थामसनवर ग्यारिकनें फसे कसे उपकार केले होते ते प्रसिद्ध केले. थामसननें कल्पना केली कीं, हें पत्र ग्यारिकनेंच लिहिलें असावें. म्हणून तो ग्यारिककडे आला. ग्यारिकनें वर्तमानपत्राच्या मालकाला आपून खरा लेखक कोण होता याबद्दल थामसनची खात्री करून दिली. तेव्हां त्यानें ग्यारिकची माफी मागितली; परंतु ग्यारिकच्या ननाला ही गोष्ट फार लागून राहिली. तो म्हणाला, “मी माझ्या मित्राचा कधींच उपहास केला नाहीं. ज्याला मी मित्र म्हणून समजत होतो, त्यानें कारण नसतांना माझें मन दुखविलें ही गोष्ट मी कधीं विसरणार नाहीं. यापुढें आपण कधींही भेटलों तरी त्यापासून माझ्या मनाला दुःखच होणार आहे. म्हणून आपली दोर्बाची गांठ जितकी कमी होईल तितकी चांगली. आणखी मी हेंही सांगून ठेवतो कीं, तुम्हीं जें काहीं माझ्या-विरुद्ध लिहिलें असेल तें मी विसरून गेलों आहे व माझ्याविरुद्ध लिहिणारा-अशी कृतघ्नपणाची कृति करणारा-कोणी होता हेंही मी विसरण्याचा प्रयत्न करीन.” थामसनशीं त्याचा पुष्कळ दिवसांचा निकट स्नेह होता. त्यानें आपल्या खाजगी गोष्टी लोकांचेंत आणण्याचा नीचपणा कसा केला, याबद्दल ग्यारिकला किती वाईट वाटलें असेल हें त्याच्या वरील उद्गारांवरून दिसून येतें.

ग्यारिकच्या धंद्यासंबंधानें ज्यांच्याशीं प्रसंग पडला त्यांनीं ग्यारिकवर कृपणपणाचा व अधमपणाचा आरोप केला होता. तो आरोप करणारा नट असो किंवा नाटककार असो, हलक्या कानाचे लोकही मग आपले कान लाव करून अशा निंदकांच्या मदतीला येऊन ग्यारिकच्या कृपण-

पणाच्या दंतकथा लोकांत पसरित असत. ग्यारिकच्या तीस वर्षांच्या धंद्यांत त्याला नटांकडून जे अपमान सोसावे लागले, वेळीं अवेळीं त्यांचे अडवणुकीचे व वेपवार्दीचे प्रकार निवारणें भाग पडलें, ते त्याला मनुष्य-स्वभावाची पारख करण्यास फारच उपयोगी पडले असले पाहिजेत. त्याचा खाजगी पत्रव्यवहार (Private correspondence of David Garrick 2 Vols, 1831) प्रसिद्ध झाला आहे, त्यामध्ये त्याचे निर-निराळे अनुभव त्यानें दिले असण्याचा संभव आहे; परंतु ते ग्रंथ सुसाध्य नसल्यानें अनुमानानें आपण चरित्रांतून ठरवावयाचे.

ग्यारिकचा परिवार

चरित्राचा शेवट करण्यापूर्वीं, ग्यारिकनें आपली संसारयात्रा कशा प्रकारें शेवटास नेली हें सांगितलें पाहिजे. आपल्या समाजातील गृहस्था-श्रमाचा संसार म्हणजे—

यदिरामा यदिच रमा । यदि तनयो विनयधी गुणोपेतः

तनये तनयोत्पत्तिः सुरवर नगरे किमाधिक्यम् ।

[सुंदर ललना स्थिर लक्ष्मी गृहीं गुणवान् सुत जो ज्याला ।

पुत्रापोटीं पुत्र होय परि स्वर्गाधिक सुख त्याला ॥]

—सं. सौभद्रः—

ज्याला इतक्या ऐहिक गोष्टी अनुकूल आहेत तो सर्वसुखी समजला जातो. ग्यारिकला यांपैकीं फक्त दोनच गोष्टींची अनुकूलता होती. त्याला प्राणाहून प्रिय अशी पत्नी होती व लक्ष्मी त्याच्या पायांशीं लोळण घालीत होती. आपल्या समाजांत गृहस्थाश्रमांतल्या कुटुंबांत आपलें नांव चालवावयाला पुढें कोणी नसलें म्हणजे त्याच्या घरांत “दिवा लावायला कोणी नाही.” अशी म्हण आहे. त्याप्रमाणें ग्यारिकला संतति मात्र नव्हती. तरीपण त्याबद्दल तो कधीं खिन्न नव्हता. त्याच्या घरीं पाहुण्यांचा खुला दरबार होता. शिवाय बाहेर ठिकाणाहून अमीर-उमरावांचीं पाहुणचारा-फरितीं दोघां नवराबायकोस नेहमीं निमंत्रणें येत असत. याप्रमाणें त्यांच्या सहवासांतही त्याचा विश्रांतीचा काळ आनंदांत जात असे.

ग्यारिकच्या वायकोच्या सुस्वभावाचें वर्णन चरित्रकारांनीं केलें आहे.

नवच्याला आवडेल तीच गोष्ट करावयाची हा तिचा मनोधर्म असे. त्या उभयतांचें प्रेम पौराण्य समाजांत पतिपत्नीचें जें प्रेम आपण पाहातो, त्या प्रकारचें होतें. नवरा हें दैवत आहे, या भक्तिभावानें तिनें त्याच्याबरोबर संसार केला; इतकेंच नाही तर त्याच्या पश्चात् ती सुमारे ४३ वर्षे होती; तरी एकही दिवस तिचा असा गेला नाही, कीं त्याचें स्मरण होऊन तिला उद्वेग झाला नाही.

ग्यारिकच्या आर्माचा परिवार मोठा होता. तीन भाऊ व दोन बहिणी. थोरला भाऊ लिचफील्ड येथें दारूच्या दुकानचा धंदा करून होता. त्यानें लग्न केलें नव्हतें. दुसरा भाऊ पलटणींत नोकर होता; परंतु तो तरुणपणांच वारला. तिसरा भाऊ जॉर्ज हा मात्र लंडन येथेंच होता. हा ग्यारिकचा दिवाण, कारभारी, गुमास्ता, म्यानेजर इत्यादि इत्यादि नात्यानें सर्व कांहीं होता. हा ग्यारिकचा भाऊ म्हणूनच याची प्रतिष्ठा असे. याला ओळखण्यासारखे अन्य याच्यांत कांहींच गुण नव्हते; परंतु ही स्वारी खलवतें करण्यांत, नसते उपद्राव व कुलंगडीं करण्यांत पटाईत होतो. त्यामुळे ग्यारिक वरचेवर घोंटाळ्यांत येत असे. या भावाच्या दोन मुलांवर व मुलींवर या नवरावायफोचें अकृत्रिम प्रेम असे. त्यांच्या शिक्षणाचा भार ग्यारिकवर होता. हा भाऊ व्यसनी होता. ग्यारिकनंतर हाही थोड्याच दिवसांनीं वारला. ग्यारिकनें आपल्या मृत्युपत्रांत पुतण्यांची व पुतण्यांची, आणि बहिणींची त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें व्यवस्था लावून ठेविली होती. बाकीच्या मालमत्तेची मालकीण बायको होती.

शेवटचा पडदा !!!

नाटकाचा शेवट आनंदपर्यवसायी करावयाचा ही गोष्ट नाटककाराच्या हातांतली असते. परंतु चरित्रकाराला तसें करता येत नाही. नाटककाराला तो मनांत आणिल तर आपल्या नायकाला राज्यावर बसवून मोकळें होता येतें; परंतु चरित्रकाराला आपल्या नायकाला थेट स्मशानांत पांचविलयाशिवाय गत्यंतर नसतें. मग त्याचा नायक कितीही वैभवांत खेळलेला असो. प्रस्तुत चरित्रनायकाच्या चरित्राचा शेवट करताना लेखकाला शेवटपर्यंत गेलें पाहिजे. मागील प्रकरणांत ग्यारिकनें आपल्या संसाराची व्यवस्था कशी लावली हें सांगितलें आहेच. विश्रांति घेतल्या-

पासून तो आपल्या घरी मंडळी बोलावून किंवा बाहेरच्या मित्रमंडळीकडे जाऊन कालक्रमणा करित असे. त्याचा एका उमरावाच्या कुटुंबांत फार घरोबा होता. प्रत्येक वर्षी नाताळच्या सणाच्या दिवसांत तो त्याचेकडे वायकोसुद्धा पाहुणचारास जात असे. या खेपेस त्याची प्रकृति बरी नव्हती तरी आपल्या खेद्यास वाईट वाटून नये म्हणून व आपल्यालाही त्याच्या सहवासांत बरे वाटेल म्हणून त्याच्या गांवीं गेला. तेथे त्याला बरेही वाटून लागले; परंतु तेथे एकाएकी त्याचा नेहमींचा सुतखड्याचा रोग पुन्हा उद्भवला. म्हणून तो लंडन येथे परत आला (जानेवारी १५-१७७९). परत आल्यावर त्याचा आजार अधिक बळावून लागला असे वाटल्यावरून त्याच्या नेहमींच्या डॉक्टरांने आणखी दोघांना सहा घेण्याकरितां बोलाविले. त्यांनीं दुखणें काळजी करण्यासारखें आहे असे पाहून ग्यारिकला आपली व्यवस्था करण्यास सांगितले. ग्यारिकने " मरणाला माझी तयारी आहे," म्हणून सांगितले. राष्ट्राच्या या आवडत्या पुरुषाला वाचविण्याकरितां एकूण एक धनवंतऱ्यांनीं आपली बुद्धि खर्च केली असती; परंतु ग्यारिकच्या रोगानें आपला अम्मल त्याच्या एकंदर इंद्रियांवर बसविला होता. त्याच्या खोलींत डॉक्टर लोकांची गर्दी जमलेली पाहून त्यानें एका नाटकांतलें पुढील वाक्य उच्चारलें:—

Another and another still succeeds

And the last fool is welcome as the former.

[एकामागून एक मूर्ख अजून येतच आहेत; माझे पहिल्याप्रमाणें-
च शेवटच्या मूर्खाचेंही स्वागत असो.]

मरणाच्या पूर्वीं एक दिवस त्याचा एक स्नेही सप्ताचारास आला होता; त्याला ग्यारिकच्या वायकोनें ठेवून घेतलें. दोघें गोष्टी बोलत असतां, ग्यारिक खोलींतून बाहेर हीं दोघें बसलीं होतीं तेथे आला. या वेळेला त्यानें आपला उंची जगा अंगाभोवतीं गुरफटून घेतला होता, त्यासुद्धें रंगभूमीवर एकाद्या भूमिकेंत तो येत आहे असा दिसला. येऊन खुर्चीवर बसला परंतु बोलण्याची शक्ति नव्हती. तोंडावर प्रेतकळा आली होती व प्राण-ज्योति मावळत चालल्यासारखी दिसत होती. मधून मधून तो सावध होत होता; परंतु हें सावध होणें गुंतीतलें होतें. ज्यानें इतके दिवस अंत-

काळची गंभीर वृत्ति कशी असते हें अभिनयरूपानें प्रेक्षकांच्या अंतः-
करणावर ठसविलें होतें तो खरोखरीच्या मृत्युद्वारीं उभा राहिला ! त्याच्या
आयुष्यातील पूर्वस्मृति किती तरी त्याच्या अंतःकरणांत या वेळीं घोळत
असतील. कदाचित् हें जग सोडून जाऊं नये असें त्यास वाटत असेल
किंवा या जगाचा कंटाळा येऊन तो ईश्वराच्या बोलावण्याची वाट पाहत
असेल. मृत्युद्वारीं असलेल्या मनुष्यप्राण्याचे अंतर्दुर्गांचे विचार जवळ-
च्या पाहाणाऱ्यांनीं आपल्या कल्पनेनें ठरवावयाचे असतात. अंतकाळच्या
यातना न होता तो अंतर्दुर्गां सावध होता असें शेवटीं, "Oh ! dear !"
प्रिये ! म्हणून बायकोच्या नांवानें त्यानें हाक मारली यावरून वाटलें.
शेवटीं एक श्वास सोडून त्यानें प्राण सोडला ! याप्रमाणें स्वतःची कीर्ति
अमर करून तो मृत्युवश झाला ! (ता. २० जानेवारी सन १७७९.) या
वेळेस त्याचें वय ६२ वर्षांचें होतें !!!

प्रेतयात्रा !!!

मनुष्याची खरी योग्यता त्याच्या जीवमानकाळीं जशी समजून येते,
तशी त्याच्या पश्चात्ही समजून येते. ग्यारिकची लोकांत मान्यता किती
वाढली होती हें चरित्राच्या मागील प्रकरणांत जें अनेक वेळां वर्णन आलें
आहे, त्यावरून समजून येणारें आहे. परंतु त्याच्या पश्चात् त्याच्या
प्रेतयात्रेच्या प्रसंगी जो त्याचा सन्मान लोकांनीं केला तोही अपूर्व होता.
असा मान त्याच्या धंद्यांतील प्रसिद्ध नटास त्याच्यापूर्वी फोणास मिळाला
नाहीं. ग्यारिकची प्रेतयात्रा फेब्रुवारीच्या पहिल्या तारखेस निघावयाची
ठरलें.

ग्यारिकच्या राहात्या घरापासून तों वेस्ट मिनिस्टर अँव्हेपयंतचा* रस्ता
प्रेतयात्रेच्या बरोबरच्या लोकांच्या गर्दीनें भरून गेला होता. ही प्रेतयात्रा

* वेस्ट मिनिस्टर अँव्हे ही इंग्लंडच्या राजघराण्याची राज्यारोहणाची व
अंत्यविधीची इमारत आहे. या इमारतींत प्रसिद्ध पुढ्यांचे व कवींचे अंत्यविधि
होतात व त्यांचे पुतळे उभारले जातात. सातव्या शतकाच्या आरंभी ही इमारत
प्रथम बांधण्यांत आली. तेव्हांपासून आतांपर्यंत इच्यांत फेरफार होऊन इंग्लंड-
च्या राजधानींत ही एक अत्यंत महत्त्वाची इमारत आहे. या इमारतींत इंग्लंडच्या

फारच सन्मानाची निघाली होती. धर्माधिकारी, पार्लमेंटचे काहीं सभासद, काहीं ड्यूक, शेरिडन नाटककार, फॉक्स व बर्क हे प्रसिद्ध वक्ते, कव्हेट गार्डन व ड्र्यूरिलेन नाटकगृहांचे सभासद व नट, इतिहासकार गिवन चित्रकार जोशा रेनॉल्ड, जॉन्सनसारखे त्याचे परम मित्र-सारांश, देश-रिवाजाप्रमाणें थोर पुरुषाचा सन्मान करण्याकरिता, त्याच्या प्रेतयात्रेच्या वेळीं अमीर-उमराव, धर्माध्यक्ष, मुत्सद्दी, मध्यम स्थितींतले लोक हजर असण्याची वाहिवाट असते ते सर्व जमले होते. ग्यारिकची पत्नी वेस्ट मिनिस्टर इमारतींत प्रेतसंस्काराच्या वेळीं होती. ग्यारिकच्या कुटुंबा-पैकीं त्याचे पुतणे होते. भाऊ आजारी असल्यामुळें येऊं शकला नाहीं. बर्क व जॉन्सन प्रेतसंस्काराच्या वेळीं आपल्या अश्रूंची तिलाजली ग्यारिकला अर्पण करीत होते. शेरिडन विधि संपल्यावर घरीं एक दिवस संचित बसला होता. ग्यारिकच्या शवाच्या पेटीला खांदा देणारे (Pall bearers) दहाजण होते. एका बाजूला लॉर्ड लोक व दुसऱ्या बाजूला ड्यूक होते.† शवाला अक्षय्यची विश्रांति देण्याचें स्थानही या इमारतींत अत्यंत उच्च सन्मानाचें म्हणजे ज्या ठिकाणीं शेक्सपियरचा पुतळा आहे, त्याच्या पायथ्याशीं दिलेलें आहे व थोडक्या अंतरावर समोरच्या भिंतीवर पडद्याबाहेर तोंड काढून ग्यारिक पाहात आहे व त्याच्या पायाशीं आनंद

[टीप मागील पृष्ठावरून पुढें चालू]

राजे व राण्यांची कबरस्थानें आहेत. Poet's Corner म्हणून कवी-करितां एक स्वतंत्र भाग या इमारतींत आहे. यांत शेक्सपियर, ग्यारिक व हेनरी आयर्व्हिंगसारख्या जगविख्यात नाटककारांचे व नटांचे पुतळे आहेत. या इमारतीची लांबी ५१३ फूट, रुंदी २०० फूट, मनोऱ्यांची उंची २२५ फूट व देवळाची उंची १०२ फूट आहे. या इमारतीचा आकार त्रिशुळासारखा आहे. अशी ही भव्य इमारत आहे.

† पाल बेअरर्स-मृतांची योग्यता जितकी अधिक त्या मानानें प्रेतयात्रेच्या वेळीं त्याच्या शवाच्या पेटीला खांदा देणारेही मोठ्या योग्यतेचे असतात.

व दुःखपर्यवसायी देवता। अधोमुख करून बसल्या आहेत असें दाखविलें आहे. ग्यारिकच्या ड्यूरीलिन नाटकगृहांत रंगपटांत जे प्रसिद्ध नटांचे अर्धपुतळे आहेत, त्यांतही शेक्सपियरचा पुतळा असून त्याच्यासमोर ग्यारिकचा पुतळा-शेक्सपियरची ओळख करून देणारा (His great interpreter) म्हणून-हास्य मुद्रें इतर नटांकडे पाहात आहे असा दाखविलेला आहे !!!

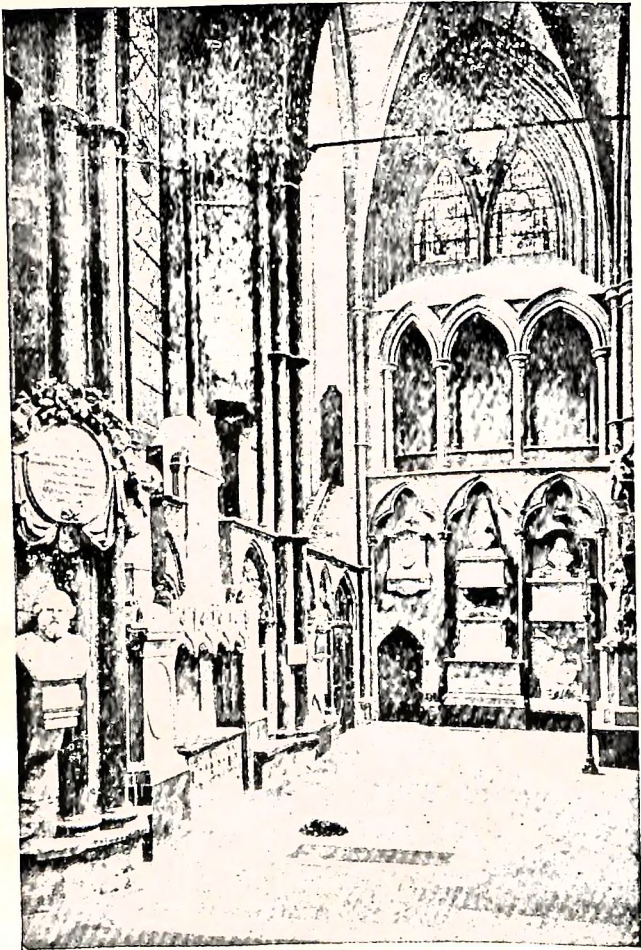
राष्ट्राचा आनंद मावळला !!!

His death eclipsed the gaiety of the nation.

ग्यारिकच्या मृत्युने “ राष्ट्राचा आनंद मावळला ” असे जॉन्सनने उद्गार काढले. नटवर्गासंबंधानें आणि प्रत्यक्ष ग्यारिकसंबंधानें जॉन्सनचें मत कसें होतें हें चरित्राच्या अतुरोधानें मागें येऊन गेलेंच आहे; परंतु त्याचे खरे व अंतःकरणापासून निघालेले हे उद्गार ग्यारिकची योग्यता किती होती, हें दाखविनात. आद्वितीय नट म्हणून त्याची योग्यता मोठी होतीच; परंतु एक शीलवान ग्रंथकार व कवि म्हणून आणि समाजातील व्यक्ति या दृष्टीने त्याच्यापेक्षा अधिक योग्यतेचा तर कोणी झाला नाहीच; परंतु त्याच्या बरोबरीचे मुद्दा थोडेच निघतील, असें जॉन्सनने म्हटलें आहे. जॉन्सन विद्यार्थी असतांना ग्यारिकच्या आईनें तो फक्त काय शिकतो, म्हणून जॉन्सनेला विचारलें; तेव्हां त्यानें ग्यारिकबद्दल विलक्षण भाविष्य तिच्या जवळ केलें होतें. “ एक हा फासावर तरी चढेल किंवा एक अतिशय योग्यतेला तरी चढेल.” परंतु या तत्त्ववेद्याचें दुसरें भाविष्य खरें ठरलें.

उद्भरणाची सोय पाहाण्याकरितां आपल्या घराचा उंबरठा ओलांडून ही गुरु-शिष्यांची जोडी बाहेर पडली. त्या वेळीं जॉन्सनच्या विशांत दोन पेन्स व ग्यारिकच्या विशांत तीन अर्ध्या पेनी होत्या. दोघांतिलून दोन-चार आप्यांच्या भांडवलावर त्यांना आपली भावी संसारयात्रा पार पाडावयाची होती; परंतु धातूच्या नाण्याच्या भांडवलापेक्षा कधीं रितें न

॥ ग्रीक पुराणांत Melpomene व Thalia या काव्याच्या देवता कल्पिलेल्या आहेत. अशा एकंदर नऊ देवता निरनिराऱ्या काव्यशास्त्रांच्या आहेत. त्यांपैकी या दोन आहेत.

वेस्टमिनिस्टरअबेमधील प्रसिद्ध नाटककार व नट यांचे
अक्षय्य निवासस्थान (Poets' Corner). पृष्ठ १२३

बालाचान प्रेस, पुणे.

होणारें मनाच्या हिंमतीचें भांडवल त्यांच्याजवळ भरपूर होतें. या भांडवलावर एक इंग्लंडच्या इतिहासांत तत्त्वज्ञानी म्हणून व दुसरा राष्ट्रांच्या इतिहासांत अनेक गुणांनीं अद्वितीय योग्यतेचा म्हणून, असे दोघे प्रसिद्धीस आले. एक अर्किंचन राहिला व दुसरा ऐश्वर्यानिं भूषित झाला. तरी जगाच्या दृष्टीनें दोघांच्या योग्यतेंत अंतर नव्हतें. ग्यारिकची समाजांत योग्यता वाढली ती जणुं काय त्याचा जन्मसिद्ध हक्कच होता या नात्यानें वाढली, हें जॉन्सन स्वतः बोलून दाखवीत असे; व याबद्दल त्याला थोडा विषाद वाटत असे. परंतु तो त्याच्या ऐश्वर्याबद्दल नव्हता, तर त्याला ज्या मार्गानें तें मिळालें त्याबद्दल होता. म्हणजे जी कीर्ति त्याचाकडे आपण होऊन चालत आली होती, ती जॉन्सनला बलात्कारानें ओढून घ्यावी लागली याबद्दल होता. ही हकीगत मार्गील एका प्रकरणांत आली आहे. जॉन्सन, ग्यारिकच्या मृत्यूनंतर सहा वर्षे होता. ग्यारिकची त्याला आठवण झाली म्हणजे त्याला उद्वेग येत असे.

ग्यारिकचे समकालीन नट जरी त्याच्या तोडीचे नव्हते, तरी त्यांची गणना चांगल्या नटांत होती व ते ग्यारिकशीं गुणाच्या बरोबरीकरितां स्पर्धा करीत होते. नाटककलेच्या इतिहासांत इंग्लंडच्या रंगभूमीवर एका-मागून एक वरचढ नट पैदा झाले याचें श्रेय पुष्कळसें त्या वेळच्या नाटक पाहाणाऱ्यांच्या मार्मिकपणावर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ग्यारिकच्या पुढच्या पिढींत जे नट होऊन गेले त्यांपैकीं कित्येकांनीं ग्यारिकला पाहिलेंही नव्हतें. परंतु त्याची कीर्ति कर्णापकर्णीं त्याच्या कानावर आदळत असे. त्यामुळे ग्यारिकच्या कीर्तिमंदिराच्या कळसाला हात घालण्याचा प्रत्येक नटानें अपुयेंनें प्रयत्न केल! आहे व त्या योगानें त्यांचीही नांवे त्या देशाच्या इतिहासांत जागृत आहेत.*

* प्रस्तुत चरित्रांत ग्यारिकच्या समकालीन नटांचे उद्दिष्ट आलेले आहेतच; परंतु त्याच्यानंतर जे नट प्रसिद्ध झाले ते म्याकिडी, चार्ल्स क्रीन व केवल हे होते. नाट्यकला म्हणजे बर्फाळीं लोकांचा धंदा नसून तरुणांना शिक्षण देण्याचें व प्रौढांना ज्ञान देण्याचें मोठें साधन आहे असे उद्गार एका प्रसंगीं क्रीन नटाच्या-संबंधानें बोलतांना एका ड्यूकनें काढले आहेत. याच नटासंबंधानें ग्ल्याडस्टनचे उद्गार असे आहेत कीं, “आपल्याला कीनकडे या दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे कीं, त्यानें नीति व समाजबंधनाला विटाळ मानणाऱ्या वातावरणांतून नाट्यकलेला सोडविण्याचें एक मोठेंच पवित्र कार्य केलें आहे.”

नाटक-धंद्यांत मान्यता पावलेल्या नटांत ग्यारिक क्तिती वरच्या दर्जाचा होता, याची साक्ष त्याच्या नावानें ठिकठिकाणीं लंडन शहरांत ज्या संस्था आहेत त्यांवरून पटते:—

१. “ग्यारिक-क्लब” म्हणून त्याच्या नावाची संस्था आहे. इच्यांत तसबिरांचा फार मोठा संग्रह आहे व तो मुख्यतः नाट्यविषयक प्रसंगांचा आहे. हा क्लब इ० सन १८३१मध्ये स्थापन झाला. यामध्ये नाट्य-विषयक वाङ्मय व सामाजिक विषय यांचा ऊहापोह होतो. येथें नट व ग्रंथकार जमतात. ग्यारिक-स्ट्रीट नावाच्या रस्त्यावर ही संस्था आहे.

२. व्हिक्टोरिया आणि आलबर्ट नावाच्या संग्रहालयांत ग्यारिकचा पत्रव्यवहार राखून ठेवलेला आहे.

३. ग्यारिकच्या नावाचें नाटकगृह आहे.

४. न्याशनल पोर्ट्रेट ग्यालरी नावाच्या इमारतींत शेवटच्या मजल्यावर १३ नंबरच्या दालनांत, ग्यारिक, शेरिडन इत्यादि प्रसिद्ध पुरुषांच्या तसबिरा आहेत.

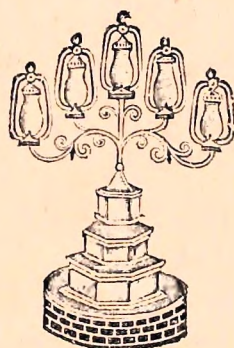
सारांश, स्मारकाच्या रूपानें ग्यारिकचें नांव ठिकठिकाणीं दृष्टीसमोर राखण्याचा मान इंग्लंडच्या राष्ट्रानें त्याला अव्याहत दिला आहे.

ग्यारिकची वायको त्याच्या पश्चात् ४३ वर्षे होती. (१८२२) जार्ज राजा व त्याची राणी केव्हां केव्हां इच्या भेटीस येत असत. ज्या खोलींत ग्यारिकचें प्राणोत्क्रमण झालें ती खोली तिनें स्वतःच्या मरणाची पाळी येईपर्यंत उघडली नव्हती. शेवटीं उघडण्याची पाळी आली तेव्हां आंतील सर्व सामानाचा कचरा झाला होता. फक्त लांकडी सामान शाबूत राहिलें होतें. ग्यारिकला ज्युबिलीच्या वेळीं शेक्सपियरच्या वंशजांकडून जे हातमोजे मिळाले होते ते तिनें मरणापूर्वीं सिडान नावाच्या एका प्रसिद्ध नटीस दिले. (ही नटी इ० सन १८३१ पर्यंत होती.) ग्यारिकचीं दोन घरे होती. एक ह्यापडन उद्यान व दुसरें अडिल्फी महाल. या दुसऱ्या घरांत त्याचा मृशु झाला. या घरांत “लिटररी-फंड-सोसायटी” व “इन्स्टिट्यूट-ऑफ-नेव्हल-आर्किटेक्ट”-म्हणजे-“ग्रंथप्रसारक मंडळीची संस्था” व “आरमार खात्यातील शिल्पशास्त्राची संस्था” आहेत.

ह्यापडन उद्यान हें इ० सन १८६४ मध्ये एका शिवणकामाच्या कारखान-
द्वारास १०,८०० पौंडांस विकलें गेलें.

ग्यारिकचें चरित्र संपलें !

जुन्या पोथ्या-पुस्तकांच्या शेवटीं फलश्रुति सांगितलेली असते. “जो हें
पुस्तक पठण करील, श्रवण करील किंवा लिहून फाटील त्याचे सर्व मनो-
रथ पूर्ण होतील” असा त्या फलश्रुतीचा इत्यर्थ असतो. प्रस्तुत चरित्राची
फलश्रुति फक्त नटवर्गाला मिळावयाची आहे. जर नटवर्ग या चरित्राचें
योग्य मनन करील तर त्यास आपल्या धंद्याचा व्यवहार सरळ मार्गानें
कसा करावा, आपल्या धंद्यांत यश कसें मिळवावें याविषयीं हें चरित्र
मार्गदर्शक होईल व त्यांचा धंदा त्यांना फलद्रुप होईल अशी पुष्कळ
आशा आहे.

उपसंहार

फोणत्याही पुस्तकाला जशी प्रस्तावना अवश्यक आहे तसा त्याला उपसंहारही अवश्य असतो. प्रस्तावनेत ग्रंथ लिहिण्याचा उद्देश, व उपसंहारांत ग्रंथांत काय लिहिलें आहे व तें कां लिहिलें इत्यादि आणखी काहीं सांगावयाचें असल्यास तें सांगावयाचें असतें. प्रस्तावनेत “हें चरित्र कां लिहिलें” याचा उहापोह आहे. नाटक-धंद्यांतील एक अद्वितीय नट, असें ज्याला पाश्चिमात्य इतिहासकारांनीं म्हटलें आहे, अशा नटाचें चरित्र मराठी भाषेंत पाहिजे होतें तें लिहिलें हें सांगितलें. हल्लींच्या चळवळीच्या काळांत, स्वदेशी व परदेशी, हे शब्द प्रत्येक मनुष्याच्या जिव्ह्यां आहेत. परंतु स्वदेशी फक्त जिव्ह्यां आहेत व परदेशी अंतःकरणांत आहेत. हिंदुस्थानांतील सर्व विश्व परदेशीय आचार-विचारांनीं व वस्तुमात्रांनीं व्यापिलें आहे; परंतु त्यांत पाश्चिमात्य नाट्यकलेचें अंतरंग म्हणजे नाट्यरचनेचें कौशल्य; व अभिनय-कौशल्याची पूर्णता हे गुण मात्र महाराष्ट्र नाट्यकलेपासून दूर आहेत.

प्रस्तुत चरित्रांतील वर्णनावरून हेंही दिमून येईल कीं, पाश्चिमात्य नट समाजांत आपली जागा शोधित असतात, आमचा नटवर्ग तसा प्रयत्न करूं लागल्याचें दिसत नाहीं. पाश्चिमात्य नटांची नाट्यकुशलता; त्यांना भाग्यास पांचविण्यास कारण झाली पाहिजे, हें तर उघडच आहे; परंतु त्यांचें समाजांत वर्तन हेंही या गोष्टीला कारण असलें पाहिजे. पाश्चिमात्य समाज नटांच्या कुतीकडे कसा डोळे लावून बसलेला असतो, हें चरित्रांत नटांच्या गुणावगुणांचें जें टीकाकारांनीं मार्मिकतेनें विवेचन केलें आहे, त्यावरून दिमून येतें.

मराठी भाषेंत ग्यारिकविषयीं माहिती अशी फक्त कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं निबंधमालेंत “डॉ० जॉन्सन” या प्रकरणांत दिली आहे. ती माहिती या चरित्ररूपानें आज पुन्हा पन्नास वर्षांनीं लोकांपुढें येत आहे. जॉन्सनशीं ग्यारिकचा निकट सहवास व त्याशीं शिष्यत्वाचें नातें असल्यामुळें, जॉन्सनबरोबर ग्यारिकचीही नट म्हणून माहिती शास्त्री-